

MJEŠOVITA DOMAĆINSTVA I SELJACI-RADNICI U JUGOSLAVIJI

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu

BIBLIOTEKA SOCIOLOGIJE SELA

I Z D A V A Č

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu

Lektor: Bosiljka Milinković
Korektor: Višnja Trputec

Izdavanje su finansijski pomogli: Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske VI i Fond za izdavačku djelatnost i naučno istraživački rad Predsjedništva CK SK Jugoslavije

Vladimir Cvjetićanin, Josip Defilippis, Edhem Dilić, Alija Hodžić, Vlado Puljiz i
Maja Štambuk

MJEŠOVITA DOMAĆINSTVA I SELJACI–RADNICI U JUGOSLAVIJI

Zagreb, 1980.

S A D R Ž A J

Predgovor	9
I – PORIJEKLO, UZROCI ŠIRENJA I RASPROSTRANJENOSTI MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA	
(Vladimir Cvjetičanin)	11
PORIJEKLO MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA	11
AKTUALNI UZROCI NASTANKA I ODRŽANJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA.....	16
RASPROSTRANJENOST MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA.....	21
<i>Rasprostranjenost seljaka–radnika .....</i>	23
<i>Stanovništvo u domaćinstvima seljaka–radnika.....</i>	24
<i>Gospodarstva seljaka–radnika .....</i>	25
<i>Obradive površine mješovitih domaćinstava .....</i>	25
<i>Nepoljoprivredni dohodak u ukupnom dohotku domaćinstava seljaka–radnika .....</i>	25
II – OSNOVNI POJMOVI I PROGRAM ISTRAŽIVANJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA	
(Edhem Dilić)	27
POJMOVNO ODREĐENJE MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA.....	28
CILJEVI ISTRAŽIVANJA	33
OSNOVNE KARAKTERISTIKE UZORKA	34
POSTUPAK PRIKUPLJANJA I OBRADE PODATAKA	35
III – BIOSOCIJALNA I SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA ANKETIRANIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA	
(Maja Štambuk)	37
OBILJEŽJA DOMAĆINSTVA.....	37
<i>Veličina i sastav domaćinstva .....</i>	37
<i>Način formiranja i autohtonost domaćinstva .....</i>	38
<i>Odseljavanje iz domaćinstva .....</i>	39
<i>Socioekonomska obilježja domaćinstva .....</i>	40
<i>Osnovna obilježja kućedomaćina .....</i>	43
NEKA OSNOVNA OBILJEŽJA OSOBA S DVOJNOM AKTIVNOŠĆU I NEKE KARAKTERISTIKE VANJSKE ZAPOSLENOSTI.....	44
<i>Biosocijalna obilježja .....</i>	45
<i>Socioekonomska obilježja .....</i>	45
<i>Promjene u vanjskoj aktivnosti .....</i>	46
<i>Tradicija alternacijske zaposlenosti .....</i>	47

IV – EKONOMSKA OBILJEŽJA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA	
(Josip Defilippis)	49
PROIZVODNI KAPACITETI MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA	49
<i>Radna snaga na gospodarstvu</i>	49
<i>Posjedovna struktura i korištenje zemljišnih površina mješovitih gospodarstava</i>	57
<i>Stočni fond</i>	61
<i>Opremljenost gospodarstava suvremenim sredstvima rada</i>	65
<i>Proizvodni kapaciteti gospodarstva</i>	70
EKONOMSKA REPRODUKCIJA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA	78
<i>Osnovna struktura gospodarstava prema tipovima ekonomske reprodukcije</i>	79
<i>Obilježja progresivnog i regresivnog tipa gospodarstva</i>	82
<i>Osnovne tendencije ekonomske reprodukcije gospodarstva</i>	87
IZVORI I RASPODJELA PRIHODA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA	89
<i>Obilježja, izvori i struktura prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava</i>	89
<i>Raspodjela prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava</i>	93
<i>Usporedba poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava s obzirom na karakteristike formiranja i raspodjele prihoda</i>	100
V – NEKA OSNOVNA KULTURNA OBILJEŽJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA (Alija Hodžić)	103
STRUKTURA OSOBNE POTROŠNJE	104
<i>Ishrana</i>	110
<i>Stambeni uvjeti i opremljenost domaćinstva</i>	112
SLOBODNO VRIJEME	120
VI – SOCIJALNA REPRODUKCIJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA	
(Vlado Puljiz)	125
KUĆEDOMAĆINI	126
TIPOVI SOCIJALNE REPRODUKCIJE	128
OSNOVNA DISTRIBUCIJA DOMAĆINSTAVA PREMA TIPOVIMA NASLJEĐIVANJA	129
VII – STAVOVI I MIŠLJENJA SELJAKA–RADNIKA O PROBLEMIМА I BUDUĆNOSTI INDIVIDUALNE POLJOPRIVREDE, O ZEMLJIŠNOM POSJEDU I UDRUŽIVANJU (Vlado Puljiz)	137
PROBLEMI INDIVIDUALNE POLJOPRIVREDE	137
POTREBNA VELIČINA POSJEDA	142
USTUPANJE I PRODAJA ZEMLJIŠNOG POSJEDA	146
<i>Ustupanje posjeda i socijalna sigurnost poljoprivrednika</i>	147
<i>Sklonost prodaji zemljišta</i>	149
MIŠLJENJA O BUDUĆNOSTI POLJOPRIVREDE	150
MIŠLJENJA O UDRUŽIVANJU POLJOPRIVREDNIKA	155
VIII – MOTIVACIJE ZA BAVLJENJE DVOJNOM AKTIVNOŠĆU I PROFESIONALNE NAMJERE SELJAKA–RADNIKA (Edhem Dilić)	167
MOTIVACIJE ZA BAVLJENJE DVOJNOM AKTIVNOŠĆU	167

<i>Osnovni razlozi zapošljavanja izvan gospodarstva.</i>	169
<i>Razlozi za zadržavanje posjeda.</i>	172
<i>Razlozi zbog kojih sadašnji isključivi poljoprivrednici nisu seljaci-radnici..</i>	175
PRIORITET AKTIVNOSTI.	177
PROFESIONALNE NAMJERE SELJAKA-RADNIKA.	178
IX – TIPOLOGIJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA-RADNIKA (Edhem Dilić).	
<i>SELJAKA-RADNIKA (Edhem Dilić).</i>	183
TIPOLOGIJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA.	185
<i>Osnovi tipologije mješovitih domaćinstava.</i>	185
<i>Korelati tipologije mješovitih domaćinstava.</i>	188
TIPOLOGIJA SELJAKA-RADNIKA.	198
<i>Osnove tipologije seljaka-radnika.</i>	198
<i>Korelati tipologije seljaka-radnika.</i>	200
X – ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.	207
SUMMARY.	213

PREDGOVOR

U ovom radu analizira se glavnina rezultata empirijskog istraživanja projekta "Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji" kojeg su naručili i financirali Savezni komitet za poljoprivredu i republički i pokrajinski sekretarijati za poljoprivredu. Pored njih, u finansiranju su učestvovali: Predsjedništvo CK SKJ, Savezna privredna komora, Savezna konferencija SSRNJ i Savezni odbor sindikata radnika poljoprivrede i prehrambene industrije.

Istraživačku ekipu su, uz autore ove knjige, činili još i Milan Benc, Petar Marković i Joko Sparavalo. Rukovodioci istraživanja bili su V. Cvjetićanin, E. Dilić i V. Puljiz.

U okviru priprema istraživanja izdali smo zbornik radova: "Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici", koji je publiciran sredinom 1975. godine. Prvi dio Zbornika sadrži opće teorijske priloge o mješovitim gospodarstvima i seljacima-radnicima. U drugom dijelu se daje sintetički pregled pisanja jugoslavenskih autora o mješovitim gospodarstvima i seljacima-radnicima, te analiza naših statističkih podataka o njima. U trećem dijelu nalaze se radovi koji govore o djelomičnoj poljoprivredi u nekoliko stranih zemalja. Na kraju se nalaze dva priloga: statistička dokumentacija i bibliografija radova.

U pripremne radove za ovo istraživanje spada i izdavanje tematskog broja časopisa *Sociologija sela* (br. 46) koji je, uz određene radove objavljene u Zborniku, sadržavao i dodatnih 5 priloga s teorijskim razmatranjima i rezultatima istraživanja poljoprivrede s djelomičnim vremenom.

Terenska istraživanja provedena su tokom 1976. godine, a strojna obrada rezultata istraživanja krajem 1976. godine. Pisanje studije o rezultatima istraživanja završeno je sredinom 1977. godine.

Studija je podijeljena u četiri dijela, od kojih je svaki posebno uvezan, a ima ukupno 1 078 stranica.

Kako je ova knjiga, prvenstveno zbog finansijskih razloga, bitno skraćena u odnosu na završni izvještaj o rezultatima istraživanja, a djelomično ima i drugačiji pristup analizi to se ova dva rada javljaju nužno kao komplementi. Zbog toga ćemo na ovom mjestu detaljnije iznijeti sadržaj studije iz 1977. godine.

U *prvom dijelu*, koji sadrži pet poglavlja, prezentirani su: pristup istraživanju (uvodna razmatranja i nacrt istraživanja), osnovni podaci i informacije o rasprostranjenosti mješovitih gospodarstava i seljaka-radnika u svijetu i u našoj zemlji, te rezultati istraživanja koji se odnose na ispitivanja naselja i obilježja mješovitih domaćinstava.

U *drugom dijelu*, koji sadrži šest poglavlja, izloženi su rezultati istraživanja o proizvodno-ekonomskim obilježjima mješovitih gospodarstava i njihovoj proizvodnoj i socijalnoj reprodukciji.

U *trećem dijelu*, koji sadrži šest poglavlja, prezentirana je analiza podataka i informacija o osnovnim obilježjima osoba s dvojnom aktivnošću, nekim karakteristikama porodičnog položaja seljaka-radnika, slobodnom vremenu i participaciji, mišljenjima o problemima individualnog gospodarstva, budućnosti individualne poljoprivrede i udruživanju poljoprivrednika, zatim analiza mišljenja o mješovitoj poljoprivredi i seljacima-radnicima te analiza motivacija za bavljenje dvojnom aktivnošću i profesionalnih namjera seljaka-radnika.

Četvrti dio, koji sadrži dva poglavlja, jeste završni u cijeloj studiji. U njemu je pregled osnovnih rezultata istraživanja kroz tipologiju mješovitih gospodarstava i seljaka-radnika i zaključna razmatranja o mješovitoj poljoprivredi i njenoj budućnosti.

U ovoj su knjizi, kao što je već rečeno, iz razloga kraćenja teksta i djelomično izmijenjenog plana prezentiranja rezultata istraživanja, skoro u cijelosti izostavljena poglavlja studije o kooperaciji s društvenim sektorom poljoprivrede, porodičnom položaju osoba s dvojnom aktivnošću i mišljenja o mješovitoj poljoprivredi i seljacima radnicima.

Autori knjige, a posebno rukovodioci projekta žele se na ovom mjestu zahvaliti brojnim suradnicima i učesnicima u pripremi i realizaciji ovog projekta istraživanja. To je prije svega stručno, tehničko i administrativno osoblje tadašnjeg Centra za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, koje je obavilo velik i složen organizacijski, tehnički i administrativni posao u svim fazama istraživanja. To su, također, brojni anketeri, koji su širom Jugoslavije u 151 naselju sprovodili anketu.

Posebnu zahvalnost dugujemo Samoupravnoj interesnoj zajednici za znanstveni rad u društveno-ekonomskim zajednicama SR Hrvatske (SIZ-VII) i Fondu za izdavačku djelatnost i naučno-istraživački rad Predsjedništva CK SK Jugoslavije koji su sufinancirali štampanje ovog rada.

U Zagrebu, studenoga 1980.

Autori

I – PORIJEKLO, UZROCI ŠIRENJA I RASPROSTRANJENOST MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA

PORIJEKLO MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA

Razvojni put mješovitih domaćinstava treba slijediti od vremena kada je u selu vladala proizvodno-potrošačka autarkija, tj. onda kada je seoska porodica trošila ono što je sama proizvela i kada je izvan tog kruga proizvodnja-potrošnja postojala tek nezatna, periferna razmjena proizvoda i usluga. Ipak, i u tadašnjoj autarkičkoj ekonomiji nije postojao jedino poljoprivredni rad. Čak je za to doba neadekvatno koristiti pojmove današnjih privrednih grana, koje su produkt razvoja društvene podjele rada, pa dakle i današnji pojam "poljoprivreda". Riječ je prije o sinkretiziranom konglomeratu seljakovih aktivnosti čiji je cilj zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, a to su: prehrana, odjevanje, stanovanje i dr.¹⁾

Međutim, te su druge aktivnosti uglavnom vezane uz poljoprivredu, uz razmjenu s prirodom (kako bi rekao Marx), a poljoprivreda je u njima centralna i ima integrirajuću ulogu. Seljak je nastojao da se nađe na svome posjedu, u neposrednoj svojoj prirodnoj okolini. Unutar seljačke kuće obavljali su se mnogi poslovi – npr. izrađivaо namještaj, odjećа, alatke, prerađivali se proizvodi s gospodarstva, gradile gospodarske i stambene zgrade. Dakle, seljak i članovi njegove porodice već tada, pored poljoprivrednih, obavljaju i niz drugih nepoljoprivrednih poslova, ali sve u okvirima vlastitog gospodarstva i za vlastite potrebe.²⁾ No, ti poslovi nisu odvojeni i za njih seljak ne dobiva posebnu naknadu. Bila je to složena kućanska ekonomija, za koju S. Novaković kaže da je "selo u malome". Mnoge će od tih seljakovih poslova kasnije preuzeti obrt i industrija. No, upravo u toj autarkičkoj seljačkoj ekonomiji, u njezinim sporednim djelatnostima (kao što su izrada alatki, odjeće, kućanskih predmeta) seljak je nalazio mogućnosti da uposli sve svoje članove, a posebno u vrijeme kada jenjavaju intenzivni poljoprivredni radovi.

Vremenom, međutim, dolazi do specijaliziranja u pojedinim poslovima, tako da ih pojedini članovi velikog seoskog domaćinstva počinju obavljati i za potrebe vanjske klijentele. Time počinje diferencijacija unutar seljačke ekonomije. Ovaj se proces odvija postepeno, u etapama, a završava izgradnjom seoskih zanata.³⁾ Dakle, upravo u ovoj fazi razvoja seljačkog gospodarstva radaju se 11)

Lenjin o tome piše: "Stanovništvo zemlje sa slabo razvijenom (ili uopšte nerazvijenom) robnom privredom je gotovo isključivo zemljoradničko. Međutim, ne treba shvatiti tako kao da se stanovništvo bavi samo zemljoradnjom, to samo znači da stanovništvo koje se bavi zemljoradnjom samo obraduje proizvode zemljoradnje, da razmene i podele rada gotovo ni nema" (V.I.Lenjin: Razvitak kapitalizma u Rusiji. Izabrana dela, tom 2, Kultura, Beograd, 1960. str. 20.)

2)

O tome je vrlo ilustrativan slijedeći citat M. Mirkovića: "Hrana, odjeća, obuća, kuća i namještaj u njoj, alati potrebeni za proizvodnju, pretežnim su se dijelom proizvodili u kućnoj zajednici, a izradivali su ih njezini članovi. Žito se sijalo rukom i oralo se pri sjetvi plugom, koji je u kući izrađen od vlastitog drveta, želo se srpm, koji je negdje bio također izrađen u kući, ali koji se uвijek u kući popravlja i brusio. Vršidba se obavljala cjeponimima izrađenim u kući. Mjelje se u kućnom žrnju, peklo u vlastitoj peći. U kućnoj radinosti prela se vuna, kudelja i lan, tkalo se tkivo, bojadisalo, valjalo, šilo i prelo. Kola, plug, branu, kuću za stanovanje i privredne zgrade, krevete, stolove i stolice, čak i lonce, crepulje, tanjire, zdjele i kašike, izradivali su članovi kućne zajednice ..." (M. Mirković: Ekonomска struktura Jugoslavije 1918 – 1931. Zagreb, Naklanički zavod, 1950., str. 144).

3)

Inspirirajući se M. Mirkovićem, V. Puljić razlikuje tri stupnja u izdvajaju sporednih djelatnosti iz seljačke ekonomije: 1. kućna radinost – pretežno za vlastite potrebe; 2. kućna radinost – pretežno za tržište; 3. zanat ili potpuno izdvajanje iz seljačke ekonomije. (V. Puljić: Eksodus poljoprivrednika, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, 1977., str. 27.)

prve klice dvojnosti zanimanja seljaka, jer jedan broj seljaka postaje i zanatljama koji rade za potrebe drugih izvan gospodarstva, i to za novac. Pored toga, u obavljanju raznih sporednih djelatnosti javljuju se i lokalne specijalizacije, kao posljedica dugoga razvoja što ga je obilježila prirodna okolina. Tako su npr. u našoj zemlji Dalmatinici bili poznati kao zidari, Gorani su bili poznati po proizvodima od drveta, Slavonci iz vinorodnih krajeva bili su poznati kao bačvari, u Slavoniji i Srijemu žene su pravile sapun, u Virovitici se izrađuju mlinovi, u slavonskim se brdima preraduje vuna, kod Slavonskog se Broda prave lonci, Kruševljani su također pravili sapun, Dibrani su bili graditelji crkava, a Crnotravci graditelji kuća; u Sloveniji oko Ribnice prave se čačkalice, Kočevljani su torbari, u Gorenjskoj su fužinari, u Koruškoj – lončari.⁴⁾ Slične lokalne specijalizacije seljaka javljaju se i u drugim zemljama.

U kapitalizmu dolazi do definitivnog odvajanja zanata, kućne radinosti i pojedinih preradivačkih djelatnosti od poljoprivrede, te do nastanka samostalnih preradivačkih industrijskih grana. Uz to se formira i industrija koja proizvodi sredstva za poljoprivredu (mašine, alatke, a širi se i unutrašnje tržište poljoprivrednih proizvoda što snažno potiče i robnonovčane odnose u poljoprivredi. Na taj se način obavlja sve veća društvena podjela rada, sve veće podruštvljavanje rada, što postaje bazom cjelokupnog daljnog ekonomskog razvoja.⁵⁾

Poljoprivredna proizvodnja u kapitalizmu doživljava revolucionarne promjene: vrši se intenzifikacija proizvodnje na bazi primjene naučnih i tehničkih dostignuća te permanentnog ulaganja kapitala u proizvodnju, što sve doprinosi znatnom povećanju produktivnosti rada u poljoprivredi. U poljoprivredi, kao i u industriji, mada znatno sporije, napreduje proces koncentracije i centralizacije kapitala. To iz temelja mijenja posjedovnu strukturu gospodarstva, u kojoj sve značajnije mjesto dobivaju krupna kapitalistička gospodarstva, dok nestaje sve veći broj sitnih seljačkih posjeda (proletarizacija seljaštva).

Industrija postaje osnovna pokretačka snaga razvoja društva. Ona iz temelja mijenja sve dotadašnje ustaljene oblike života, među kojima u prvom redu one koji su se stoljećima formirali u poljoprivredi i selu. Proces industrijalizacije – shvaćen u najširem smislu kao širenje industrijskih metoda rada i načina života, praćen istovremeno i procesom urbanizacije, odnosno sve veće koncentracije stanovništva u gradove – ima dalekosežne posljedice za razvoj seoskih zajednica, odnosno organizaciju seljačke proizvodnje i seljačkog načina života. Na te posljedice upozorili su već klasici marksizma, a naročito Kautsky i Lenjin, koji su na konkretnoj analizi prodora kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredu i selo u Njemačkoj i Rusiji pokazali svo bogatstvo i složenost promjena do kojih dolazi u cjelokupnom uređenju sela.⁶⁾ Među takvim promjenama

4)

Detaljnije o tim lokalnim specijalizacijama, "mejnama" – kako ih naziva R. Bičanić, vidjeti njegov rad *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.-1860)*, Zagreb, JAZU, 1951. O tome pišu i drugi autori koji se bave starim selom, a među njima spomenimo S. Novaković i njegov rad *Selo*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1965.

5)

Ovaj proces formiranja industrije Lenjin izražava ovim riječima: "Preradivačka industrija se odvaja od ekstraktivne i svaka od njih se deli dalje na manje vrste i podvrste koje u vidu robe proizvode posebne proizvode i vrše njihova razmenu sa svim ostalim granama proizvodnje. Prema tome, razvitak robne privrede dovodi do povećanja broja pojedinih i samostalnih industrijskih grana; tendencija tog razvijata sastoji se u tome da se proizvodnja ne samo svakog pojedinog proizvoda, nego čak i svakog pojedinog dela proizvoda pretvor u posebnu granu industrije – i ne samo proizvodnja proizvoda, nego čak i pojedine operacije oko premanja proizvoda za potrošnju". (V.I.Lenjin, op.cit., str. 17.)

6)

Lenjin je ukazao na slijedeće promjene u selu i poljoprivredi do kojih je došlo pod utjecajem prodora kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa: porast društvene podjele rada i izdvajanje zanata, kućne radinosti i drugih preradivačkih djelatnosti iz poljoprivrede; diferenциjaciju seljaštva i zaostranje klasinskih suprotnosti u selu; porast tržišne i robnonovčane poljoprivrede; formiranje unutrašnjeg tržišta poljoprivrednih proizvoda; primjena mašina u obradi zemlje; smanjivanje poljoprivrednog stanovništva i prijelaz seljaka na rad u industriju i gradove, (Op. cit., str. 46–48. i 279–286.)

svakako su najmarkantnije one koje se dešavaju u strukturi seoskog stanovništva. Naime, sve ubrzanje dolazi do ekonomske i socijalne diferencijacije seljaštva i zaoštravanja klasnih suprotnosti u selu. Krajnji rezultat tih promjena svodi se na smanjivanje poljoprivrednog stanovništva, prijelaz seljaka na rad u industriju i gradove, te stvaranje raznovrsnih prijelaznih kategorija poljoprivrednog stanovništva,⁷⁾ među kojima je najznačajnija kategorija seljaka-radnika.

Ova faza u evoluciji seljačke ekonomije, povjesno gledano, u najvećem je broju sadašnjih zapadnoevropskih zemalja započela krajem prošloga i početkom ovoga stoljeća,⁸⁾ kada se snažnije razvijala kapitalistička industrijska industrializacija i kada su se sve dublje penetrirali kapitalistički društveno-ekonomski odnosi u poljoprivrednu i selo.

Tendencije "mješovitosti" u stjecanju dohotka javljaju se kod svih kategorija seljačkih domaćinstava, ali s različitim reperkusijama i značenjem. O tome je Lenjin pisao: "za sitne ono znači proletarizaciju, smanjenje samostalnosti poljoprivrednika, jer se tu sjedinišu s poljoprivredom takva zanimanja kao što je najamni rad, sitni zanat i trgovina itd. Za krupne ono znači ili jačanje političkog značaja krupnog zemljoposjeda posredstvom državne, vojne službe itd. ili sjednjenje šumskog gospodarstva i poljoprivrednih tehničkih proizvodnji sa zemljoradnjom".⁹⁾ Dakle već kod njega nalazimo ovu pojavu diferenciranu prema različitim osnovama – klasnim, socijalnim, ekonomskim, historijskim i dr., što će kasnije razvoj u još većoj mjeri potvrditi.

U našoj se zemlji ova faza u evoluciji seljačke ekonomije javlja znatno kasnije, i to u različito vrijeme u raznim krajevima zemlje. Zapravo u nas se u to vrijeme više može govoriti o raznim pretkapitalističkim oblicima rada seljaka izvan gospodarstava. To izlaženje izvan gospodarstava prije je počelo u onim krajevima u koje je ranije prodrla robnonovčana privreda. U Sloveniji su se u selu rano pojavili proleterski ili poluproleterski slojevi, koje znamo pod nazivima kočari, kajžari, lugari, viničarji, dinarji, gostači, fužinari, a koji su stajali nasuprot sloju "gruntarja". No i gruntari su se sve više zapošljavali izvan gospodarstava, a dešavalo se da su u kući ostavljali "hlapca" ili "deklu", koji su obavljali poljoprivredne poslove.¹⁰⁾

U Gorskom su se Kotaru i Primorju u selu rano razvili razni oblici dopunske djelatnosti, posebno u šumarstvu. Slično je bilo i u Dalmaciji, gdje se stanovništvo nije moglo prehraniti vlastitom proizvodnjom.¹¹⁾ Primorski je seljak opet bio i pomorac, i ribar, i radnik, jer je jedino tako mogao preživjeti.

7)

Lenjin za ove promjene upotrebljava vrlo slikovite termine, kao npr. "obezemljenje", "raseljačenje", itd. (Op. cit., str. 150.)

8)

Počeci zapravo sežu daleko dublje u prošlost, odnosno u vrijeme prijelaznog perioda iz feudalizma u rani kapitalizam s kraja 15. i početka 16. stoljeća, kada se u Engleskoj vršilo "pretvaranje oranicu u pašnjake za ovce". O tom periodu Marx piše: "Čak su i ovi (malo brojna) klasa pravih najamnih radnika – prim. naša) u stvari bili u isto vreme seljaci sa sa mostalnim gazdinstvom, jer im je osim najamnine davano i 4 i više ekera oranice zajedno s kotedžom. Uz to su oni s pravim seljacima koristili opštinsko zemljište, na kome su napali svoju stoku i odakle su ujedno dobijali sredstva za loženje, drvo, treset, itd.". (K. Marx: Kapital, Beograd, Prosveta, 1973., str. 633.)

9) V. I. Lenjin, Prvohitni načrt teza o agrarnom pitanju, Izabrana dela, tom XII, Beograd, Kultura, 1960., str. 575.

10)

Ovom raslojavanju sela u Sloveniji dosta je doprinio sistem naslijedivanja nazvan "Anerbenrecht", prema kojemu je samo stariji sin ostao na posjedu, dok su drugi bili isplaćeni i odlazili su iz roditeljske kuće. Tako se posjed čuvao od cijepljanja. (Više o tome vidjeti: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog, Ljubljana, SAZU, 1970.)

11)

Jos u 16. stoljeću većina naših primorskih mjesto nije imala dovoljno žita. Split ga je imao za četiri, Brač za dva, a Hvar za tri mjeseca. (S. Ožanić: Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split, Društvo agronoma SR Hrvatske – Podružnica Split, 1955, str. 23 -24.)

U unutrašnjem području naše zemlje vrlo raširen oblik rada izvan posjeda bilo je nadničarenje. Naročito se puno nadničara pojavljuje u vrijeme kriza i nerodnih godina, kada prijeti glad. No, postojali su i trajniji razlozi nadničarenju, a vezani su uz zaduživanje seljaka, koje je u početku bilo prigodno (ženidba – udaja, plaćanje poreza, kupovina karte za put u Ameriku i slično), a potom se stabiliziralo kao trajan oblik seljakova ekonomskog ponašanja. Naročito su se zaduživale siromašne porodice na malim posjedima. Komadinić piše: "Mala, sičušna poljoprivredna gospodarstva zadaju se, najčešće ne radi proizvođačkih ciljeva, intenziviranja gazdinstva, već radi popune deficit-a, koji su u samom gazdinstvu stalni, a dopunjaju se, normalno, samo prodajom radne snage van gazdinstva ili mesta (migracije, pečalbarstvo itd.)"¹²⁾

O tome koliko je seljak bio upućen na vanjsku zaradu, govore razni podaci o uposlenosti na seljačkom posjedu. M. Avramović je jednom anketom iz 1912. godine utvrdio da u zemljoradnji poljoprivrednik utroši 45% svojih radnih dana,¹³⁾ a R. Bičanić je za 1931. godinu u Hrvatskoj ustanovio viškove poljoprivredne radne snage od oko milijun osoba.¹⁴⁾ O. Frangeš piše da je na jedinicu radne snage u Dunavskoj Banovini otpadao 91 radni dan, a u Primorskoj Banovini 11–41 radni dan.¹⁵⁾ Teško je reći za takva domaćinstva da su poljoprivredna.¹⁶⁾

No nevolja je bila u tome što posla nije bilo dovoljno i teško se nalazio. Karakteristika našeg tadašnjeg ekonomskog razvoja bila je u tome što prodror robne privrede u selo i diferencijaciju seljaštva nije pratio odgovarajući razvoj industrije i gradova, koji bi apsorbirao proletarizirano i poluproletarizirano seljaštvo, već je ono ostajalo u polutanskoj neizvjesnoj situaciji, u stalnoj potrazi za radom.

Pored nadničarenja, već je odavno bilo poznato i sezonsko zapošljavanje seljaka, koje je izvorno vezano uz razlike u biološkim ciklusima u poljoprivredi. Mada se ovo poljoprivredno sezonsko zapošljavanje dugo održalo, u kasnijim su fazama prevladali oni njegovi oblici koji su bili vezani uz rad u drugim djelatnostima, posebno u građevinarstvu i šumarstvu te u transportu. S. Vukosavljević upozorava na takve primjere kod Novog Pazara: "Rada se može naći prilično dovoljno jedino kada država gradi i opravlja puteve".¹⁷⁾ Slično se može reći za prevozništvo u obliku kirijašenja i rabadžiluka, koje je bilo prošireno u svim našim krajevima, pogotovo onima u kojima se radilo u šumi ili na velikim javnim radovima;¹⁸⁾ rad "na štreki" bio je veoma raširen oblik sezonskog zapošljavanja seljaka, a također i rad na izgradnji kanala, putova, te šumski radovi i slično.

U naše krajeve industrijia relativno jače prodire tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Razvoj industrije se, kako tvrdi C. Kostić, naslanja na tradiciju manufakturnih i zanatskih radionica. Međutim, ipak su industrijske radionice značile novinu

12)

M. Komadinić: Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934., str. 41.

13)

M. Avramović: Naše seljačko gazdinstvo, Beograd, Štamparija "Sveti Sava", 1928., str. 29.

14)

R. Bičanić: Agrarna prenapučenost, Zagreb, Gospodarska sloga, 1939., str. 14.

15)

O. Frangeš: "Problemi relativne prenapučenosti u Jugoslaviji", Arhiv Ministarstva poljoprivrede, Beograd, 1938., sv. 11, str. 22.

16)

Citiramo Komadinića: "Ova gazdinstva, istina, fizički pripadaju selu, ali u stvari to su radničke, proleterske porodice, koje se u najvećem broju slučajeva otkidaju od sela ..." (M. Komadinić, op. cit., str. 42.)

17)

S. Vukosavljević: Pisma sa sela, Beograd, Savremena škola, str. 69.

18)

Zanimljivu analizu raznih oblika seoskog zapošljavanja u prevozništvu nalazimo u knjizi M. Miloševića-Brešinca: Sociologija seoskog saobraćaja, Beograd, "Vuk Karadžić", 1975.

u seoskoj sredini.¹⁹⁾ U njima se zapošljavao izvjestan broj seoske radne snage. U početku je to zapošljavanje bilo nestalno — svega na nekoliko dana ili tjedana. Seljaku je trebala odredena količina novca za neku namjeru, a vlasnici su i tako imali pred sobom veliku rezervnu armiju rada, pa su često mijenjali radnike. No postepeno se zapošljavanje stabilizira, pa se stabilizira i veza između posjeda i radnog mjeseta.

Ipak je i u ovom razdoblju poljoprivredna djelatnost centralna, a zemlja kotira kao najviša proizvodna vrijednost. "Medutim, iako je predratni seljak bio siromašan, a njegov ga posjed nije mogao prehranjivati, pa je morao lutati za novčanom zaradom i zaduživati se, on je ipak rješenje svojih problema video u jačanju svog posjeda, u stabilizaciji na zemlji. U cijelom seljakovu vrijednosnom sistemu zemlja je bila jedina čvrsta uporišna točka kojoj se on uvijek vraćao, ili je bar imao iluziju da će joj se vratiti. Živjeti od svoje zemlje, sa svojom porodicom, u svome selu, to su bili osnovni ideali seljaštva."²⁰⁾

Može se zaključiti da je naše mnogobrojno predratno seljaštvo uslijed oskudice već znatno zakoračilo izvan zemljишnog posjeda, te da se na razne načine dovijalo kako da preživi. Ono je faktički bilo u polutanskom statusu, pa nije čudno da je u razdoblju intenzivne poslijeratne industrijalizacije tako masovno prelazilo u industriju.

Naše selo i poljoprivreda tek u poratnom periodu doživljava utjecaj i posljedice industrijalizacije u širim razmjerima. Procesi transformacije poljoprivrede i sela, koji objektivno nastaju pod utjecajem industrijalizacije, vremenski se podudaraju s programom socijalističkog preobražaja što ga je pred sebe postavilo novo socijalističko društvo u našoj zemlji. Socijalistički preobražaj poljoprivrede poslije rata odrazio se i na pojavu seljaka-radnika i mješovitih domaćinstava u našoj zemlji. Zemljšni maksimum od 10 hektara sprječio je jaču polarizaciju domaćinstava na poljoprivredna i mješovita, i utjecao na trend općeg rasta "mješovitosti", odnosno dvojnosti izvora dohotka — od rada na gospodarstvu i rada izvan njega. Na širenje "mješovitosti" dohotka domaćinstava neposredno su utjecali proces podruštvljavanja poljoprivrede, širenje društvenog sektora, te razvoj kooperacije i udruživanja. Naime, time se postepeno potiskivao individualni sektor na manje zemljšne površine. Istovremeno je društveno organiziranje individualne proizvodnje (kooperacija, udruživanje) olakšavalo rad na posjedu, te stvaralo mogućnosti kombiniranja poljoprivredne i nepoljoprivredne aktivnosti.

Medutim, osnovni makroekonomski mehanizam koji je neprestano generirao mješovita domaćinstva i seljake-radnike vezan je uz industrijalizaciju, odnosno ekspanziju nepoljoprivrednih djelatnosti na jednoj, te deagrarizaciji, odnosno napuštanje poljoprivrede na drugoj strani. Deagrarizacija je bitno društveni proces u selu, koji se naročito intenzivno odvijao tokom cijelog poslijeratnog perioda. U širem smislu deagrarizacija znači opći trend slabljenja ovisnosti stanovništva o zemlji, odnosno njegovo udaljavanje od seljačkog načina života.

Jedna od osnovnih karakteristika procesa deagrarizacije u našim uvjetima jest postepenost odvajanja od posjeda, odnosno polovična deagrarizacija, koja se konkretizira u postojanju veoma brojnog sloja seljaka-radnika i njihovih domaćinstava — gospodarstava. Predratna polovična proletarizacija poslije rata se sve više transformirala u polovičnu deagrarizaciju. Stalni radni odnos na jednoj strani i zemljšni posjed na drugoj strani učvršćuju se u svojoj simbiozi. No u toj simbiozi ponder važnosti postepeno prelazi s posjeda na vanjski rad, što je 19)

C. Kostić navodi da se željezara u Jesenicama nastavlja na tradiciju fužinarstva u Gorenjskom, industrija baruta u Kruševcu na primitivnu seljačku izradu baruta, tekstilne tvornice u Leskovcu na tradiciju tkanja od konopije, ljevaonice u Varešu na prijašnju preradu rude, sapunare i staklare u Hrvatskoj na ranije slične aktivnosti seljaka, itd. (C. Kostić: Seljaci - industrijski radnici, Rad, Beograd, 1955.)

20)

Vidjeti opširnije u radu V. Puljiza, op. cit. str 100.

bitna razlika u odnosu na stanje prije rata. Naime, predratni autori ističu veću privrženost ovoga sloja seljaka zemlji i statusu seljaka nego vanjskom poslu. Nastupiti zemlju smatralo se neuspjehom, a cilj je bio kupovina zemlje i povećanje posjeda. Tek ako se to nije moglo postići, tražio se stalni posao u industriji. M. Mirković piše: "Sezonski poljoprivredni radnici uvijek će nastojati, ako im socijalni uspon nije moguć, tj. ako ne budu mogli da i sami postanu mali posjednici, zamijeniti svoje nestalno i nesigurno zaposlenje u poljoprivredi stalnjim zaposlenjem u industriji."²¹⁾ Dakle, socijalnim se usponom smatra povratak u zemljoradnike, gruntare, a uzor je bio bogat seljak. Mali parcelni vlasnici koji su "doradivali" posjed željeli su doseći taj uzor. To je bio njihov "agrarički" san.²²⁾

Mada su ovi poluproleteri i poluseljaci u mislima bili vezani uz zemlju i nadali se povratku njoj, oni ipak po mnogim svojim obilježjima predstavljaju posebnu skupinu seoskog stanovništva, koja se nalazi na prijelazu u radništvo.²³⁾ To se ogleda i u ekonomskom položaju tog sloja, u njegovu socijalnom statusu, u kulturi. Možemo dakle tvrditi da je i u doba kada je glavnina siromašnog poluproletariziranog seljaštva radila izvan svoga posjeda – u šumarstvu, gradevinarstvu, na tuđim posjedima, ono je imalo obilježja posebnog socijalnog sloja.²⁴⁾

Aktualni uzroci nastanka i održavanja mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika

U evoluciji suvremene poljoprivrede sve više dolaze do izražaja simptomi "mješovitosti", odnosno zavisnosti seoskog domaćinstva o nepoljoprivrednom dohotku. Na toj osnovi vrši se sve veća socioekonomska diferencijacija gospodarstava. Ako je izdvajanje sporednih djelatnosti iz okvira tradicionalnoga autarkičnog gospodarstva bilo preduvjet da po karakteru proizvodnje ono uistinu postane poljoprivredno, a seljak po svom vremenskom angažmanu isključivo poljoprivrednik, onda suvremeni društveno-ekonomski razvoj sve više sužava takve mogućnosti samo na uzak krug ekonomski najjačih gospodarstava. Poljoprivrednik koji živi na malom porodičnom posjedu biva prisilan da radi izvan svoga gospodarstva, da vodi dvojnu ekonomiju, da bude poljoprivrednik i radnik istovremeno. Tako je za ogromnu većinu gospodarstava preostalo da se ili u potpunosti ugase kao proizvodne jedinice, ili da svoju egzistenciju zasnivaju na mješovitosti, odnosno dualitetu dohotka, bilo na osnovi aktivnosti članova domaćinstva (na gospodarstvu i izvan njega), ili na osnovi stjecanja dvaju dohodaka (poljoprivrednog i nepoljoprivrednog).²⁵⁾

Na takvu evoluciju suvremene poljoprivrede utjecale su mnoge okolnosti. Osim

21) M. Mirković, Izbor ekonomskih radova, str. 215.

22) Upozoravamo na zapažanje B. Stojasavljevića koji piše: "Sitni seljaci držali su se svojih parcija, a nisu lako puštali svoja sela, iako od bijednog posjeda nisu mogli živjeti. No, nisu gotovo nikada gubili nadu da će ipak kad-tad prikupiti nešto, povećati gospodarstvo i postati pravi seljaci ...". (B. Stojasavljević: Prodiranje kapitalizma u selo 1919–1929., Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta, 1965., str. 119.)

23) Ovakav stav zastupa S. Vukosavljević kada kaže: "Seljak, čija je baština ispod dva hektara, prestaje mentalno biti seljak. Sedamdeset osam odsto naših zemljoradnika nemaju više objektivnih, materijalnih uslova, da ostanu seljaci. To su samo poljoprivredni radnici-seljaci". (S. Vukosavljević, str. 90.)

24) Zanimljivo je svjedočanstvo J. Cvijića koji o pečalbarima piše: "Pečalbarstvo je unelo među ljudi centralnoga tipa različna i često sasvim suprotna shvatnja života, rada, osećanja i mišljenja". (J. Cvijić: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1966., str. 461)

25) O uzrocima nastanka, o održanju i značenju mješovitih domaćinstava u nas najviše je i najkompetentnije pisao S. Krasovec. Upozoravamo na dva njegova novija rada: "Porast mješovitih domaćinstava i problemi njihova istraživanja", Sociologiju selu, br. 46/1974., str. 5–38., i "Seljaci-industrijski radnici", prilog u zborniku Svetozar Marković i seljstvo, Svetozarevo, 1978., str. 227–241.

toga, u ovom razdoblju u znatno jačoj mjeri nego u ranijim dolazi do izražaja zavisnost i povezanost poljoprivrede i ukupnog privrednog razvoja. U suvremenim uvjetima društveno-ekonomskog razvoja to znači da industrija postaje određujući faktor čitavog društva.

Postoji nekoliko osnovnih dimenzija te međuzavisnosti poljoprivrede i industrije, koje su relevantne za generiranje mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika.

a) sve se više razvijaju industrije koje proizvode i rade za potrebe poljoprivredne proizvodnje. Moderna se poljoprivredna proizvodnja zasniva na inputima koji dolaze iz tih nepoljoprivrednih sektora (kemijska industrija – umjetna gnojiva, biljna zaštitna sredstva, plastične mase i dr.; mašinska industrija – traktori, kombajni te drugi strojevi i alatke; industrija građevinskih i druge opreme; industrija stočne hrane; energetski izvori – struja, nafta).²⁶⁾ Posljedice su toga više struke. Prijе svega, porasla je osjetljivost dohotka seoskog domaćinstva na promjene u cijenama svih vrsta inputa koji dolaze izvana, posebno u malih gospodarstava. Naime, troškovi proizvodnje u sve se većem obimu formiraju izvan gospodarstva. Vrlo često relativno neznatne oscilacije u troškovima uvjetuju gubitke u proizvodnji na takvim gospodarstvima. Proizvodnja koja je zasnovana na vanjskim inputima (a ona je sve više takva) postavlja visoke zahtjeve za kapitalnim ulaganjima u gospodarstvo.²⁷⁾ Uslijed toga vrijednost kapitala po zaposlenome u poljoprivredi u razvijenim zemljama iznosi dva do tri puta više nego po zaposlenome u industriji. To najviše pogoda mala i sitna gospodarstva. Ona se jednostavno ne mogu upustiti u trku za proizvodnim inovacijama, pa se tako krug isključivih poljoprivrednih proizvođača postepeno sužava na sve manji broj najkrupnijih i ekonomski najjačih gospodarstava. Preostala gospodarstva ili propadaju ili se orijentiraju na vanjske prihode, i to putem zapošljavanja članova svojih domaćinstava izvan poljoprivrede, kojima financiraju sve veće potrebe što im ih nameće podizanje općeg nivoa života.

b) Intenzivno se razvijaju različite prerađivačke industrije na bazi poljoprivrednih sirovina (čuvanje, dorada, prerada, transport). Poljoprivredni se proizvodi sve više doraduju i preraduju, i u tom se obliku masovno troše. Preradu i doradu obavlja prehrambena i prerađivačka industrija koja u velikim serijama izba-

26)

Kako raste input u poljoprivodu pokazat ćemo na primjerima nekih drugih zemalja. U prvoj polovini 19. stoljeća nabavke poljoprivrede od drugih grana privrede bile su u Francuskoj manje od 10% godine 1960–1962. U brutno proizvodu poljoprivrede tih "kupljenih" elemenata u Francuskoj bilo je 24%, u SR Njemačkoj 36%, u Nizozemskoj 43%, a u Velikoj Britaniji 52%. (L.Malassis: *Developpement economique et emploi agricole*, Cahiers de l'ISFEA, tome II, no. 1, 1968., p. 29.) Samo u pedesetim godinama vanjski su troškovi gospodarstava u 13 zapadnih zemalja porasli za 50%, a njihovo se učešće u brutnoj proizvodnji povećalo od 30,2 na 35,7%. (*Agriculture et croissance économique*, Paris, OCDE, 1965., p. 43–44.) Ilustrativni su podaci o porastu mehanizacije, potrošnje umjetnih gnojiva i energije za zemlje EEC. U razdoblju od svega desetak godina, tj. između 1954/55. god. i 1966/67. g. broj traktora je više nego utrostručen (od 879 povećao se na 2 966 tisuća). Najveće povećanje biće SR Njemačka, Francuska i Italija (za oko 4 puta), te Belgija (tri puta) i Holandija (dvaputa). Potrošnja umjetnih gnojiva porasta je za oko dva puta u razdoblju 1959/60. do 1968/69. U SR Njemačkoj potrošnja dizel-goriva u poljoprivredi porasla je od 0,8 na 1,3 milijuna tona u razdoblju 1962/63–1970/71. g., dok je potrošnja električne energije u seoskim domaćinstvima u istom razdoblju porasla od 2 na 4,3 milijarde kilovata. (Izvor: *Economic Survey of Europe in 1966*, Geneve, UN, 1956., pp. 139; *Regional Statistik: Statistisches Amt der Europäischen Gemeinschaften*, Luxemburg, 1971.; *Agrarstatistisches Jahrbuch*, Bruxelles, EWG, 1970., s. 47.; *Der Bundesminister für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten: Agrarbericht*, 1972., s. 22., sve prema: Z. Prodanović: *Agrarni protekcionizam FEZ i razvoj svetske trgovine poljoprivrednim proizvodima*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privrednu NIP Privredni pregled, 1976., str. 51., i 132.)

27)

Udio kapitalističkih investicija u bruto-produktu poljoprivrede porastao je u SR Njemačkoj od 9,6% u 1950/51. godini na 25,2% u 1969., a u Francuskoj u istom razdoblju od 7,7% na 20,2%. U strukturi kapitalnih ulaganja porasio je ulaganje u traktore u druge mašine, a smanjilo se ulaganje u zgrade i poboljšanje zemljišta. Prva vrsta ulaganja postala je dominantnom u svim zemljama Evropskog zajedničkog tržista (od 77,4% u Francuskoj do 51,1% u Holandiji u 1967/68. godini). Izvor: *Louards a Capital Intensive Agriculture*, Fourth Raport, Geneve, UN, FAO, 1961.; *Agrarstatistisch Amt der Europäischen Gemeinschaften*, Luxemburg, Bruxelles, 1970., no. 4; *Agrarstatistik*, Bruxelles, EWG, 1964., no. 4, sve prema Z. Prodanović, op.cit., str. 133.

cuje prehrambene proizvode na tržište. Kako industrija traži ogromne količine sirovina, to poljoprivreda sve više postaje lifierant sirovina, i čini samo jednu od faza u okviru ciklusa proizvodnje hrane.²⁸⁾ Krupni proizvođači poljoprivrednih sirovina za potrebe nove i velike industrije hrane uglavnom su samo krupna gospodarstva koja se za te svrhe sve više specijaliziraju. Ovakvi razmjeri proizvodnje sirovina zahtijevaju velika kapitalna ulaganja, brojne i skupe inpute iz vanjskih sektora, te primjenu nauke; dakle sve više se primjenjuju industrijske metode proizvodnje. To najmanje odgovara malim i sitnim gospodarstvima koja ne mogu zadovoljiti sve zahtjeve takve proizvodnje, te se ona sve više iskopćavaju iz velikih tržišnih tokova i pretvaraju u mješovita, sa zaposlenim članovima svoga domaćinstva izvan poljoprivrede, i proizvodnjom na gospodarstvu koja služi pretežno za zadovoljavanje vlastitih prehrambenih potreba.

c) U poljoprivredi se zaoštvara pitanje proširene reprodukcije proizvodnih jedinica. To postaje akutno, naročito u uvjetima usitnjene agrarne strukture, odnosno postojanja velikog broja gospodarstava različite veličine (među kojima u glavnom dominiraju manja, unatoč tome što u posjedovnoj strukturi neprestano dolazi do pomjeranja, odnosno do povećanja prosječne veličine gospodarstava).²⁹⁾ No, prosječno gospodarstvo u mnogim zemljama ne osigurava primjeren životni standard porodici koja na njemu živi. Zato se neprestano odvija proces potiskivanja manje rentabilnih i neefikasnih gospodarstava na račun povećanja broja onih koja ekonomski mogu zadovoljiti zahtjeve suvremene proizvodnje te koja mogu poslovati relativno rentabilno i racionalno.³⁰⁾ Tako se granica tzv. marginalnog gospodarstva (tj. onoga koje je po razmjerima proizvodnje i nivou produktivnosti dovoljno veliko da može biti ekonomski rentabilno) stalno podiže.

Za utvrđivanje granice marginalnog gospodarstva često se polazi od uspoređivanja s prosječnom razinom standarda lokalne sredine ili zemlje, kao osnovicom za određivanje visine dohotka što bi ga marginalno gospodarstvo trebalo ostvariti. No, s obzirom na zaostajanje poljoprivrede za drugim granama djelatnosti, ova se ekonomska granica neprestano pomjera.³¹⁾ Ta, tzv. životna linija označava ekonomsku granicu ispod koje gospodarstvo nije u stanju da osigura dovoljan dohodak za domaćinstvo. Takvo je domaćinstvo u pravilu prisiljeno da traži dopunske prihod radom svojih članova izvan gospodarstva.

28)
Stupanj prerade poljoprivrednih sirovina dostigao je visoke razmjere naročito u industrijski razvijenim zemljama. Tako se, na primjer, u SAD preraduje 82,2% poljoprivrednih sirovina, u Holandiji 63,6%, u Belgiji 62,2%, u SR Njemačkoj 65,0% te Francuskoj 63,9%. (Vidjeti: Agroindustrijska proizvodnja u SFRJ (grupa autora), Beograd, NIP "Mala poljoprivredna biblioteka", 1977., str. 182.)

29)
Za ilustraciju ovih promjena navodimo samo neke podatke. U razdoblju 1960–1971. godine broj gospodarstava u SR Njemačkoj opadao je stopom od 3% godišnje ili ukupno – 30%. Daljnje smanjivanje broja gospodarstava do 1980. godine očekuje se po stopi od 4,2%. No, bez obzira na ovako rapide promjene u broju gospodarstava, posjedovna struktura je zadržala svoju osnovno obilježje usitnjeništva. Tako je 1972. godine oko 44% gospodarstava bilo veličine do 4 ha, a svega nešto oko 2% veličine 50 i više ha. (Vidjeti opširnije u Agricultural Policy in Germany, Paris, OECD, 1974., pp. 16–19.) Upozorimo i na prosječnu veličinu porodičnog gospodarstva u devet zapadnoevropskih zemalja: u SR Njemačkoj iznosi 11,7 ha, u Belgiji 11,6 ha, u Luksemburgu 19,4 ha, u Nizozemskoj 13,0, u Francuskoj 21,0, u Italiji 7,7 ha, u Velikoj Britaniji 57,4 ha, u Irskoj 17,7 ha, u Danskoj 30,6 ha. Za svih devet zemalja prosječna veličina posjeda iznosi je 15,6 ha. (Izvor: La France et son agriculture, Paris, Chambres d' Agriculture, 1975.)

30)
Mansholtovim su planom postavljene sljedeće granice poljoprivrednog gospodarstva kao cilja kojega bi u skoroj budućnosti trebalo dostići: za proizvodnju žitarica – 80-120 ha, za proizvodnju mlijeka – 40-60 grla, za proizvodnju govedeg mesa – 150-200 grla, za proizvodnju peradi – 100 000 jedinica godišnje, za proizvodnju svinjskog mesa – 450-600 jedinica. (Izvor: Memorandum on the Reform of Agriculture in the European Economic Community, Bruxelles, EEC, 1968., pp. 37.; prema Z. Prodanović, op. cit., str. 66.)

31)
Ova se ekonomska granica gospodarstva u SR Njemačkoj u razdoblju 1963/64–1974/75.g. povećala za oko 3 puta, tj. od 5 200 na 14 800 maraka. (Vidjeti Part-time Farming, Paris, OECD, 1977., pp. 5.) Ernst Zurek smatra da u SR Njemačkoj gospodarstvo s manje od 20 ha obradivog zemljišta nije dostanito za primjerenu egzistenciju domaćinstva koje na njemu živi. (Izvor: Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici (zhornik radova), Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, 1975., str. 284.)

Dakle, unutar postojeće poljoprivredne strukture tzv. niskodohodovna poljoprivreda ("low income agriculture") stalno se proširuje. Iz nje se regutira pretežan dio današnjih mješovitih domaćinstava, odnosno seljaka-radnika.

d) U suvremenim uvjetima sve više dolazi do disperzije industrije u seoska područja (rurindustrializacija). Razlog ovoj disperziji industrije u seoska područja nije samo u tome što je, prijenos energije omogućio "mobilnost" industrije, već su u pitanju i mnogi ekonomski razlozi, vezani prije svega uz uštete koje se postižu u transportu sirovina, uz angažiranje jeftinije radne snage, manjih investicija, uštete u stambenoj izgradnji i sl. Usljed toga ponuda nepoljoprivrednog rada porasla je u neposrednoj blizini poljoprivrednog gospodarstva. Sve to seoskim stanovnicima omogućava da se zapošljavaju blizu mjesta stanovanja i da kombiniraju poljoprivrednu i nepoljoprivrednu aktivnost.

e) Novim tendencijama u industrializaciji odgovaraju i nove tendencije u urbanizaciji. Osnovno obilježe suvremene urbanizacije u sve manjoj mjeri jest koncentracija u velike gradske aglomeracije, a u sve većoj mjeri to je diruzija u izvangradske prostore (urbanizacija). Umjesto urbane implozije sada imamo urbanu eksploziju, kako kaže L. Mumford. Elementi urbanosti koji su do sada bili privilegija isključivo gradskog stanovništva, u sve se većoj mjeri šire u ruralnim područjima. To se prije svega odnosi na korištenje modernih izvora energije u domaćinstvu, na uvođenje kućanskih aparatova i uređaja, kao i na prisutnost suvremenih infrastrukturnih rješenja u naseljima.

Ovakve tendencije u urbanizaciji i industrializaciji uvjetuju revalorizaciju ruralnog prostora. Naime, do sada se taj prostor vrednovao isključivo ili pretežno sa stajališta njegove proizvodne namjene (poljoprivreda, šumarstvo, rудarstvo, hidroenergija), dok sada u sve većoj mjeri dolaze do izražaja i njegove druge vrijednosti: turističke, rekreativne, zdravstvene, rezidencijalne, "hobističke", sportske i sl. Ovakvom revalorizacijom ruralni prostor postaje sve atraktivniji za gradsko, a sve manje odbojan za seosko stanovništvo.

Sve ove okolnosti pogoduju razvoju "mješovitosti", i to kako kod poljoprivrednih tako i kod nepoljoprivrednih domaćinstava. Poljoprivredna domaćinstva kroz tu "mješovitost" dobivaju mnogo šire mogućnosti za povećanje dohotka i životnog standarda. Dakle, nije više povećanje posjeda i orijentacija na razvijanje vlastitih poljoprivrednih resursa jedini put ka većem dohotku; mnogo lakši i prihvatljiviji put k tome jest kombiniranje rada u poljoprivredi s radom izvan poljoprivrede, odnosno dopunjavanje dohotka s gospodarstva sa dohotkom izvan gospodarstva ili obrnuto. Nepoljoprivredna domaćinstva kroz "mješovitost" dobivaju mogućnosti, pored rekreacionih i zdravstvenih, da proizvode vlastite poljoprivredne proizvode kojima dopunjava kućni budžet.

f) Putem fondova za zaštitu poljoprivrede i fondova za usmjeravanje njezina razvoja, agrarni protekcionizam ima za cilj da razriješi nagomilane probleme i teškoće individualne poljoprivrede. Kao takav on je široko prisutan u većini zapadnoevropskih zemalja, a na specifičan način je prisutan i u socijalističkim zemljama koje nisu provele kolektivizaciju (Jugoslavija, Poljska). Jedan od ciljeva agrarnog protekcionizma jest sprečavanje širenja jaza između visine dohotka u poljoprivredi i u drugim djelatnostima. Time se ujedno štiti i održava armija sitnih, submarginalnih proizvoda, koji drže relativno značajne površine, među kojima je i mješovita poljoprivreda,³²⁾ a što onda blokira ciljeve agrarne politike vezane uz stvaranje većih proizvodnih jedinica u poljoprivredi.

g) Obavljanje mnogih poljoprivrednih poslova fizički je znatno olakšano i vremenski skraćeno, što je rezultat kontinuiranog unapređivanja i usavršavanja tehničko-tehnoloških postupaka u poljoprivrednoj proizvodnji, novih sredstava

32) Čista poljoprivredna gospodarstva u SR Njemačkoj, ili gospodarstva pune zarade, kako ih naziva Zurek, drže danas u svome posjedu malo više od 45% od ukupnog poljoprivrednog zemljišta. Sve ostalo zemljište drže razne kategorije mješovitih gospodarstava. (Vidjeti: Mješovita gospodarstva ..., op.cit., str. 286.)

rada, novih sistema proizvodnje (čija je osnovna karakteristika da se mogu vremenski čvrsto planirati i egzaktno kontrolirati – npr. proizvodnja brojlera), te redukcija pojedinih funkcija u procesu poljoprivredne proizvodnje koje sada većinom obavljaju različite vjanske institucije, kao i specijalizacije na jednu ili dvije proizvodnje, koje unaprijed "naručuju" prerađivači hrane. Takvi novi uvjeti proizvodnje oslobađaju dio radnog vremena aktivnih osoba u poljoprivrednim domaćinstvima, omogućavajući im da uz poljoprivredne obavljaju i razne nepoljoprivredne poslove, bilo kod kuće (kućna radinost, rad na "sitz" i sl.), ili u radnoj organizaciji. Na toj se osnovi vrši kontinuirano smanjivanje aktivnog poljoprivrednog u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu u gotovo svim zemljama svijeta, a posebno u onima koje se intenzivno industrijski razvijaju.³³⁾

h) U okviru nepoljoprivrednog sektora sve se više razvijaju razne uslužne djelatnosti, od ranije poznatih do potpuno novih i nepoznatih grana. Na taj se način povećava broj različitih nepoljoprivrednih zanimanja, vrši se njihova diverzifikacija, te proširuju mogućnosti i oblici stjecanja dohotka mimo rada na vlastitom gospodarstvu.

Stalni rast produktivnosti rada u okviru nepoljoprivrednog sektora skraćuje radno vrijeme zaposlenih. Uz to se uvođe i novi sistemi radnog vremena, u kojima obavljanje radnih zadataka nije vezano uz fiksno radno vrijeme i obaveznu prisutnost na radnom mjestu. To utječe na širenje dopunskog rada u poljoprivredi, ali i u drugim djelatnostima,³⁴⁾ što će u budućnosti još više dolaziti do izražaja.

Sve to znatno proširuje mogućnosti dvojne aktivnosti kakvu predstavlja mješovita poljoprivreda, i olakšava njezino obavljanje, jer je sve više nepoljoprivrednih zanimanja i sve više poljoprivrednih proizvodnji koje se mogu kombinirano obavljati.³⁵⁾

Zaključno možemo ustvrditi da suvremenim uvjetima ekonomskog razvoja u još jačoj mjeri nego ranije pogoduju nastajanju mješovitih gospodarstava i osoba s dvojnim (poljoprivredno-nepoljoprivrednim) zanimanjem. Zapravo u tim novim uvjetima u većoj mjeri nego ranije djelju zakonitost prema kojoj je proporcija poljoprivrednika angažiranih u mješovitoj poljoprivredi direktno razmjerna mo-

33)

U zemljama EEZ-a u razdoblju 1954–1969. godine učešće aktivnog poljoprivrednog u ukupno aktivnom stanovništvu opalo je na slijedeći način: u SR Njemačkoj od 20,2 na 9,6% (1970.g., ono se dalje smanjilo na 7,0%), u Francuskoj od 28,1 na 14,7% (1971. ono se dalje smanjilo na 13,0%), u Italiji od 37,7 na 20,8%, u Belgiji od 12,5 na 5,1% (1971.g. 4,2%), u Luksemburu od 26,1 na 11,6% (1972., g. 9,6%). (Izvori: Statistique de base, de douze pays Europeen, Luxembourg – Bruxelles, Office Statistique des Communautés Européennes, 1971., p. 20., prema Z Prodanović, up.cit., str. 20.; za podatke u zagradama: Agricultural Policy in ... (separati za pojedine zemlje), Paris, OECD, 1973–1977.)

34)

Kombiniranje aktivnosti ne postoji samo između poljoprivrede i nepoljoprivrede, nego i između drugih djelatnosti. Ono obično prati smanjenje radnog vremena. Istraživači slobodnog vremena se "tuže" na taj dodatni rad zaposlene populacije. Tako se citira primjer američke tvornice "Akon", gdje je radni tjedan skraćen na 32 sata. Odmah se pokazalo da je 40% zaposlenih radnika dodatno radilo, a 17% ih je obavljalo drugo zanimanje. Problem rada "na crno" ili "u fušu" poznat je svuda u svijetu pa tako i u nas. Izgleda da radnici više preferiraju povećanje dohotka od povećanja slobodnog vremena. (O tome opširnije vidjeti u: La sociologie, Paris, Centre d'Etude et de Promotion de la Lecture, 1970., p. 282.)

35)

Francuski istraživači su došli do zaključka da mora postojati komplementarnost između rada na gospodarstvu i izvan njega, tj. da se podjela između jednog i drugog posta vrši u svakom danu (npr. hranjenje svinja i rad u tvornici), i u različitim sezonsama (zimski turizam i proizvodnja sijena). Dakle za mješovita gospodarstva odgovaraju one vrste proizvodnje koje se mogu kontrolirati (tov peradi i svinja), ili su naglašeno sezonske (vinograd, povrće), ili traže malo radnog vremena (žitarice, proizvodnja govedeg mesa). (A.Brun, Ph. Lacombe i C.Laurent: "Les agricultures à tempes partiel dans l'agriculture française", Statistique agricole, Supplement "Serie Etudes", no. 67., aout 1970., p. 12.). S tim u vezi je i stav seljakaradnika prema inovacijama: oni prihvataju one inovacije koje reduciraju njihov radni angažman u poljoprivredi, a neskloni su promjeni sistema kulture koja taj rad komplikira.

gućnostima zaposlenja izvan gospodarstva, a obrnuto razmjerna mogućnostima zaposlenja u poljoprivredi.³⁶⁾

RASPROSTRANJENOST MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA-RADNIKA

U našim statistikama rijetko susrećemo registrirane podatke o ovom sloju poluseljaka-poluradnika? Slijedimo li popise stanovništva u Hrvatskoj i Sloveniji koji su počeli 1857. godine vidimo da prva dva od tih popisa (1857. i 1869.) ne sadrže značajnijih podataka o profesionalnoj strukturi stanovništva. Tek na osnovi podataka popisa stanovništva iz 1880. godine M. Zoričić upozorava na 30 000 poluseljačkog stanovništva kojima je poljoprivreda glavnim, ali ne i jedinim "vrelom privrede". "S druge strane", piše Zoričić, "našao bi se i medu žiteljstvom živućim ob obrtnoj industriji, trgovini itd., njih priličan broj, kojim poljodjeljstvo kao uzgredno zanimanje daje stanovit dio dohotka ..."³⁷⁾ Po tom popisu 20,84% gradskog stanovništva pripadalo je poljodjeljstvu. Precizniji podatak o broju mješovitih gospodarstava nalazimo tek u popisu 1931. godine, kada je pored 1 200 000 čistih poljoprivrednih gospodarstava zabilježeno 150 000 gospodarstava kojima poljoprivreda nije bila glavno zanimanje. Po istim statističkim izvorima, samo od najamnog rada u poljoprivredi 1931. godine živjelo je 870 000 osoba, a bez imalo zemlje u selu bilo je 193 445 domaćinstava.³⁸⁾ Konačno raspolažemo podatkom za 1938. godinu prema kojemu je od svih osoba u radnom odnosu seljaka-radnika bilo 160 000 ili 14%.³⁹⁾

Medutim, ima mnogo razloga za tvrdnju da je stvarni broj mješovitih domaćinstava i poluproletera u našem predratnom selu bio osjetno veći. Svi drugi indikatori osim tzv. stalne zaposlenosti, govore tome u prilog. Prije svega tu mislimo na razne oblike nadnjičarskog i sezonskog vanjskog zaradivanja, odlaska u inozemstvo itd. Kako su statistički popisi bili odveć formalni i restriktivni, oni su davali izmijenjenu sliku stvarnosti.⁴⁰⁾ Uostalom, mrlja radnička klasa stare Jugoslavije bila je pretežno seljačkog porijekla, ali je jednom nogom bila i na posjedu. U slučaju krize na posjedu su se mogli preživjeti teški dani; posjed je

36) Riječ je poznatoj "push-pull" hipotezi o kojoj je G.V. Fuguit pisao 1959. godine. (Vidjeti u radu toga autora: "Part-time Farming and the Push-Pull Hypothesis", The American Journal of Sociology, vol. 64/1959., no. 4., pp. 375 - 379.) L. Malassis ide još dalje i zastupa tezu tzv. rezidualne populacije, tvrdeci da u poljoprivredi ostaje onoliko ljudi koliko ih ne mogu apsorbirati druge djelatnosti, što znači da poljoprivrednici koriste svaku priliku za promjenu zanimanja, a da u poljoprivredi ostaje samo rezidualno stanovništvo. (L. Malassis: "Développement économique et emploi agricole", Cahiers de l'ISFA, tome I/1968., no. 1, p. 17.)

37) M. Zoričić: "Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju", RAD X, Zagreb JAZU, knj. 125, str. 84.

38) M. Goranović: "Profesionalna i socijalna struktura sela u Jugoslaviji", Arhiv Ministarstva poljoprivrede, Beograd, V/1938., sv. 12.

39) I. Vinski: Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini, Zagreb, Ekonomski institut, 1970., str. 20.

40) Takvo zapažanje iznosi i V. Bakarić pišući: "Tako npr. po anketi zagrebačke trgovinske industrijske komore 50% broja radnika s područja te komore su seljaci, sezonski radnici. Ti su seljaci u svim tabelama uvršteni u rubriku poljoprivrede, jer se popis obavljao upravo u mrtvoj sezoni (siječanj-ozujak). (Jednu ilustraciju pojave da seljaci traže zaradu izvan svoga posjeda i to u relativno velikom broju, pružaju i podaci koje je priopćio dr. Tanay u "Gospodarskoj slozi" od 1.IX 1939. za srez požeški. Prema njima se od ukupno istraženih 667 domaćinstava nadnicom pomaže 345.)" (V. Bakarić: O poljoprivredi i problemima sela, Beograd, Kultura, 1960., str. 43.)

bio sigurnosni ventil za probleme industrije, a i za socijalne nemire u gradovima.⁴¹⁾

Tek se u poslijeratnom razdoblju statistički potpunije prati kretanje broj seljaka-radnika i njihovih domaćinstava. Naime, poslije rata se svestrano razvija statistička služba i sistematski se prate svi segmenti stanovništva i sve društvene djelatnosti, među kojima i stanovništvo u selu i poljoprivreda. Kombinirajući različite statističke izvore, dr Petar Marković u svojem radu o strukturnim promjenama u selu iznosi slijedeće podatke o kretanju broja seljaka-radnika u Jugoslaviji u poslijeratnom periodu.⁴²⁾

Tabela 1

Broj osoba stalno zaposlenih izvan gospodarstva 1949.–1960.

-- u tisućama

Godina	Ukupan broj	Godišnje povećanje
1949.	670	20
1950.	690	23
1951.	713	25
1952.	738	28
1953.	776	34
1954.	810	42
1955.	852	48
1956.	900	58
1957.	958	87
1958.	1 045	95
1959.	1 140	105
1960.	1 245	122

Da bismo što točnije kvantificirali pojavu koju proučavamo i da bismo ostvarili uvid u prave razmjere njezine prisutnosti u društvenoj i ekonomskoj strukturi, izdvajali smo na osnovi raspoloživih statističkih podataka pet grupa indikatora, odnosno relativnih pokazatelja rasprostranjenosti seljaka-radnika i njihovih domaćinstava (gospodarstava) u Jugoslaviji.

Prva grupa indikatora odnosi se na seljake-radnike kao skupinu zaposlenih unutar aktivnog stanovništva. Pri tom utvrđujemo njihov razmjer prema ukupnom broju aktivnih poljoprivrednika, a zatim njihovo učešće u ukupnom broju zaposlenih osoba u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Druga grupa indikatora odnosi se na stanovništvo koje živi u domaćinstvima seljaka-radnika. Prvim od tih indikatora utvrđujemo njegovo učešće u ukupnom stanovništvu koje živi na gospodarstvima, a drugim njegovo učešće u ukupnom stanovništву zemlje.

Treća grupa indikatora odnosi se na domaćinstvo seljaka-radnika, a njima utvrđujemo učešće ovih domaćinstava u ukupnom broju domaćinstava s gospodarstvom, te njihovo učešće u ukupnom broju domaćinstava u zemlji.

41)
Oto Frangeš, jedno vrijeme ministar poljoprivrede, ističe: "... naši industrijski radnici se najvećim dijelom mogu u slučaju nezaposlenosti vratiti bar na prolazno u svoj seljački dom i tako prebrodit krizu i vratiti se konačno opet na svoj posao u fabriku". (O. Frangeš: "Problem relativne prenapučenosti u Jugoslaviji", Arhiv ministarstva poljoprivrede, Beograd, V/1938., sv. 11., str. 40.)

42)
P. Marković: Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka, Beograd, Za družna knjiga, 1963., str. 74.

Četvrta grupa indikatora odnosi se na zemljšne kapacitete domaćinstava seljaka-radnika, a njima utvrđujemo učešće obradivih površina ovih domaćinstava u ukupno obradivim površinama u zemlji. *Peta grupa indikatora* odnosi se na dohodak domaćinstva seljaka-radnika, kojima utvrđujemo učešće dohotka izvan gospodarstava u ukupnom dohotku domaćinstva.

Tabela 2

**Indikatori rasprostranjenosti seljaka-radnika
i njihovih domaćinstava u Jugoslaviji**

Indikator*	%
I Seljaci-radnici	
1. Razmjer prema ukupnom broju aktivnih poljoprivrednika	27,2
2. Učešće u ukupnom broju zaposlenih osoba izvan poljoprivrede	38,3
II Stanovništvo u domaćinstvima seljaka-radnika	
1. Učešće u ukupnom stanovništvu koje živi na gospodarstvima	49,9
2. Učešće u ukupnom stanovništvu	29,6
III Domaćinstva seljaka-radnika	
1. Učešće u ukupnom broju domaćinstava s individualnim gospodarstvima	43,8
2. Učešće u ukupnom broju domaćinstava u zemlji	21,2
IV Obradive površine domaćinstava seljaka-radnika	
1. Učešće u ukupno obradivim površinama u zemlji	42,8
V Dohodak izvan gospodarstva u domaćinstvima seljaka-radnika	
1. Učešće u ukupnom dohotku domaćinstva	64,9

Izvor: "Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969.", Statistički bilten SRS, br.720, *Statistički godišnjak Jugoslavije 1975*, Beograd, SRS, 1975.

Rasprostranjenost seljaka-radnika

Prema prvom indikatoru razmjer ukupnog broja seljaka-radnika, kojih je 1969. godine bilo 1 420 220 prema ukupnom broju aktivnih poljoprivrednika na gospodarstvima, iznosio je nešto više od jedne četvrtine. Promatrano prema republikama i pokrajinama najveće je učešće seljaka-radnika u Sloveniji (oko polovina) i Hrvatskoj (oko trećine), a najmanje na užem području Srbije (oko jedne petine)⁴³¹.

Kada se za izračunavanje ovog indikatora kao baza uzme broj aktivnih poljoprivrednika, bez žena koje samo povremeno obavljaju poljoprivredne poslove, što smatramo da je mnogo realnije, onda su vrijednosti ovoga indikatora znatno ve-

* Svi se indikatori odnose na stanje u 1969. godini kada je u Jugoslaviji bilo 1 420 220 seljaka-radnika koji su živjeli na 1 137 708 gospodarstava, s ukupno 2 868 252 ha obradive zemlje; u domaćinstvima seljaka radnika živjelo je ukupno 5 980 534 stanovnika.

43)

Ovi razmjeri za republike i pokrajine u 1969. g. iznose: Slovenija – 45,6, Hrvatska – 33,9%, Makedonija – 30,3%, Vojvodina – 28,7%, Bosna i Hercegovina – 28,6%, Crna Gora – 22,7%, Kosovo – 21,8% te uže područje Srbije – 18,8%.

će: on za cijelu zemlju iznosi oko dvije petine (41,6%), a u nekim područjima znatno prelaze polovinu i kreću se do vrijednosti od dvije trećine.⁴⁴⁾

Prema drugom indikatoru učešće seljaka-radnika u ukupnom broju zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima kreće se nešto ispod dvije petine, a u nekim područjima i znatno iznad polovine.⁴⁵⁾

Zapaža se stalni porast broja seljaka-radnika u poslijeratnom periodu. Njihov se broj u razdoblju od 1955. do 1969. godine skoro udvostručio, a u nekim područjima taj je porast bio još i veći.⁴⁶⁾

Kada se govori o seljacima-radnicima kao skupini, onda je značajno njihovo razlikovanje prema statusu što ga zauzimaju u domaćinstvu. Među našim seljacima-radnicima najviše je kućedomaćina (66,4%), što znači osoba koje se u pravilu najviše angažiraju na poslovima gospodarstva; među kućedomaćinima je znatan broj umirovljenika (oko 30%). Preostalih 33,6% čine ostali članovi domaćinstva, pretežno odrasli i dobrom dijelom školovana djeca, a znatno rjeđe supruge kućedomaćina.

Kada se govori o seljacima-radnicima kao skupini unutar zaposlenih izvan poljoprivrede, onda je značajna njihova distribucija prema djelatnostima. Najviše ih se zapošljava u industriji i rudarstvu (34,6%), zatim u građevinarstvu (17,08%), društvenoj poljoprivredi (13,3%), zanatstvu (9,1%) i saobraćaju (7,8%). U ostalim je djelatnostima znatno manje zaposlenih seljaka-radnika – npr. u trgovini 5,2%, šumarstvu 3,7% te raznim javnim službama 9,3%.

Stanovništvo u domaćinstvima seljaka-radnika

Stanovništvo u domaćinstvima seljaka-radnika čini oko 50% stanovništva koje živi na individualnim gospodarstvima. U pojedinim republikama i pokrajinama njegovo učešće i znatno više (do 60%).⁴⁷⁾ Gledano prema veličini zemljišnog posjeda vidi se da je stanovništvo koje živi u domaćinstvima seljaka-radnika veoma visoko zastupljeno unutar ukupnog stanovništva koje živi na tim posjedima: to se učešće kreće od 30% (posjedi veličine 8–10 ha) do 72% (posjedi veličine 0,5 ha).⁴⁸⁾

I udio ovoga stanovništva u ukupnom stabovništvu može se smatrati visokim, jer se po republikama i pokrajinama kreće između 22,4% u Vojvodini do 36,7% u Bosni i Hercegovini.⁴⁹⁾

44)

Prema republikama i pokrajinama ti razmjeri iznose: Slovenija 65,5%, Hrvatska 53,3%, Bosna i Hercegovina 48,2%, Makedonija - 47,5%, Vojvodina - 45,1%, Crna Gora - 36,0%, Kosovo 34,2%, i uže područje Srbije 26,9%.

45)

To učešće za Vojvodinu iznosi 61,5%, za Bosnu i Hercegovinu 57,0%, Makedoniju 41,7%, Hrvatsku 39,6%, Crnu Goru 37,9%, za uže područje Srbije 33,3%, Kosovo 32,2% i Sloveniju 25,7%.

46)

Porast broja seljaka-radnika u ovom razdoblju bio je najveći u Vojvodini (indeks 300), zatim u Sloveniji (265), Kosovu (218), uže područje Srbije (203), Bosni i Hercegovini (194), Makedoniji (184) i Crnoj Gori (133), dok je broj seljaka-radnika u Hrvatskoj ostao nepromijenjen. (Podaci za 1955. godinu preuzeti od dr P. Markovića: Migracije i promene agrarne strukture, Zagreb, Centra za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, 1974., str.53.)

47)

Za republike i pokrajine to učešće iznosi: Bosna i Hercegovina - 53,8%, Crna Gora - 40,8%, Hrvatska - 55,3%, Makedonija - 56,3%, Slovenija 59,5%, uže područje Srbije - 41,5%, Vojvodina - 44,1% i Kosovo 47,5%.

48)

Učešće stanovništva koje živi u domaćinstvima seljaka-radnika u ukupnom stanovništvu koje živi na pojedinim kategorijama posjeda je slijedeće: do 0,5 ha - 72,3%, 0,5 - 1 ha - 65,2%; 1-2 ha - 58,1%; 2-3 ha - 51,2%; 3-4 ha - 46,4%; 4-5 ha - 42,2%; 5-6 ha - 37,0%; 6-8 ha - 36,9%; 8-10 ha - 30,8%; 10-15 ha - 34,4%; 15-20 ha - 37,5%.

49)

Ti su postoci slijedeći: Bosna i Hercegovina 36,7%, Crna Gora 23,3%, Hrvatska 31,2%, Makedonija 31,4%, Slovenija 25,3%, uže područje Srbije 25,4%, Vojvodina 22,4% i Kosovo 33,1%.

Gospodarstva seljaka-radnika

Gospodarstva seljaka-radnika čine nešto više od dvije petine ukupnog broja gospodarstava u našoj zemlji. To učešće u nekim područjima znatno premašuje ovaj udjel i kreće se iznad jedne polovine od ukupnog broja gospodarstava.⁵⁰⁾

Kada se analizira učešće gospodarstava seljaka-radnika unutar pojedinih posjedovnih kategorija zapaža se da su ona značajno prisutna unutar svih kategorija posjeda. To se učešće kreće od 26,4% u kategoriji gospodarstava veličine 8–10 hektara do 67,8% u kategoriji gospodarstava veličine do 0,5 ha.⁵¹⁾

Obradive površine mješovitih domaćinstava

Obradive površine koje drže domaćinstva seljaka-radnika srazmjerne su udjelu njihova broja u ukupnom broju domaćinstava (gospodarstava). Naime, 42,8% od ukupnih obradivih površina u našoj zemlji drže ova domaćinstva, a u nekim je područjima ta zastupljenost još i veća.⁵²⁾ Tendencija je da se ove površine stalno povećavaju, usporedo s povećanjem broja mješovitih domaćinstava.

Kako je zemlja osnova proizvodnje u poljoprivredi, to je realno pretpostaviti da je i učešće ovih domaćinstava u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji veoma značajno.

Nepoljoprivredni dohodak u ukupnom dohotku domaćinstava seljaka-radnika

Na osnovi ovoga indikatora moguće je donositi zaključke o stupnju intenziteta dvojne ekonomije koju mješovita domaćinstva vode, te ocjenjivati što u njih preovladava – da li poljoprivreda ili nepoljoprivreda. Analize su pokazale da u prosjeku skoro dvije trećine svog dohotka ova domaćinstva stječu iz nepoljoprivrednih izvora (64,9%), a u nekim područjima čak i više.⁵³⁾ No, ovaj odnos između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dijela ukupnog dohotka nije isti u različitim kategorija mješovitih domaćinstava svrstanih prema stupnju radnog angažiranja njihovih aktivnih članova izvan gospodarstava: nepoljoprivredni je dohodak dominantan u kategoriji "nepoljoprivrednih", u nešto je manjoj mjeri dominantan u kategoriji "pretežno nepoljoprivrednih", a manje u kategoriji "pretežno poljoprivrednih".

50)

U Bosni i Hercegovini učešće gospodarstava seljaka-radnika u ukupnom broju gospodarstava iznosi 48,7, u Crnoj Gori 35,3%, Hrvatskoj 46,1%, Makedoniji 52,1%, u Sloveniji 52,4%, užem području Srbije 37,4%, u Vojvodini 37,8%, i u Kosovu 42,5%.

51)

Udio gospodarstava seljaka-radnika unutar pojedinih posjedovnih kategorija je slijedeći: do 0,5 ha – 67,8%; 0,5–1 ha 55,5%; od 1–2 ha – 49,1%; 2–3 ha – 43,5%; 3–4 ha – 38,4%; 4–5 ha – 35,0%; 5–6 ha – 31,0%; 6–8 ha – 31,2%; 8–10 ha – 26,4%; 10–15 ha – 29,4%; 15–20 ha – 35,0% i preko 20 ha – 30,7%.

52)

Gledano po republikama i pokrajinama zastupljenost obradivih površina u posjedu seljaka-radnika u ukupnim obradivim površinama bila je u Bosni i Hercegovini 48,6%, u Crnoj Gori 35,3%, u Hrvatskoj 46,0%, u Makedoniji 51,1%, u Sloveniji 50,3%, u užem području Srbije 37,4%, u Vojvodini 42,5% te Kosovu 42,8%.

53)

Učešće nepoljoprivrednog dijela dohotka u ukupnom dohotku domaćinstava seljaka-radnika po republikama i pokrajinama bilo je slijedeće: Bosna i Hercegovina – 68,9%, Crna Gora – 65,3%, Hrvatska – 72,5%, Makedonija – 59,2%, Slovenija – 64,7%, užem područje Srbije – 62,9%, Vojvodina – 62,2%, i Kosovo 52,6%.

Sa sigurnošću se može reći da je stvarna rasprostranjenost seljaka-radnika i njihovih domaćinstava (gospodarstava) u nas znatno veća nego što to pokazuju iznijeti indikatori. Takvu konstataciju temeljimo na restriktivnosti definicije koja se koristila u popisu poljoprivrede 1969. godine. Naime, konstitutivni element mješovitosti domaćinstva bila je stalna vanjska zaposlenost članova. Prema toj definiciji poljoprivrednici na privremenom radu u inozemstvu ostaju poljoprivrednici, a njihova se domaćinstva tretiraju kao čista poljoprivredna domaćinstva. Upravo nam se ta formulacija ne čini zasnovanom.

Stoga se postavlja pitanje – koliko danas stvarno ima mješovitih domaćinstava. Na žalost, o tome nema novijih statističkih podataka. No ipak se može reći da su oni (uz nešto širu definiciju) mnogo brojniji nego ranije, a pouzdano se zna da mješovita domaćinstva čine većinu među seoskim domaćinstvima s posjedom, što potvrđuju i podaci iz našeg istraživanja.

II – OSNOVNI POJMOVI I PROGRAM ISTRAŽIVANJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA

Mješovita domaćinstva i seljaci–radnici po svojoj brojnosti, ekonomskoj snazi, društvenoj ulozi i društveno-ekonomskoj nedefiniranosti predstavljaju vrlo kompleksnu pojavu, čije istraživanje stavlja analitičare pred niz teorijskih i praktičkih problema. Od svih tih problema ovdje ćemo spomenuti dva, za koje ocjenjujemo da bitno utječu na plan istraživanja i vrijednost dobivenih rezultata.

Prvi je problem vezan uz prirodu, odnosno ciljeve istraživanja, a s time u vezi i s problemom izbora tipa nacrta istraživanja.

U situaciji kada nam nedostaje cijeli niz podataka o osnovnim karakteristikama "mješovitosti" u poljoprivredi i seljaka–radnika, kada nema prethodnih istraživanja i zadovoljavajućih teorijskih koncepata ovog fenomena u cjelini, i kada raspolažemo malom količinom upotrebljivih statističkih podataka, čini nam se nužnim usmjerenje na formulaciju relativno difuznog cilja istraživanja, s pretežno panoramskim sadržajem. U takvoj situaciji nije moguće primijeniti eksperimentalan nacrt istraživanja koji bi počivao na precizno definiranim pojmovima, s razrađenim sistemom varijabli i jasno utvrđenim hipotezama. Zbog toga se u ovome istraživanju pošlo od *eksplorativnog i dijagnostičkog nacrta istraživanja* koji bi trebao osigurati što veći broj informacija te dati globalan uvid u situaciju mješovitih domaćinstava i seljaka–radnika, stvarajući time empirijsku podlogu za njihovo točnije definiranje. Pri tome smo svjesni da će tako utvrđeni ciljevi, sadržaj i nacrt istraživanja (uz primjenu manje–više jedinstvenog osnovnog instrumentarija za prikupljanje podataka, koji će se nužno pokazati nedovoljno osjetljivim kod određenih dijelova sadržaja istraživanja) značajno utjecati i na mogućnost dubljeg ulaženja u prirodu i zakonitost društvene pojave i procesa koji su predmet naše analize.

Drugi je problem vezan uz izbor tipa ankete i uzorka, te metodološkog postupka koji će se primijeniti u istraživanje.

Dilema koju smo morali razriješiti u fazi projektiranja istraživanja bila je da li se odlučiti za nepodendirano komparativno istraživanje koje bi se temeljilo na uzorku samo mješovitih domaćinstava i seljaka–radnika, i kojim bismo nastojali utvrditi u kojoj su mjeri neka obilježja i stavovi zastupljeni u pojedinim kategorijama domaćinstava ili pojedinca, ili se odlučiti za tip istraživanja koji se temelji na suprostavljenim uzorcima (čisto poljoprivredna nasuprot mješovitim domaćinstvima, odnosno isključivi poljoprivrednici nasuprot seljacima–radnicima) s određenim karakteristikama "ex post facto" eksperimentalnog plana. Polazeći od shvaćanja po kome mješovita domaćinstva i seljaci–radnici s jedne strane čine prijelaznu kategoriju između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog sektora (djelatnosti), a s druge strane uzimajući ih kao "cilj za sebe", odlučili smo se za soluciju suprostavljenih uzoraka. Čini nam se, naime, da takav pristup omogućava potpunije razumijevanje i objašnjavanje osnovnih uzroka nastajanja mješovite poljoprivrede te njezinih karakteristika i perspektiva. No i ovdje načelno moramo voditi računa o mogućim nedostacima primijenjenoga metodološkog postupka (osnova se opasnost krije u činjenici da u istraživanju ne pratimo utjecaj "mješovitosti" onako kako se on odvija tokom vremena, nego takav utjecaj pretpostavljamo i istražujemo ga ex post facto, polazeći od posljedica i zaključujući o uzorku).

POJMOVNO ODREĐENJE MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA SELJAKA-RADNIKA

Unatoč ekonomskoj snazi i značaju poljoprivrede s djelomičnim vremenom za društveno-ekonomski razvoj, kao i sve većem broju istraživanja koja se njome bave, još uvijek ne postoji jedinstvena i stalna definicija mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika, što bitno otežava njihovu identifikaciju i klasifikaciju, te usporedbu popisnih i istraživačkih rezultata.⁵⁴⁾ Osnovni uzroci za takvo stanje leže u krajnjoj kompleksnosti i kontraverznosti fenomena o kojima je riječ, različitom društvenom značenju koji im se pridaje, te pragmatičnom određenju ciljeva i problema pojedinih istraživanja.

U većini statističkih popisa ili posebnih istraživanja korištene su (samostalno ili u kombinaciji) slijedeće dimenzije koncepta "mješovito domaćinstvo", odnosno "seljak-radnik"⁵⁵⁾:

1. *aktivnost radne snage izvan gospodarstva* – gdje se značaj alternacijske zapošlenosti (individualne ili obiteljske) procjenjuje prema njezinu stalnom ili sezonskom karakteru, ili prema utrošku radnog vremena, uz što se često kombinira i kriterij visine dohotka koji se tim putem ostvaruje;
2. *dohodak izvan gospodarstva* – gdje se značaj poljoprivrednog dohotka procjenjuje na temelju njegove usporedbe s dohotkom izvan poljoprivrede;
3. *uposlenost radne snage na gospodarstvu* – shvaćena kao komparacija između količine rada na gospodarstvu, utvrđene na osnovi određenih normi, i količine rada koja je realno ostvarena;
4. *namjena poljoprivredne proizvodnje* – bilo kao funkcija namjene proizvodnje (za autokonzum ili za prodaju), bilo u ovisnosti o prihodu za prodane proizvode.

Među anglosaksonskim istraživačima postoji suglasnost da su pojmovi "poljoprivreda s djelomičnim vremenom" (part-time farming) i "poljoprivrednik s djelomičnim vremenom" (part-time farmer) prvi puta korišteni 1930. godine u Rozmanovoj studiji o poljoprivredi s djelomičnim vremenom u Massachusetts. Rozman je u ovoj studiji "part-time farmere" definirao kao poljoprivrednike (voditelje gospodarstva) koji u radu izvan gospodarstva provode dva ili više mjeseci godišnje.⁵⁶⁾

Iste godine kada se pojavila Rozmanova studija, Popisni biro SAD je prvi put počeo prikupljati informacije o poljoprivredi i poljoprivrednicima s djelomičnim vremenom. U popisu provedenome 1930. godine (a kakva je situacija bila sve do 1950.) nije postojala specifična definicija part-time poljoprivrede i poljoprivrednika nego je samo registriran broj dana koje je voditelj gospodarstva proveo

54)

Na brojne razlike u definicijama i pristupima poljoprivredi s djelomičnim vremenom upozorio je još 1936. godine L.A. Salter koji kaže: "Konfuzija oko concepata i definicija poljoprivrede s djelomičnim vremenom onemogućila je usporedbu rezultata istraživanja te veoma otežala njihovu interpretaciju". (Leonard A. Salter: "What is part-time farming?", Journal of Farm Economics, 18/1936., no. 1, pp. 191-197.)

55)

Usp. "L'agriculture à temps partiel", Notes et études documentaires, no. 3784, pp. 7-8.

56)

D.Rozman: Part-time Farming in Massachusetts. Massachusetts Agricultural Experiment Station, Bulletin No. 266, October 1930., p. 105 (navедено prema: Julius A. Magne: A. Typology of Part-time Farming, Guelph Report 1). Slijedeći prikaz situacije u SAD i Kanadi bit će uglavnom rađen na temelju izvještaja s Prvog Guelph simpozija o ruralnoj geografiji, posvećenoga problemima poljoprivrede s djelomičnim vremenom, a koji je održan u Ontario od 18. do 20. lipnja 1975. godine..

na radu izvan posjeda. Nakon toga primjenjuje se definicija s dva osnovna kriterija: a) ukupna vrijednost prodaje poljoprivrednih proizvoda, i b) broj radnih dana voditelja izvan gospodarstva.⁵⁷⁾

U Kanadi nisu prikupljeni podaci o poljoprivredi s djelomičnim vremenom sve do popisa 1941. godine. Te godine, a bez specifične definicije, bili su prikupljeni podaci o broju poljoprivrednika koji (radi dopune dohotka) rade izvan svoga gospodarstva; tim su popisom prikupljeni podaci i o vrstama izvanpoljoprivrednih zanimanja, ukupnom prihodu iz rada izvan gospodarstva (voditelja i ostalih članova), kao i o prihodima iz drugih izvora izvan gospodarstva. Od 1951. godine korištene su definicije koje uz određene varijacije (kao i u slučaju SAD) polaze od vrijednosti prodaje poljoprivrednih proizvoda i broja radnih dana izvan gospodarstva.⁵⁸⁾ U zadnjem popisu od 1971. godine ponovno se odustalo od specifične definicije poljoprivrede i poljoprivrednika s djelomičnim vremenom.

Pojmovi i definicije koji se koriste u SR Njemačkoj vrlo su složene i dosta se razlikuju od onih u SAD i Kanadi.

Određujući elementi definicije poljoprivrede i poljoprivrednika s djelomičnim vremenom u SR Njemačkoj, jesu proporcija nepoljoprivrednog dohotka i radni angažman izvan gospodarstva, tako da se smatra "poljoprivredno gospodarstvo kao sporedno zanimanje ako 50% njegovog dohotka potječe izvan poljoprivrede, i/ili se ulaže više nego polovica radnog vremena izvan poljoprivrednog gospodarstva".⁵⁹⁾

Definicije koje se temelje na "usporedbi" s radnim normama zastupljene su u V. Britaniji ("part-time" farmerom se smatra svaki onaj koji na farmi radi manje

57)

Od 1950. do 1959. godine kao part-time definirano je svako gospodarstvo koje je godišnje ostvarivalo vrijednost brutto-prodaje od 250 do 1 199 dolara, a da je voditelj radio izvan gospodarstva najmanje 100 dana, i/ili čiji je obiteljski dohodak iz izvanpoljoprivrednih izvora bio veći od dohotka ostvarenoga na gospodarstvu.

Prilikom popisa 1960. godine utvrđena je sadašnja definicija (primijenjena i u popisu 1964. i 1969. g.) prema kojoj se "part-time farmer" i "farmer" utvrđuju s obzirom na tri kriterija: a) ukupna vrijednost prodaje poljoprivrednih proizvoda (od 50–2 499 dolara), b) dohodak voditelja gospodarstva (ispod 65 godina), c) broj radnih dana izvan gospodarstva (100 : više dana).

Drugi tip part-time farme jest gospodarstvo kojim upravlja farmer stariji od 65 godina, a vrijednost prodaje poljoprivrednih proizvoda iznosi od 50 do 2 499 dolara. (Usp. Alvin L. Bertrand: Research on part-time farming in the U.S.", Sociologija Kuralis, VII/1967., no. 3, pp. 296)

58)

Prije popisa 1951. godine part-time farme su sve one koje imaju brutto-prihod od prodaje poljoprivrednih proizvoda između 250 i 1 199 dolara, te (1) u kojoj je voditelj radio u popisnoj godini izvan farme najmanje 100 dana ili (2) u kojoj je dohodak iz poljoprivrede manji od dohotka voditelja gospodarstva iz drugih izvora. Prilikom popisa 1961. godine ova je definicija doživjela dopunu u drugom dijelu, tako da uz izvanpoljoprivredni dohodak voditelja gospodarstva obuhvaća takav dohodak i ostalih članova njegove obitelji.

U popisu 1966. godine definicija je bila ponovno izmijenjena: kao part-time farmer smatrao se svaki voditelj poljoprivrednog gospodarstva čiji je prihod iz poljoprivrednog ili ne-poljoprivrednog rada izvan gospodarstva iznosi najmanje 750 dolara, ili koji je u protekloj godini radio izvan gospodarstva najmanje 75 dana.

59)

Stane Krašovec: "Porast mješovitih domaćinstava i problemi njihovog istraživanja", Sociologija sela, XII/1974., br. 46., str. 13–14.

Po jednom mišljenju moguće je sva gospodarstva s višestrukim izvorom dohotka u SR Njemačkoj svrstati u jedinstvenu kategoriju "mješoviti gospodarstava". U njih bi spadala: a) čista poljoprivredna gospodarstva (Vollerwerbsbetriebe) u kojima dohodak izvan gospodarstva ne prelazi iznos od 2 000 DM, odnosno ne čini više od 10% od poljoprivrednog netto-dohotka, a poljoprivrednik provodi više od polovine svoga radnog vremena u radu na gospodarstvu; b) mješovita gospodarstva s glavninom dohotka iz poljoprivrede (Zuerwerbsbetriebe), u kojima zarada izvan poljoprivrede prelazi iznos od 2 000 DM, odnosno predstavlja više od 10% čistog poljoprivrednog dohotka, ali ne čini više od 50% ukupnog dohotka, a poljoprivrednik provodi više od polovine svoga radnog vremena u radu na gospodarstvu; c) mješovita gospodarstva s dopunskim izvorom prihoda u poljoprivredi (Nebenerwerbsbetriebe), u kojima zarada izvan poljoprivrede predstavlja više od 50% ukupnog dohotka domaćinstva, a poljoprivrednik provodi više od polovine svoga radnog vremena u nepoljoprivrednim aktivnostima. (Usp. Part-time farming: Germany, Japan, Norway, United States, Agricultural policy reports, OECD, Paris, 1977., pp. 3–4.).

od 40 sati tjedno),⁶⁰⁾ Belgiji (kao šef gospodarstva s djelomičnim vremenom smatra se onaj koji 33 do 50% svoga vremena posvećuje gospodarstvu, tj. 3 sata dnevno ili 2 dana tjedno), te Irskoj i Nizozemskoj.⁶¹⁾

Jugoslavenska statistika je u popisima poljoprivrede i stanovništva, te anketama o seoskim domaćinstvima i o potrošnji, definirala osnovne kategorije gospodarstava i domaćinstava na temelju kriterija zaposlenosti i/ili izvora prihoda.

U dva poslijeratna popisa poljoprivrede u Jugoslaviji (1960. i 1969. godine) mješovito se gospodarstvo definiralo na slijedeći način: "U mješovita gazdinstva svrstana su sva gazdinstva, u kojima ima članova stalno zaposlenih van gazdinstva i članova koji rade kao poljoprivrednici isključivo na sopstvenom gazdinstvu".⁶²⁾ Kao stalno zaposleni izvan gospodarstva popisani su svi oni članovi domaćinstva koji su u stalnom radnom odnosu, bilo da su zaposleni u poljoprivredi izvan svoga gospodarstva (zadruge, poljoprivredna dobra), ili u nepoljoprivrednim djelatnostima; ovdje se ubrajaju i zanatlige i ugostitelji, bilo da rade u vlastitoj radionici ili ugostiteljskoj radnji, ili da rade kod drugih privatnika. U čisto poljoprivrednim gospodarstvima svi aktivni članovi zaposleni su isključivo na svome gospodarstvu, a u nepoljoprivrednim gospodarstvima svi su članovi stalno zaposleni izvan gospodarstva.⁶³⁾

Prema anketama o seoskim domaćinstvima "*Mešovito domaćinstvo* je ono koje ima privatno poljoprivredno gazdinstvo (najmanje 10 ari obradivog zemljišta) u kome su pored aktivnih članova na gazdinstvu, jedan ili više članova u stalnom radnom odnosu van gazdinstva, ili su privatne zanatlige, ugostitelji, prevoznici i sl., ili lični i porodični penzioneri, ili lica slobodnih profesija (advokati, umetnici itd.)";⁶⁴⁾ za članove na privremenom radu u inozemstvu uzima se izvor prihoda kojega su imali prije odlaska na rad u inozemstvo. S druge strane, kao poljoprivredna domaćinstva smatraju se ona koja svoj stalni izvor prihoda imaju jedini od vlastitog poljoprivrednog gospodarstva.

Ista definicija koristi se i u anketama o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstava, s tim da se mješovita domaćinstva dalje dijele u poljoprivredno-radnička, poljoprivredno-zanatska i ostala mješovita domaćinstva.⁶⁵⁾

Popis stanovništva diferencira domaćinstvo prema izvoru prihoda, i to u potpunoj obradi podataka popisa 1961. i 1971. godine na temelju obilježja "djelatnosti", a u obradi podataka o domaćinstvima i porodicama na osnovi uzorka iz 1971. godine pomoću obilježja "aktivnosti" i "djelatnosti" članova.⁶⁶⁾

Sličnu raznolikost kao kod tih popisnih definicija susrećemo i kod pojedinih istraživača i grupa eksperata: neki od njih upotrebljavaju popisne definicije na

60)

Ovdje je dopunski kriterij i porijeklo dodatnih izvora.

61)

Definicija usvojena u Nizozemskoj je najstarija – potječe iz 1910. godine.

62)

Statistički bilten SZS, Beograd, br. 720, str. 19. i 20.

63)

Anketa o individualnim poljoprivrednim gospodarstvima Saveznog zavoda za statistiku uvela je dvije podgrupe unutar mješovitih gospodarstava: pretežno poljoprivredno i pretežno nepoljoprivredno mješovito gospodarstvo, što je prihvatilo i posljednji popis poljoprivrede iz 1969. godine. "Da li je mješovito gazdinstvo pretežno poljoprivredno ili pretežno nepoljoprivredno, određuje se prema tome da li veći broj aktivnih članova rade kao poljoprivrednici na svom gazdinstvu ili je veći broj zaposlen van gazdinstva". (Statistički bilten SZS, br. 249., str. 4.)

64)

"Anketa o seoskim domaćinstvima", Statistički bilten SZS, br. 1096., str. 6.

65)

"Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstava", Statistički bilten SZS, br. 876, str. 8.

66)

Usp. Popis stanovništva i stanova 1971., knj. XII, str. XVII i XVIII.

arbitraran način, a neki predlažu njihove nadopune.⁶⁷⁾

Konstruktivni elementi pojma mješovito gospodarstvo (Jomačinstvo), odnosno pojma seljak-radnika, prema S. Krašovcu su slijedeći:

1. dvostruko zaposlenje: prvo, poljoprivredno na vlastitom gospodarstvu (član domaćinstva zaposlen u izvanpoljoprivrednoj djelatnosti mora poslije rada izvan gospodarstva raditi i na obiteljskom gospodarstvu ili samo upravljati njime), i drugo, stalno zaposlenje u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti.

2. dvostrukost dohotka – pri čemu svaki dohodak sam za sebe nije dovoljan za uzdržavanje obitelji na nivou prosječnog standarda radnog stanovništva uže regije ili zemlje;

3. dvostruko zaposlenje po svome nastanku mora biti samoniklo, tj. mora nastati kao rezultat višega stupnja podjele rada između sela i grada; zbog toga se isključuju slučajevi dvojnog zaposlenja koji su nastali kao rezultat stare seoske podjele rada u okviru samoga gospodarstva, ili kao rezultat suvremenoga pokreta "povratka u selo", "povratka na zemlju" i sl.⁶⁸⁾

Nacionalni institut za ruralnu sociologiju iz Rima (INSOR) predložio je radnoj grupi FAO slijedeću definiciju part-time gospodarstva: part-time gospodarstvo je ono u kojem (a) šef, ili (b) pomoćnici, ili pak šef i pomoćnici vrše i druge profesionalne djelatnosti: (1) dopunske, i to iz (2) pretežno ili (3) isključivo u (I) poljoprivredi, ili (II) u zanatskoj industriji, ili (III) u trgovini i uslugama.

Ova definicija po C. Barberisu naznačava:

"1) da u stvarnosti part-time ne čini gospodarstvo, već porodica koja to gospodarstvo vodi;

2) da je moguće konstruirati jedan kontinuum spomenute parcijalnosti s obzirom na dvostruku aktivnost u kojoj učestvuju pojedinci ili porodice, s različitim intenzitetom i modalitetima zaposlenosti;

3) da obilježje parcijalnosti proizlazi iz djelatnosti osoba, a ne iz prirode njihova prihoda. Poljoprivredna porodica koja je nosilac drugih prihoda, bit će porodica s djelomično poljoprivrednim prihodom, ali nju nije moguće definirati kao djelomično poljoprivrednu porodicu prema vremenu i radnoj aktivnosti;

4) da parcijalnost prepostavlja podjelu same zaposlenosti (slabe ili intenzivne – u njezinoj sveukupnosti) između dvaju sektora profesionalne djelatnosti, ili barem između dvije pozicije unutar iste profesije (na primjer, poljoprivredni vlasnik i nadničar). Stoga part-time gospodarstvo neće biti ono gospodarstvo (koliko god ono bilo sičušno) čija je radna snaga njemu isključivo posvećena, i zato nepotpuno uposlena".⁶⁹⁾

Radna grupa FAO se ipak odlučila za dvojni kriterij "aktivnost i/ili višestruki dohoci od kojih se najmanje jedan dio ostvaruje i/ili u poljoprivredi, s time da se isključuju dohoci koje vlasnici postižu putem raznih vrsta zakupa", ocjenjujući da takva definicija najviše vodi računa o postojećoj situaciji u većini zemalja.⁷⁰⁾

67)

O kritici popisne definicije u SAD usporedi opširnije: Alvin L. Bertrand, op.cit., str. 296 do 297.

68)

Usp. Stane Krašovec: "K splošnemu vprašanju kmeta-delavca", Ekonomski zbornik, Ljubljana, VII/1965., sv. 1.

O ovoj i ostalim definicijama u našoj literaturi usp. opširnije: Vladimir Cvjetičanin: "Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u poslijeratnom periodu u radovima jugoslavenskih autora", Sociologija sela, XII/1974., br. 46., str. 52–56.

69)

Corrado Bareberis: "Porijeklo, definicije i rasprostranjenost poljoprivrede s djelomičnim vremenom", Sociologija sela, XII/1974., br. 46., str. 42.

70)

"L'agriculture...", op.cit., str. 26.

Grupa eksperata na seminaru o poljoprivredi s djelomičnim vremenom, njezinu karakteru i implikacijama, koji je održan u okviru Centra za evropski poljoprivredni studij, smatra da "poljoprivreda s djelomičnim vremenom upražnjava ona domaćinstva u kojima je jedan ili više članova angažirano u nekom drugom plaćenom poslu, pored poljoprivrednog na vlastitom gospodarstvu ili uz njega"?⁷¹⁾

Osnovne dimenzije u općoj definiciji, prema njima, jesu: a) stupanj uključenosti u rad u poljoprivredi, i b) stupanj uključenosti u ostali plaćeni rad, pri čemu su iznad nekog minimuma sve kombinacije poljoprivredne i druge aktivnosti potencijalno značajne i ne bi se smjele ignorirati.

Očito da su pojmovi "mješovita gospodarstva" i "seljaci-radnici" otvoreni mnogim interpretacijama. No u biti se ipak mogu izdvojiti dvije osnovne skupine definicija: u prvoj, element raspoznavanja poljoprivrede s djelomičnim vremenom jest aktivnost članova domaćinstva, dok druga skupina definicija polazi od gospodarstva kao ekonomskog entiteta.

Iz dosadašnjeg je kratkog pregleda vidljivo da za određivanje važnosti poljoprivrede s djelomičnim vremenom češće usvojena je prva skupina definicija, koja obuhvaća raznovrsne aspekte aktivnosti članova domaćinstva (stalni ili sezonski karakter, dužina trajanja, te dohodak koji se njome ostvaruje). No kada su u popisima korištene definicije ovoga tipa, javila su se dva daljnja problema koja bi se mogla svesti na pitanje: po čemu ocijeniti pretežnost angažmana na gospodarstvu ili izvan njega - da li po utrošenom radnom vremenu ili po velični dohotka?⁷²⁾

Kako primjena obaju kriterija daje različite rezultate, većina statistika primjenjuje kombinaciju obaju kriterija. Takav je npr. slučaj u SR Njemačkoj. Međutim prema belgijskoj statistici glavno zanimanje jest ono koje apsorbira najveći dio radnog vremena, a u slučaju dvojbe, onda je to ono zanimanje koje osigura važniji dohodak; statistika u Engleskoj, međutim, vodi računa samo o utrošku radnog vremena.

Drugi je problem vezan uz pitanje čiji se rad i dohodak uvažava -- da li samo voditelja gospodarstva, ili i ostalih članova domaćinstva?

Statistike SAD i Kanade uvažavaju samo rad voditelja gospodarstva (uz korekturu kroz kriterij vrijednosti prodaje poljoprivrednih proizvoda); nasuprot njima, većina ostalih zemalja uvažava rad i dohodak domaćinstva kao cjeline.

Neujednačeni i nejasni pojmovi te razgraničenja vezana uz mješovitu poljoprivedu i seljake-radnike u sadašnjoj situaciji onemogućavaju izradu definicije koje bi udovoljavale zahtjevima teorijskog koncepta fenomena o kojem je riječ. Zbog toga smo se, kao uostalom i drugi istraživači do sada, odlučili za jedan empirijski koncept, koji prvenstveno odgovara ciljevima i problemima našega istraživanja.

U tom smislu mi pod pojmom "mješovito domaćinstvo podrazumijevamo svako ono domaćinstvo u kojem je najmanje jedan član stalno zaposlen izvan gospodarstva (u radnom odnosu ili privatni poduzetnik) i/ili u kojem najmanje jedan član domaćinstva ima stalni izvor dohotka izvan gospodarstva, s tim da najmanje jedan od članova zaposlenih izvan gospodarstva i/ili nosilaca dohotka ostvare-

71)

Glenn Fugitt i dr.: Part-time Farming: its Nature and Implications, A. Workshop report Centre for European Agricultural Studies, Wye College University of London, Ashford, 1977., p. 7.

72)

Za ove probleme i način njihova rješavanja usp. opširnije: Stane Krašovec, "Porast...", op.cit., str. 13-16.

noga izvan gospodarstva radi (pretežno ili dopunski) i na gospodarstvu ili njime upravlja.“⁷³⁾

Nasuprot tom tipu domaćinstva, “čisto” ili “isključivo” poljoprivredno domaćinstvo jest ono domaćinstvo u kojem niti jedan njegov član nije stalno radno aktivran izvan gospodarstva i nema stalni izvor nepoljoprivrednog dohotka.⁷⁴⁾

Odluku da kao određujući element koncepta “mješovita domaćinstva” uzmemos stalnu aktivnost i/ili stalni izvanpoljoprivredni dohodak, temeljimo na procjeni da on:

1. obuhvaća tipične i daleko najbrojnije slučajeve djelomične poljoprivrede u našoj zemlji;
2. predstavlja jedan od osnovnih činilaca transformacije tradicionalnog načina života i rada u selu i poljoprivredi;
3. predstavlja najpouzdaniji pokazatelj za ocjenu socioekonomskih obilježja i perspektiva socijalne i ekonomske reprodukcije ovih gospodarstava;
4. unatoč svemu omogućava relativno zadovoljavajuću usporedbu s popisnim podacima.

S druge strane, polazeći od užeg etimološkog i sadržajnog određenja, kao “seljaka-radnika” definiramo svakog onog člana mješovitog domaćinstva koji je stalno radno aktivran izvan gospodarstva (u radnom odnosu ili privatni poduzetnik), s tim da pretežno ili dopunski radi i na gospodarstvu ili njime upravlja.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Opći ciljevi istraživanja bili su slijedeći:

1. utvrditi stupanj raširenosti mješovitih domaćinstava, te kakve su njihove osnovne društveno-ekonomske karakteristike i perspektive socijalne i ekonomske reprodukcije;
2. utvrditi elemente socijalnog položaja seljaka-radnika u domaćinstvu i seoskoj sredini, te njihove osnovne socio-psihološke i kulturne karakteristike.

Specifični ciljevi istraživanja bili su:

1. konstruirati i empirijski verificirati tipologiju mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika;
2. utvrditi razlike, odnosno sličnosti u društveno-ekonomskim karakteristikama i perspektivama mješovitih i isključivih poljoprivrednih domaćinstava;
3. utvrditi razlike odnosno sličnosti položaja u domaćinstvu i seoskoj sredini, te u sociopsihološkim i kulturnim karakteristikama seljaka-radnika i isključivih poljoprivrednika.

Pri realizaciji gornjih ciljeva nastojali smo prikupiti što veći broj informacija koje bi mogle pružiti za što bolji globalan uvid u istraživački problem, te utvrditi neke bitne odnose među pojavama koje su bile predmet istraživanja, kao i

⁷³⁾

Pod “stalnim izvorom dohotka izvan poljoprivrede” podrazumijeva se i dohodak ostvaren u kućnoj radinosti (prije svega u turizmu), ili dohodak dobiven obavljanjem “seljačkog obrta”, s time da se ove aktivnosti obavljaju kontinuirano iz godine u godinu, iako mogu biti sezonskog karaktera.

⁷⁴⁾

U slučaju SR Slovenije bili smo prisiljeni djelomično odstupiti od ovako utvrđene definicije u tom pravcu da smo u “čisto poljoprivredna domaćinstva” uvrštavali i ona u kojima postoji korisnici starosne mirovine poljoprivrednika. S obzirom na relativno velik broj korisnika ove vrste mirovinu (u 1976. godini koristilo ju je oko 42 000 poljoprivrednika), postojala je opasnost bitnog reduciranja “kontrolne” grupe čisto poljoprivrednih domaćinstava.

omogućiti precizno definiranje osnovnih koncepta. To znači da je naše istraživanje u jednom dijelu imalo naglašen *eksploirativno (orientacijski) karakter* (torečnije definiranje pojava koje bi se moglo kasnije preciznije izučiti), a u drugom dijelu imalo karakter *dijagnostičkog (deskriptivnog) istraživanja* (utvrditi obilježja fenomena kojim se bavimo, kao i njegovu prostornu i vremensku evoluciju).

Osnovne varijable u istraživanju bile su: *opseg poljoprivredne aktivnosti* (isključiva poljoprivredna vs. mješovita domaćinstva; isključivi poljoprivrednici vs. seljaci-radnici), *i stupanj zavisnosti od poljoprivredne aktivnosti i dohotka* (omjer aktivnih osoba iz domaćinstva zaposlenih na gospodarstvu i izvan njega, te značaj dohotka ostvarenog radom na gospodarstvu i izvan gospodarstva). Ove varijable, s obzirom na primjenjeni metodski postupak, predstavljaju ujedno i osnovne nezavisne varijable, koje bi trebale objasniti varijacije u okviru slijedećih kompleksnih zavisnih varijabli:

- a) sociodemografska i socio-ekonomska obilježja domaćinstva,
- b) proizvodna obilježja gospodarstva, i
- c) sociodemografska, psihološka i kulturna obilježja isključivih poljoprivrednika i seljaka-radnika.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE UZORKA*

Osnovni skup čine domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom (isključivo poljoprivredna i mješovita domaćinstva) u seoskim i mješovitim naseljima SFR Jugoslavije, isključujući općinske centre i gradska naselja.

Uzorak je planiran kao proporcionalni dvostepeni slučaji uzorak. U *prvom stupnju izbora*, na temelju popisa stanovništva 1971. godine, od 27 568 naselja pomoću tablice slučajnih brojeva izabrano je 151 naselje (što čini 0,548% od ukupnog broja naselja 1971. godine).

U *drugom stupnju izbora* u svakom je od ovih naselja, na osnovi prikupljenih podataka o kućnim brojevima, izrađen okvir uzorka domaćinstva iz kojeg je

Tabela 3

Realizirani uzorak

Stratum	Naselja		Domaćinstva	
	N	%	N	%
Bosna i Hercegovina	33	21,9	821	18,9
Crna Gora	6	4,0	103	2,4
Hrvatska	38	25,2	1 019	23,5
Makedonija	9	6,0	246	6,1
Slovenija	29	19,2	283	6,5
Srbija – uže područje	25	16,6	1 161	26,8
Vojvodina	4	2,6	512	11,8
Kosovo	7	4,6	176	4,1
Ukupno	151	100,0	4 339	100,0

* Plan uzorka izradio je dr Milan Benc. Za njegovu šuru elaboraciju vidi: Mjesovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1977., sv. 1., str. 74 - 80.

biran njihov proporcionalni broj, i to sistematskim izborom sa slučajnim početkom: u uzorak je ušlo 4 339 domaćinstava (0,204% od ukupnog broja poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava 1971. godine).

Usporedba osnovnih struktura stanovništva i domaćinstava u naseljima koja su uvrštena u uzorak, na cijelom seoskom području SFR Jugoslavije (uključena su i mješovita naselja) pokazuju da od ukupno 16 kontroliranih obilježja samo kod veličine naselja postoje značajnije razlike, i to u smislu da je uzorak naselja prestran prema većim naseljima.

Tabela 4 Komparativni prikaz nekih obilježja naselja *

	SFRJ	Uzorak
Veličina naselja (prosječna)	465,75	591,72
% doseljenog stanovništva	29,0	30,0
% doseljenog stanovništva iz grada	10,0	9,9
% zaposlenih od ukupnog broja aktivnog stanovništva	26,0	27,6
% zaposlenih izvan naselja u kojem stanuju	66,6	68,0
% zaposlenih u sekundarnom sektoru	10,3	11,0
% zaposlenih u tercijarnom sektoru	15,2	14,7
% zaposlenih na privremenom radu u inozemstvu	7,9	6,3
% aktivnog stanovništva	45,2	45,8
% aktivnosti poljoprivrednog u ukupno aktivnom stanovništvu	70,2	69,5
% poljoprivrednih domaćinstava	43,8	42,8
% mješovitih domaćinstava	22,9	24,6
% nepoljoprivrednih domaćinstava	33,2	32,6
% stanovništva bez školske spreme	31,4	31,6
% stanovništva sa spremom višom od osnovne škole	7,7	8,0

POSTUPAK PRIKUPLJANJA I OBRADE PODATAKA

Izvorni podaci prikupljeni su slijedećim instrumentima i postupcima:

1. *upitnikom za mješovito domaćinstvo* – koji je popunjavan na temelju razgovora s jednim ili više članova koji su davali informacije o cijelom domaćinstvu i gospodarstvu ("reputacioni princip"). U pravilu, podatke o domaćinstvu i gospodarstvu davao je *nominirani kućedomačin* (osoba na koju se domaćinstvo i gospodarstvo vodi). Jedino u slučaju ako je on bio privremeno odsutan ili općenito nepogodan za razgovor (visoka starost, psihički hendikep i sl.), razgovor se mogao obaviti i s nekim *drugim članom domaćinstva*;

2. *upitnikom za čisto poljoprivredno domaćinstvo* – koji je popunjavan na isti način kao i upitnik za mješovito domaćinstvo;

3. *intervju sa seljakom-radnikom* koji živi u mješovitom domaćinstvu koje je ušlo u uzorak, pri čemu je primijenjen postupak pojedinačnog dirigiranog intervjua;

4. *intervjuom sa isključivim poljoprivrednikom* koji živi i radi na čisto poljoprivrednom gospodarstvu koje je ušlo u uzorak (isto kao pod 3.);

*

Podaci za naselja iz uzorka izračunati su iz knjige popisa stanovništva, a za ukupno seosko područje SFR Jugoslavije preuzeti su iz Statističkog biltena SZS, Beograd, 1974., br. 864, str. 20-23.

5. upitnikom o društveno-ekonomskim karakteristikama naselja koja su ušla u uzorak; informacije su davale osobe za koje se utvrdilo da dobro poznaju mjesne prilike i običaje vezane uz predmet našeg istraživanja; bio je primijenjen mješoviti postupak dirigiranog i otvorenog kvalitativnog intervjuja.

Prije terenskog istraživanja obavljeno je pretestiranje istraživačkih instrumenata navedenih pod 1 – 4, s osnovnim ciljem:

- a) da se utvrde problemi koji se javljaju kod uspostavljanja kontakta s ispitanicima, kao i u toku samog razgovora;
- b) da se utvrdi u kojoj mjeri ispitanici shvaćaju pojedina pitanja te da li daju odgovore koje od njih očekujemo;
- c) da se utvrdi da li dobiveni činjenični materijal i obavještenja odgovaraju predmetu istraživanja.

Pretestiranje je obavljeno u naseljima Helena (općina Zelina) i Buševac (općina Velika Gorica).

Strojna obrada podataka izvršena je u Elektronskom centru "Industropredjekta" u Zagrebu, pod vodstvom programera mr. Srećka Polića.

III – BIOSOCIJALNA I SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA ANKETIRANIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA

Prije iznošenja rezultata našega istraživanja nužno je osvrnuti se na osnovne karakteristike anketiranih domaćinstava (poljoprivrednih i mješovitih), uključujući obilježja njihovih kućedomaćina, te seljaka–radnika u mješovitim domaćinstvima o kojima su prikupljeni detaljniji bio-socijalni i socio-ekonomski podaci.⁷⁵⁾

OBILJEŽJA DOMAĆINSTVA

Veličina i sastav domaćinstva

Stalno smanjivanje prosječne veličine seoskog domaćinstva rezultat je suvremenih procesa svodenja domaćinstva na bračni par s neoženjenom (neudatom) djecom, te snažne migracije iz sela, kao i povećanja broja samačnih domaćinstava, itd.

Prema rezultatima posljednjeg popisa poljoprivrede (1969. godina) prosječna veličina čistog poljoprivrednog domaćinstva iznosila je 4,2 člana, a mješovitog domaćinstva 5,5 čanova. Prema rezultatima našega istraživanja prosječna veličina čistog poljoprivrednog domaćinstva bila je ista (4,2 člana), a mješovitog je bila manja nego u spomenutom popisu (5,04 člana).

Tabela 5

Veličina domaćinstva prema osnovnim tipovima domaćinstva

	Tip domaćinstva		
	poljoprivredna	mješovita	Ukupno
Do 2 člana	25,6	11,1	17,0
3 do 4	32,8	32,5	32,6
5 do 6	29,2	36,5	33,5
7 do 8	8,9	14,6	12,3
9 i više čanova	3,6	5,3	4,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1 768	2 557	4 325

Hi-kvadrat = 181,064; df = 4; p = 0,001; C = 0,219*

75)

Na neka osnovna društveno ekonomska obilježja naselja u kojima je istraživanje provedeno upozorili smo već u odjeljku o uzorku istraživanja.

*

Značajnost razlike je utvrđivana testom (df = stupnjevi slobode; p = nivo pouzdanosti), a kao mjere asocijacije prijenjeni su korigirani Pearsonov koeficijent kontingencije (C) i Goodman-Kruskalova mjera asocijacije

Razlika u veličini mješovitih i isključivo poljoprivrednih domaćinstava rezultat je prvenstveno veće zastupljenosti domaćinstava s do dva člana u strukturi poljoprivrednih i onih s 5 i više članova u strukturi mješovitih domaćinstava. Inače među poljoprivrednim domaćinstvima najbrojnija su ona s 3 do 4 člana, a među mješovitim ona s 5 do 6 članova; velika domaćinstva – sa 7 i više članova, također češće nalazimo u strukturi mješovitih domaćinstava.

Analizom srodničkih odnosa među članovima domaćinstva, utvrđen je porodični, odnosno neporodični sastav domaćinstva. Ta je analiza pokazala da među mješovitim domaćinstvima ima 98,3% porodičnih domaćinstava, te da ih među čisto poljoprivrednim ima 94,0%.

Uz razlike u veličini domaćinstava, utvrđene su i odredene razlike u porodičnom (kvalitativnom) sastavu analiziranih domaćinstava.

Tabela 6

Porodični (kvalitativni) sastav domaćinstva

	Tip domaćinstva		
	poljoprivredna	mješovita	Ukupno
Bračni par bez djece	18,3	7,3	11,7
Bračni par sa neoženjenom (neudatom) djecom	35,7	39,3	37,9
Deficijentna jednoporodična domaćinstva	18,6	18,6	18,6
Ostala jednoporodična domaćinstva	3,9	3,1	3,4
Potpuna višeporodična domaćinstva	16,5	20,4	18,8
Deficijentna višeporodična domaćinstva	2,0	3,0	2,6
Ostala višeporodična domaćinstva	5,1	8,4	7,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1 661	2 510	4 171

Hi-kvadrat = 137,732; df = 4; p = 0,001; C = 0,186

Sukladno podacima o veličini domaćinstva, distribucija domaćinstava prema kvalitativnom porodičnom sustavu pokazuje najveće razlike između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u kategoriji "bračni par bez djece", koja je značajnije zastupljena u strukturi domaćinstva poljoprivrednog tipa, dok su mješovita domaćinstva češće od poljoprivrednih višeporodična; inače u strukturi jednoga i drugog tipa domaćinstva prema porodičnom sastavu najviše je bračnih parova s neoženjenom/neudatom djecom.

Način formiranja i autohtonost domaćinstva

Razlikovali smo četiri načina formiranja domaćinstva:

- a) neolokalno – kada se domaćinstvo osniva kao samostalno u trenutku sklapanja braka;
- b) izdvajanje – kada domaćinstvo "izađe" iz sastava roditeljskog domaćinstva u kojem je ranije živjelo, te formira samostalno domaćinstvo;

- c) dioba – kada se domaćinstvo kojega je sačinjavalo više užih orodica dogovori o podjeli porodičnog gospodarstva, te se formiraju zasebna domaćinstva;
- d) sukcesija – kada se vodenje domaćinstva i gospodarstva preuzme tek nakon onemoćnosti ili smrti jednoga ili oba predstavnika roditeljske generacije.

S obzirom na tip domaćinstva nije ustanovljena iole značajnija razlika u načinu njegova formiranja.

Tabela 7

Način formiranja domaćinstva

	Tip domaćinstva		
	poljoprivredno	mješovito	Ukupno
Neolokalno	13,2	13,5	572
Izdvajanje	15,6	14,5	652
Dioba	21,7	22,6	949
Sukcesija	46,2	45,5	1 975
Ostali načini	3,4	4,0	157
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1 760	2 545	4 305

Hi-kvadrat = 2,364; df = 4; p = 0,70; G = 0,023

S obzirom na vrijeme formiranja nema gotovo nikakvih razlika između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava: naime polovica anketiranih domaćinstava zasnovana je ili je preuzela upravljanje od ranijeg kućedomaćina između 1950. i 1969. godine.

Najveći udio doseljenih domaćinstava nalazimo među domaćinstvima neolokalnog tipa (22,4%), a najmanji u onih koja su nastala sukcesijom (3,6%). Od ukupnog broja neautohtonih domaćinstava, najviše ih se doselilo u razdoblju od 1945 – 1959. godine, tj u vrijeme provođenja poslijeratne agrarne kolonizacije.

Odseljavanje iz domaćinstva

Istraživanjem je ustanovljeno da u tek nešto manje od polovice domaćinstava (46,5%) nema odseljenih članova.⁷⁶⁾Pri tome je veće iseljavanje zabilježeno kod čisto poljoprivrednih (137 članova na stotinu domaćinstava) nego kod mješovitih domaćinstava (113). Ovaj podatak jasno govori o prijelaznom karakteru mješovitog domaćinstva u procesu deagrarizacije.

Najčešći razlog odlaska iz domaćinstva jeste udaja odnosno ženidba, tri četvrtine domaćinstava imalo je nekoga od svojih članova koji se tim načinom odselio. Slijedeći razlog za odseljavanje po važnosti jest zapošljavanje. Frekvencija napuštanja domaćinstva zbog ovoga razloga ovisi o nizu činilaca, kao što su npr. stupanj decentraliziranosti privrednih objekata, razvijenost poljoprivredne proizvodnje, mogućnost školovanja, kao i svijest o potrebi obrazovanja, te tradicija napuštanja domaćinstva u selu i sl.

Dioba porodičnog gospodarstva, ili izdvajanje jednoga člana iz njega, također je jedan od razloga odlaska (istina dosta rijetko susretanoga u ovome istraživanju).

76)

Odseljeni članovi su evidentirani od časa kada je sadašnji kućedomačin preuzeo rukovođenje domaćinstvom.

Promjena radnog mjesta najrjeđe se navodila kao razlog napuštanja domaćinstva.

U istraživanju nisu utvrđene iole značajnije razlike između mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava u razlozima odlaska s gospodarstva.

Socioekonomski obilježja domaćinstva

Osnovu socioekonomiske analize članova domaćinstava čini podjela članova prema aktivnosti (aktivne osobe, osobe s osobnim prihodom i izdržavane osobe), te osnovna obilježja strukture svake od ovih kategorija pojedinačno.

Najprije ćemo dati sumaran pregled zastupljenosti triju kategorija članova domaćinstava prema aktivnosti za oba tipa domaćinstva.⁷⁷⁾

Tabela 8

Struktura domaćinstava prema kategorijama aktivnosti članova

	Tip domaćinstva					
	poljoprivredna % prosjek po domaćinstvu	mješovita % prosjek po domaćinstvu	Ukupno % prosjek po domaćinstvu			
Aktivne osobe	52,9	2,2	49,2	2,5	50,6	2,4
Osobe s osobnim prihodom	—	—	4,9	0,3	3,1	0,2
Izdržavane osobe	47,1	2,0	45,9	2,3	46,3	2,2
Ukupno		100,0		100,0		100,0
N =		7 401		13 048		20 506

Od ukupnog broja članova čistih poljoprivrednih domaćinstava 52,9% su aktivni, a 47,1% izdržavani članovi. Mješovita domaćinstva imaju relativno niži udjel aktivnih i izdržavačkih članova. Međutim, prosječan broj aktivnih po jednom domaćinstvu veći je u mješovitim nego u čisto poljoprivrednim domaćinstvima (2,5 prema 2,2).

Osim toga, kategorija osoba s osobnim primanjima, iako ne baš brojna u mješovitim domaćinstvima, ipak predstavlja izvjesno ekonomsko pojačanje. U 28,4% mješovitih domaćinstava nalazimo osobe s osobnim prihodom, a među njima su najbrojniji umirovljenici (26,5%).

Zanimljivi su i podaci o strukturi pojedinih kategorija članova domaćinstava prema aktivnosti. Tako su sve kategorije izvržavanih osoba (izuzevši nesposobne za rad) više zastupljene u mješovitim domaćinstvima. Naime, ova domaćinstva imaju veći broj članova, pa se otuda pojavljuju i značajne razlike u broju domaćinstava s izdržavanim osobama. Tako je na primjer nešto više od jedne trećine mješovitih domaćinstava (34,3%) s predškolskom djecom, dok je čistih poljoprivrednih domaćinstava s predškolskom djecom tek jedna četvrtina (23,5%). Razlike su nešto manje kada su u pitanju učenici osnovnih i srednjih škola:

77)

Radi dobivanja što realnije slike o aktivnosti članova domaćinstva korišteni su dodatni podaci o svakom članu posebno. To se odnosi na kontrolu pitanja o angažiranosti na gospodarstvu, u samostalnoj djelatnosti i raznim dodatnim djelatnostima, zatim o veličini posjeda i broju stoke, te o nosiocima i pomagačima u važnijim poljoprivrednim poslovima. Tako utvrđivanjem opsegom aktivnosti neki su umirovljenici (oni prevladavaju u grupi osoba s osobnim prihodom) i domaće "pretvoreni" u aktivne poljoprivrednike.

učenika u osnovnoj školi ima 20,2%, dok su u čisto poljoprivrednim domaćinstvima ove kategorije zastupljene sa 37,3% i 16,2%. Za razliku od učenika, veoma je malo domaćinstava sa studentima: u mješovitim svako dvadeseto, a u čistih poljoprivrednih svako dvadesetpeto domaćinstvo ima nekoga na studiju.

Zastupljenost domaćica u dvama tipovima domaćinstava bitno ih međusobno ne razlikuje: 48,7% mješovitih i 45,2% čistih poljoprivrednih domaćinstava ima domaćice. No, vrlo je visoka zastupljenost domaćinstava s osobama nesposobnima za rad: u 13,2% mješovitih i 16,3% poljoprivrednih domaćinstava nalazimo takve osobe.

U strukturi svih članova domaćinstva važan indikator jest omjer između broja aktivnih i ostalih dviju kategorija članova domaćinstva – tj. osoba s osobnim prihodom i izdržavanih osoba, jer ukazuje na stupanj aktiviteta domaćinstva u cijelini. Zbog toga smo prema ovom kriteriju domaćinstva podijelili, prvo, na ona koja imaju veći broj aktivnih od ostalih članova, drugo, na ona u kojima je, jednak broj aktivnih i ostalih članova domaćinstva, i treće, na ona u kojima je manji broj aktivnih od ostalih članova domaćinstva. Prvu grupaciju domaćinstava možemo smatrati domaćinstvima visokog stupnja, drugu umjerenog, a treću niskog stupnja aktiviteta.

U mješovitim domaćinstvima, za razliku od čisto poljoprivrednih, nalazimo manji postotak domaćinstava s većim brojem aktivnih osoba.

Tabela 9

Članovi pojedinih kategorija aktivnosti prema
tipu domaćinstva

	Tip domaćinstva poljoprivredno	mješovito	Ukupno
Veći broj aktivnih članova	49,4	44,6	46,5
Jednak broj aktivnih i ostalih članova	22,7	18,7	20,3
Manji broj aktivnih članova	28,0	36,7	33,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1 760	2 557	4 317

Hi-kvadrat = 37,070; df = 2; p = 0,001; C = 0,116

Domaćinstva s većim brojem aktivnih članova dominiraju i u poljoprivrednim i u mješovitim domaćinstvima: u poljoprivrednih ona čine polovicu domaćinstava, a u mješovitim nešto manje (44,6%). Podjednak broj aktivnih i ostalih članova češće se susreće u poljoprivrednim domaćinstvima, dok je onih s manjim brojem aktivnih u odnosu na ostale članove (izdržavane i članove s osobnim prihodima) više među mješovitim.

Sa stajališta socioekonomiske diferencijacije domaćinstava na dva osnovna tipa aktivne osobe su najznačajnije kategorije članova tih domaćinstava.

Broj aktivnih osoba u domaćinstvu uvelike ovisi o ukupnom broju članova domaćinstva. Kod najmanjih domaćinstava (do 2 člana) stupanj aktiviteta je znatno veći u poljoprivrednim nego u mješovitim domaćinstvima. Obje grupe domaćinstava sa 3 do 4 člana imaju podjednak stupanj aktivnosti. Nasuprot tome, u domaćinstvima s 5 i više članova veći je stupanj aktivnosti u mješovitim. Među mješovitim domaćinstvima s 9 i više članova skoro su dvije petine domaćinstava

s 5 i više aktivnih osoba (39,7%), dok ih je u poljoprivrednih nešto manje od četvrtine (23,8%). S daljnjim porastom veličine domaćinstva sve je veća razlika u stupnju aktivnosti u korist mješovitih domaćinstava.

Ove razlike proistječu iz osnovne razlike u načinu privredivanja. Naime, članovi poljoprivrednih domaćinstava osiguravaju svoj dohodak uglavnom radom na gospodarstvu. Pa ako je domaćinstvo malobrojno, onda se od njegovih članova traži veći stupanj aktivnosti, kako bi se od niskoproizvodne poljoprivrede osigurao što je moguće veći dohodak. Međutim, kod većih domaćinstava poljoprivredni kapaciteti najčešće nisu dovoljni za angažiranje svih potencijalno aktivnih članova, pa se to odražava i na njihov stupanj aktivnosti.

Kod malih mješovitih domaćinstava dohodak izvan gospodarstva potječe iz rada koji je znatno proizvodniji od rada na gospodarstvu, pa je dohodak po aktivnom članu veći. Zbog toga su relativno manje potrebe ovih domaćinstava za aktivnošću na gospodarstvu, što utječe i na stupanj njihove ukupne aktivnosti: 62,2% ovih domaćinstava je bez članova čija je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu. S porastom veličine ovih domaćinstava raste i broj zaposlenih članova izvan gospodarstva, što uz određenu aktivnost na gospodarstvu povećava i stupanj ukupne aktivnosti kod većih mješovitih domaćinstava.

Udjel domaćinstava (i mješovitih i poljoprivrednih) s većim brojem aktivnih članova u dobi do 39 godina raste s povećanjem veličine domaćinstva, što znači da su brojnija domaćinstva u pravilu mlađa. Obrnut trend nalazimo u domaćinstvima s manjim brojem aktivnih osoba, tako da je npr. u dvočlanim domaćinstvima u 92,1% slučajeva manji broj aktivnih osoba u dobi do 39 godina, što znači da se ona sastoje isključivo od osoba starijih od 39 godina.

Nadalje, ustanovili smo da udjel domaćinstava s većim brojem aktivnih osoba do 39 godina opada s povećanjem dobne grupe kojoj pripada kućedomaćin ($C = 0,594$ u mješovitim i $C = 0,646$ u poljoprivrednim domaćinstvima).

Domaćinstva u kojima ima aktivnih članova podijelili smo i s obzirom na to da li imaju veći, jednak ili manji broj aktivnih članova bez ikakve školske spreme ili sa osnovnoškolskim obrazovanjem. Tako utvrđenu varijablu ukrstili smo s nekoliko nezavisnih varijabli. Međutim, u republikama i pokrajinama nisu se pokazale značajnije razlike u tome pogledu ($C = 0,341$ u mješovitim i $C = 0,351$ u poljoprivrednim domaćinstvima).

Neznatno jača korelacija postoji između omjera školske spreme aktivnih osoba i broja članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu. Što domaćinstvo ima više članova koji ne rade na posjedu, to je i veći broj ukupno aktivnih članova bez škole ili s osnovnoškolskim obrazovanjem. Povezanost ovih dviju varijabli značajnije je izražena u poljoprivrednim domaćinstvima ($C = 0,389$ u mješovitim i $C = 0,424$ u poljoprivrednim domaćinstvima).

S obzirom na djelatnost uočavaju se dvije osnovne djelatnosti članova domaćinstva: poljoprivredna – odnosno rad na gospodarstvu, i nepoljoprivredna – odnosno rad izvan gospodarstva u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Pregledom angažiranosti aktivnih osoba u poljoprivrednoj djelatnosti, odnosno na vlastitom gospodarstvu, pokazuje se da poljoprivredna djelatnost na mješovitim gospodarstvima nije uzgredna, povremena ni sporedna djelatnost. Naime, na većini takvih gospodarstava (70,6%) postoji jedna ili više osoba čiju osnovnu djelatnost čini rad u poljoprivredi: u 41,9% domaćinstava takvih je osoba jedna, u 18,6% dvije, a u 10% domaćinstava nalazimo tri i više takvih osoba. U poljoprivrednim je domaćinstvima, razumljivo, veće učešće domaćinstava s većim brojem članova čiju osnovnu djelatnost čini rad na gospodarstvu: s jednim članom je 24,3%, s dva člana 43,2%, s tri člana 18,2%, te s četiri i više članova 10,2% poljoprivrednih domaćinstava.

Za aktivnost članova mješovitih domaćinstava veoma je značajan odnos između dvije osnovne djelatnosti – poljoprivredne i nepoljoprivredne, jer je to bitan indikator intenziteta "mješovitosti" tih domaćinstava. Zato smo mješovita domaćinstva prema osnovnim djelatnostima njihovih aktivnih osoba razvrstali u pet grupa: 1) samo poljoprivredna djelatnost; 2) više poljoprivredna; 3) jednako poljoprivredna i nepoljoprivredna; 4) više nepoljoprivredna; 5) samo nepoljoprivredna djelatnost. Na taj smo način dobili slijedeće omjere u mješovitosti u tih domaćinstava:

– samo poljoprivredna djelatnost	8,6
– više poljoprivredna djelatnost	21,1
– jednako poljoprivredna i nepoljoprivredna	31,6
– više nepoljoprivredna djelatnost	18,4
– samo poljoprivredna djelatnost	<u>20,3</u>

Ukupno: 100,0 (N = 2.558)

Prema omjeru osnovnih djelatnosti, aktivne se osobe u mješovitim domaćinstvima pretežno bave nepoljoprivrednim djelatnostima tako da je samo u nepoljoprivrednim djelatnostima angažirana petina ovih domaćinstava, a približno je toliko domaćinstava kojima je osnovna djelatnost više nepoljoprivreda nego poljoprivreda (18,4%). Prema tome, skoro dvije petine domaćinstava ima isključivo ili pretežno nepoljoprivredne djelatnosti kao osnovni oblik aktivnosti svojih članova. Na drugoj strani samo je 8,6% domaćinstava sa samo poljoprivrednom djelatnosti svojih članova (to su domaćinstva koja su mješovita zahvaljujući samo stalnom izvanpoljoprivrednom dohotku), te 21,6% domaćinstava čiji su članovi brojniji u poljoprivredi nego u nepoljoprivrednim djelatnostima. Najviše je domaćinstava čiji su aktivni članovi podjednako angažirani i u poljoprivrednoj i u nepoljoprivrednoj djelatnosti (31,6%).

Ovakva struktura omjera osnovnih djelatnosti u mješovitim domaćinstvima svim jasno pokazuje koliko je u njima radno prisutna mješovita poljoprivredno-nepoljoprivredna ekonomija: samo 28,9% domaćinstava bavi se ili samo poljoprivredom (8,6%), ili samo nepoljoprivrednim djelatnostima (20,3%); sva ostala domaćinstva (71,1%) u određenoj se kombinaciji bave poljoprivredom i nepoljoprivrednim djelatnostima.

Osnovna obilježja kućedomaćina

S obzirom na mjesto i ulogu kućedomaćina u radu i životu poljoprivrednog domaćinstva, gdje se on u pravilu javlja kao glavni nosilac poslova i/ili upravljanja gospodarstvom, zatim kao dominantna figura u procesu donošenja odluka, te predstavnik domaćinstva u odnosima s vanjskim svijetom – prije svega s lokalnom zajednicom, njezinim društveno-političkim institucijama, privrednim organizacijama i sl., veoma je značajno upoznati osnovna obilježja ovoga člana domaćinstva, pogotovo što se on najčešće javlja kao izvor informacija (informator) i davalac mišljenja i stavova (ispitanik) u našem istraživanju.⁷⁸⁾

Kućedomaćin je u pravilu muškarac (u 91,9% slučajeva). Ulogu kućedomaćina preuzima žena samo u slučajevima kada u domaćinstvu nema odraslog muškarca, ili kada je on zdravstveno hendikepiran da bi izvršavao tu ulogu, ili kada je njegovo prisustvo u kući svedeno na kratak vremenski period u toku godine. Dakle, žena preuzima vođenje gospodarstva samo u situacijama kada je u tome

⁷⁸⁾

Kao informator kućedomaćin se javlja kod čistih poljoprivrednih domaćinstava (gospodarstava) u 90,0%, a kod mješovitih u 83,3% slučajeva, kao ispitanik on je bio u 56,5% slučajeva (82,0% u čisto poljoprivrednim i 37,1% u mješovitim domaćinstvima).

spriječen muškarac. U prilog tome govori i podatak dobiven u našem istraživanju: gotovo polovicu žena-kućedomaćina nalazimo u domaćinstvima do dva člana (45,5%).

Nema razlike između mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava u pogledu udjela muškarca, odnosno žena u funkciji kućedomaćina.

Kako su kućedomaćini redovito stariji, iskusniji članovi domaćinstva, to je i realno očekivati da ih je većina oženjena: gotovo je podjednak udjel oženjenih kućedomaćina u mješovitim i poljoprivrednim domaćinstvima (85,4% i 84,3%). Nasuprot tome veoma je mali broj kućedomaćina koji nisu nikada bili u braku: u mješovitim je domaćinstvima takvih kućedomaćina 1,8%, a u poljoprivrednim 2,8%.

Postoje izvjesne razlike i u pogledu starosne strukture kućedomaćina s obzirom na tip domaćinstva. U mješovitim je domaćinstvima nešto veći postotak kućedomaćina u dobi do 39 godina, dok su ostale starosne grupe kućedomaćina nešto zastupljenije u poljoprivrednim domaćinstvima; međutim, ta razlika nije značajna.

Niska zastupljenost mlađih kućedomaćina u seoskim domaćinstvima upućuje na pretpostavku da mlađi članovi domaćinstva nisu u mogućnosti da preuzmu mjesto kućedomaćina prije smrti ili spriječenosti roditelja, iako u pravilu imaju više obrazovanje, veću sklonost k modernijem vođenju gospodarstva, a ponegdje i izvanpoljoprivredni dohodak što ga ostvaruju bilo putem radnog odnosa ili baljenjem nekim nepoljoprivrednim radom.

U poljoprivrednom domaćinstvu kućedomaćin je po zanimanju u pravilu poljoprivrednik, a vrlo rijetko je domaćica (0,8%) ili član domaćinstva koji je nesposoban za rad (3,5%), koji dakle samo upravljaju gospodarstvom, nemajući većeg udjela u radnim aktivnostima na gospodarstvu.

U mješovitom domaćinstvu kućedomaćin u najvećem broju slučajeva ima neko nepoljoprivredno zanimanje, bilo da je zaposlen u privatnom ili u društvenom sektoru (40,6%). Također relativno visoko učešće među kućedomaćinima imaju i osobe s osobnim prihodima (23,5%) i to uglavnom umirovljenici, a 27,4% kućedomaćina mješovitih domaćinstava po zanimanju su poljoprivrednici.

Udjel kućedomaćina poljoprivrednika u mješovitim gospodarstvima raste s njihovom starošću, a isti trend zapažamo i kod kućedomaćina umirovljenika ili osoba nesposobnih za rad. Obrnut odnos nalazimo kod kućedomaćina koji imaju neko nepoljoprivredno zanimanje: oni su u starosnoj grupi do 39 godina zastupljeni sa 81,9%, a u grupi 70 i više godina sa svega 3,1% ($C = 0,661$).

Kućedomaćini bez ikakve školske spreme relativno su brojniji u poljoprivrednim (22,0%) nego u mješovitim domaćinstvima (16,6%). S ostalim stupnjevima obrazovanja zastupljeniji su kućedomaćini u mješovitim domaćinstvima. Možemo reći da obrazovna struktura kućedomaćina približno odražava obrazovnu strukturu članova njihovih domaćinstava.

NEKA OSNOVNA OBILJEŽJA OSOBA S DVOJNOM AKTIVNOŠĆU I NEKE KARAKTERISTIKE VANJSKE ZAPOSLENOSTI

U anketiranim mješovitim domaćinstvima živjelo je ukupno 3 051 osoba koje su bile dvostruko zaposlene, odnosno koje su pored stalne izvanpoljoprivredne aktivnosti sudjelovale i u poslovima na gospodarstvu, ili upravljale gospodarstvima. Detaljnije podatke prikupili smo za 2 676 osoba s dvojnom aktivnošću, što čini 87,7% svih osoba s takvom aktivnošću u tim domaćinstvima.

Bio-socijalna obilježja

Od ukupnog broja osoba s dvojnom aktivnošću (seljaka-radnika) muškaraca je bilo 84,8%, a žena 15,2%. Žena se dakle relativno rijetko javlja kao osoba s dvojnom aktivnošću. Ovaj podatak s jedne strane indicira na znatno prisustvo tradicionalnih vrijednosti u našem selu, prema kojima se žena ne treba niti školovati niti zapošljavati,^{79)a} s druge strane ukazuje na izvjesnu podjelu rada između spolova u selu, prema kojoj muškarac traži posao izvan posjeda a žena se više orientira na poljoprivrednu proizvodnju.⁸⁰⁾

Među muškim i ženskim osobama s dvojnom aktivnošću prevladavaju oženjene odnosno udate osobe (72,1%), dok je neoženjenih odnosno neudatih bilo 26,4%; ostatak od 0,5% odnosi se na razvedene i 1,0% na udovce(ice).

Izvan gospodarstva zaposlene su pretežno mlađe osobe: relativno ih je najviše u starosnoj skupini do 29 godina (40,3%), a u ostalim petogodišnjim dobnim grupama zastupljene su između 10,8 i 13,2%.

Sudeći po podacima o školskoj spremi, osobe s dvojnom aktivnošću su najobrazovaniji članovi domaćinstva. Od ukupnog broja osoba s dvojnom aktivnošću 5,5% ih je imalo nezavršenu školu II stupnja, 26,9% školu II stupnja, 1,1% nezavršenu višu ili visoku školu, a 3,1% završenu višu ili visoku školu odnosno fakultet. To znači da je relativno najzastupljenija kategorija s obrazovanjem višim od osnovnoškolskog (36,6%), zatim slijedi kategorija sa završenom osnovnom školom (33,9%), dok ih je bez škole ili s nepotpunom osnovnom školom bilo 29,5%.⁸¹⁾Ovi podaci donekle mijenjaju čestu predodžbu o seljacima-radnicima kao slabo obrazovanim osobama.

Socioekonomска обилјеžја

Prema zanimanju najzastupljenija kategorija osoba s dvojnom aktivnošću bila je kategorija industrijskih i zanatskih radnika (59,5%), a daleko iza toga je slijedila kategorija trgovачkih i ugostiteljskih radnika, kao i radnika zaposlenih u drugim uslužnim djelatnostima (15,0%); ostala su zanimanja bila znatno manje zastupljena, tako da je administrativnih, finansijskih i srodnih radnika svega 6,2%, poljoprivrednih radnika odnosno radnika zaposlenih u društvenom sektoru poljoprivrede 6,1%, a sva ostala su zanimanja veoma nisko frekventirana i zastupljena su do 2,8%. Ipak ovi podaci veoma ilustrativno pokazuju da se seljaci-radnici zapošljavaju u svim djelatnostima, a ne samo u industriji.

Većina zaposlenih izvan gospodarstva radila je na neodređeno vrijeme (88,9%), dok je svega njih 11,1% imalo radni odnos na određeno vrijeme. To su vjerojatno zaposleni u građevinarstvu i društvenoj poljoprivredi, gdje je sezonski karakter rada i selidba radnika manje više normalna pojava.

Struktura djelatnosti u kojima se zapošljavaju osobe s dvojnom aktivnošću iz mješovitih domaćinstava korespondira upravo iznijetoj strukturi prema zanimanju. Najčešća djelatnost kojoj pripadaju radne organizacije u kojima se za-

⁷⁹⁾

Prema podacima popisa stanovništva 1971. godine u Jugoslaviji je od ukupnog broja zaposlenih u društvenoj privredi bilo 31,7% žena.

⁸⁰⁾

Odatle i nastaje pojava tzv. feminizacije naše poljoprivrede. Prema popisu poljoprivrede iz 1969. godine, od sve poljoprivredne radne snage žene su (što pretežno što povremeno za posleni činile 54,9% radne snage.

⁸¹⁾

Kao osobe sa završenom osnovnom školom smatrani su oni koji su završili odgovarajuću školu, koja je u vrijeme kada su oni bili u školskoj dobi imala status "osnovne škole" (4, 6 ili 8 razreda).

pošljavaju seljaci-radnici jesu industrija i rудarstvo (43,3%), na drugom mjestu su trgovina i ugostiteljstvo (11,1%), a zatim slijede saobraćaj i veze (10,8%), poljoprivreda i ribarstvo (8,9%) te građevinarstvo (8,6%); ostale su djelatnosti slabije zastupljene.

Gotovo svi zaposleni iz mješovitih domaćinstava rade u društvenom sektoru privrede (97,5%).

S obzirom na mjesto rada, većina osoba s dvojnom aktivnošću zaposlena je na području svoje općine – 80,5%; u svome selu radi njih 16,6%, u drugom naselju iste općine zaposleno ih je 16,0%, dok ih u općinskom centru radi oko polovice od ukupnog broja – tj. 47,9%; u regionalnom ili republičkom centru zaposleno ih je 10,8%, a u ostalim naseljima 8,7%.

Bolji uvid u prostornu lokaciju radnih mjesta daju podaci o udaljenostima radnih mjesta. Od onih koji su zaposleni izvan seoskog naselja, najviše ih putuje na udaljenost do 5 km (32,9%); gotovo je podjednako takvih koji putuju na udaljenosti od 5 do 10 km i 10 do 20 km (22,9 i 28,1%); na udaljenost preko 20 km putuje najmanje osoba s dvojnom aktivnošću (16,1%).

Podatak o frekvenciji vraćanja u naselje stalno zaposlenih također relativizira iznjete podatke o prostornom rasporedu i udaljenosti radnih mjesta, jer pokazuje kakve su saobraćajne veze, te u kojem je vremenu moguće svladati te prostorne distance. Podaci o ovom obilježju su vrlo povoljni, jer pokazuju da se 84,2% stalno zaposlenih dnevno vraća u svoje naselje, tjedno ih se vraća 10,3%, a rjeđe svega 5,5%.

Vrijeme prvog zapošljavanja seljaka-radnika nejednako je raspoređeno tokom cijelog poslijeratnog perioda, a ovisilo je o ponudi nepoljoprivrednog rada te konjukturi u razvoju pojedinih nepoljoprivrednih djelatnosti, prije svega industrijskih. Oko 50% seljaka-radnika zaposlilo se izvan gospodarstva u periodu poslije 1963. godine, dok ih se u periodu do 1950. godine zaposlilo svega nešto manje od petine od njihova ukupnog broja. To govori da je sloj seljaka-radnika po stažu relativno mlađ. Dok je za ranije periode bilo karakteristično veće zapošljavanje nekvalificiranih osoba s gospodarstva, što je uostalom zahtijevala tadašnja struktura privrede, dogleđe je za kasnije periode karakteristično veće zapošljavanje školovanih i stručnih osoba, koje su bolje odgovarale izmijenjenim potrebama privrede.

Promjene u vanjskoj aktivnosti

O seljacima-radnicima se već formiralo mišljenje kao o nestabilnim radnicima koji lako napuštaju jedan posao da bi preuzeли drugi, lakši ili bolje plaćen posao. To se mišljenje argumentiralo prirodnom posljedicom što ova kategorija zaposlenih ne zavisi samo o dohotku stečenom radom u nepoljoprivrednom zanimanju, što pretežno obavlja nekvalificirane poslove, i što ostvaruje relativno najniže osobne dohotke.

Naše istraživanje o ovome pitanju pružilo je podatke koji značajno mijenjaju dosadašnja uvriježena shvaćanja.⁸²⁾ Zato ćemo se nešto opširnije osvrnuti na ovaj dio rezultata našeg istraživanja.

Prema dobivenim podacima manje od tri četvrtine ispitanika (72,9%) nije mijenjalo svoj nepoljoprivredni posao, odnosno svega je nešto više od četvrtine onih koji su to činili.

⁸²⁾ Za razliku od dosadašnjeg prikaza obilježja osoba s dvojnom aktivnošću koji se temeljio na podacima o svim osobama, ili o pretežnom broju takvih osoba u domaćinstvu, slijedeći se podaci odnose samo na jednoga odabranog ispitanika u okviru svakog mješovitog domaćinstva.

Za stabilnost zaposlenja seljaka-radnika od značaja su dvije osobne karakteristike ispitanika: spol i bračno stanje. Naime, žene pokazuju mnogo manju sklonost promjenama u poslu nego muškarci, a tako se ponašaju i seljaci-radnici koji su zasnovali bračne odnose u odnose u odnosu na neoženjene i neudate (oni su oko dva puta manje mijenjali svoj posao).

Od ostalih osobnih karakteristika ispitanika utvrdili smo izvjesnu, iako ne značajnu povezanost stabilnosti zaposlenja s dobi i školskom spremom. Naime, mlađi i oni s višim obrazovanjem u nešto manjoj mjeri mijenjaju zaposlenje od starijih i manje obrazovanih osoba.

Od činilaca vezanih uz radno mjesto, također postoji izvjesna povezanost stabilnosti zaposlenja sa zanimanjem odnosno djelatnosti u kojoj je ispitanik zaposlen, te udaljenosti radnog mjesta od mjesta stanovanja.

Od djelatnosti u kojima seljaci-radnici najviše fluktuiraju izdvajaju se građevinarstvo i poljoprivreda, te ribarstvo i šumarstvo. To su ujedno djelatnosti koje su najmanje atraktivne – zbog relativno težih uvjeta rada i slabijeg ekonomskog položaja u odnosu na druge djelatnosti, što vjerojatno utječe na nešto veću fluktuaciju zaposlenih u njima.

Zaposleni u regionalnom ili republičkom centru također nešto češće mijenjaju zaposlenje, što se može objasniti relativno većom ponudom radnih mjesta u tim centrima.

Usko vezano s analiziranim pitanjem jeste i broj zapošljavanja onih seljaka-radnika koji su mijenjali zaposlenje iz bilo kojih razloga. Za taj dio ispitanika, kojih je u prosjeku bilo oko 27%, iznijet ćemo podatke o broju njihovih dosadašnjih zaposlenja.

Zanimljivo je da je dio ispitanika mijenjao svoje zaposlenje, često i više puta. Gledano detaljnije, nešto manje od polovice ispitanika mijenjalo je svoje zaposlenje više od dva puta, oko 30% je to činilo više od tri puta, a 14% četiri i više puta.

Blizina radnog mjeseta u odnosu na mjesto stanovanja čini se da povoljno utječe na stabilnost zaposlenja, jer je fluktuacija relativno veća kod seljaka-radnika koji rade na većoj udaljenosti od mesta stanovanja. No, to je izraženo samo kao tendencija.

Još je jedna karakteristika izražena u pogledu fluktuacije zaposlenja i djelatnosti: naime pretežan broj onih koji su mijenjali svoje zaposlenje, a često i djelatnost, prvi put se zaposlio u periodu do 1959. godine, dok se pretežan dio onih koji nisu mijenjali zaposlenje i djelatnost, prvi put zaposlio poslije 1959. godine.

Nadalje, promjena zaposlenja često za sobom povlači i promjenu djelatnosti u kojoj je seljak-radnik zaposlen, tako da je oko dvije trećine ispitanika prilikom promjene zaposlenja promijenilo i djelatnost.

Kao i kod promjene zaposlenja, i ovdje smo utvrdili izvjesnu (ali ne i značajnu) povezanost mijenjanja djelatnosti zaposlenja s osobnim karakteristikama ispitanika. Naime, žene relativno manje mijenjaju djelatnost zaposlenja, a također i osobe u braku, te mlađe osobe i osobe s višim obrazovanjem. Čini se da su najnestabilnija zaposlenja u građevinarstvu, u kojemu postoji relativno najintenzivnija fluktuacija (ali pretežno unutar djelatnosti) te u poljoprivredi i šumarstvu.

Tradicija alternacijske zaposlenosti

Masovnije zapošljavanje seljaka u industriji i drugim nepoljoprivrednim djelatnostima, uz istovremeno ostajanje na gospodarstvu, otpočelo je u našoj zemlji

u poslijeratnom periodu.⁸³⁾ Tako je sloj seljaka-radnika po svom "stažu" mlad, a čine ga pretežno pripadnici prve generacije ovoga sloja zaposlenih.⁸⁴⁾

Vašim smo istraživanjem željeli utvrditi koliko je dvojno zanimanje postalo tradicijom u jugoslavenskim mješovitim gospodarstvima. Međutim, ustanovili smo da tradicije nema. Naime, svega nešto više od jedne šestine ispitanika (ili točnije 16,1%) imali su roditelje stalno ili sezonski zaposlene izvan poljoprivrede, odnosno u sličnom statusu kao što su oni sada sami (radnik-seljak). To upravo potvrđuje iznijetu tvrdnju da su današnji seljaci-radnici u pretežnom broju prva generacija u svome statusu.

83)

Računa se da je 1938. g. u nas bilo oko 160 000 seljaka-radnika. (Vidjeti opširnije u V. Pušić: Deagrarizacija ...”, Op. cit., str. 126.)

84)

Prema istraživanjima u nekim drugim zemljama ako se javlja tradicija alternacijske djelatnosti, ona nije porodičnog nego je regionalnog karaktera, a to je stoga što alternativa za poslenost predstavlja jednu etapu za one koji se žele izvući iz poljoprivrede s punim vremenom. (Opširnije vidjeti u "L'agriculture à temps partiel.", op.cit., p. 20.)

IV – EKONOMSKA OBILJEŽJA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA

Seosko gospodarstvo u svom širem smislu kompleksna je socioekonomski kategorija, s jedne strane sastavljena od domaćinstva (ili porodice), a s druge strane od posjeda i sredstava za proizvodnju. Između ova dva osnovna elementa uspostavljaju se proizvodno-potrošački odnosi koji su ovisni kako o njihovoj međusobnoj interakciji (interni), tako i nizu faktora koji na te elemente djeluju izvan gospodarstva (eksterni faktori). U našim istraživanjima najviše nas interesira kako prodor "mješovitosti" – sažeto definiran kao angažman radne snage domaćinstva u djelatnostima izvan gospodarstva i stjecanje dohotka izvan gospodarstva – utječe na odnose domaćinstva s jedne i posjeda s druge strane. Polazna hipoteza jest da se angažiranjem radnih kapaciteta domaćinstva u djelatnostima izvan gospodarstva, stvaraju novi proizvodno-potrošački odnosi između osnovnih elemenata gospodarstva, tj. domaćinstva i posjeda. Ti novi odnosi, bilo da su posljedica ili uzrok prodora "mješovitosti" (u što mi nemamo mogućnosti a niti pretenzije da ulazimo), trebali bi imati utjecaj na korištenje proizvodnih kapaciteta gospodarstva, na razvoj i proizvodnje i gospodarstva, kao i na ekonomiku seoskog domaćinstva.

Polažeći od ovako postavljenoga problema, u ovom ćemo se poglavlju zadržati na analizi proizvodnih kapaciteta gospodarstva i tendencijama njegove ekonomskog reprodukcije. U posebnoj dionici, analizom izvora i raspodjela prihoda, ukazat ćemo na neka osnovna obilježja ekonomike seoskog domaćinstva, kao i na aktualne tendencije njegova razvoja. Kako se osnovni metodološki pristup u ovim istraživanjima temelji na tzv. suprostavljenim uzorcima, to znači da ćemo čitavu analizu i zaključivanja temeljiti na usporedbi (sličnostima ili razlikama) između poljoprivrednog i mješovitog gospodarstva – domaćinstva.

PROIZVODNI KAPACITETI MJEŠOVITOG GOSPODARSTVA

Ovdje ćemo obraditi osnovna obilježja proizvodnih kapaciteta seoskih gospodarstava. Kao posebne dionice obraditi ćemo: 1. radnu snagu, 2. zemljишne kapacitete i njihovo korištenje, 3. stočni fond gospodarstva, 4. opremljenost gospodarstva suvremenim strojevima i u 5. dionici obraditi ćemo proizvodne kapacitete, te pokušati sintetizirati sva prethodno pojedinačno analizirana obilježja proizvodnih kapaciteta istraživanih gospodarstava.

Cilj nam je da na temelju analize istraživanih obilježja utvrđimo proizvodne kapacitete gospodarstva i način njihova korištenja, te da pokušamo odgovoriti na pitanje u kolikoj mjeri ti kapaciteti gospodarstava ovise o njegovoj pripadnosti poljoprivrednom ili mješovitom tipu gospodarstva.

Radna snaga na gospodarstvu

Radna snaga na gospodarstvu jedan je od osnovnih proizvodno-ekonomskih obilježja gospodarstva. Upravo zato analizu proizvodnih kapaciteta počinjemo ovom dionicom.

Radna snaga i rad u poljoprivrednoj proizvodnji po nizu svojih obilježja bitno se razlikuju od radne snage i rada u drugim djelatnostima, što čini da je studij radne snage i rada u poljoprivredi i na seoskom gospodarstvu izvanredno složen problem. Od niza specifičnosti koji se u tom sklopu javljaju, ovdje bismo posebno htjeli ukazati na dva problema: prvo, na veliku pokretljivost radne snage u

selu, koja s različitim stupnjem angažiranosti istodobno radi u poljoprivrednoj proizvodnji na gospodarstvu, u domaćinstvu i izvan gospodarstva; drugo, rad na gospodarstvu u svojoj suštini predstavlja "obiteljski" oblik rada. To znači da na gospodarstvu svojim radom učestvuju svi članovi domaćinstva, ovisno o svojim radnim obavezama izvan gospodarstva, te psihofizičkim mogućnostima svakog člana, kao i još uvek prisutne tradicionalne podjele rada unutar seoskog domaćinstva. Međusobna isprepletenost ovih odnosa i oblika čini studij rada na gospodarstvu posebno složenim. Analiza nekih podataka iz popisa poljoprivrede 1969. godine najbolje ilustrira tu složenost. (Tabela 10).

Tabela 10

Struktura utroška vremena članova seoskih domaćinstava 1969.g.

– u %

Tip gospodarstva	Vrijeme utrošeno u radu na gospodarstvu	Vrijeme utrošeno u radu izvan gospodarstva	Ostalo vrijeme
Poljoprivredno	36,3	1,6	62,1
Mješovito	28,5	9,6	61,9
– pretežno poljoprivredno	30,5	7,5	62,0
– pretežno nepoljoprivredno	25,3	13,0	61,7
Nepoljoprivredno	20,3	15,8	63,9
Bez radne snage	24,6	2,2	73,2

Izvor: *Statistički bilten SZS*, br. 789

Iz strukture rada po tipovima gospodarstava proizlazi da sva gospodarstva (bez obzira na socioekonomski tip), veći dio svoga radnog vremena troše u radu na vlastitom gospodarstvu. Najmanje rada izvan gospodarstva daju poljoprivredna (1,6%), odnosno gospodarstva bez radne snage (2,2%). Idući od mješovitih – pretežno poljoprivrednih (7,5%), preko pretežno nepoljoprivrednih (13,0%), do nepoljoprivrednih gospodarstava (15,8%), udio utrošenog rada izvan gospodarstva raste. U tome se i očituje njihova veća ili manja okrenutost nepoljoprivredni. Međutim, unatoč prisutnom rastu i sve većoj okrenutosti vanjskom dohotku, veći dio rada se ipak troši na svome gospodarstvu. Tako od ukupno utrošenog rada, pretežno poljoprivredna gospodarstva uključuju u gospodarstvo 4,1 puta više, pretežno nepoljoprivredna 1,9 puta više, a nepoljoprivredna 1,3 puta više nego u rad izvan gospodarstva. Iako daje značajne količine rada izvan gospodarstva, radna snaga domaćinstva je ipak pretežno usmjerena na potrebe proizvodnje na vlastitom gospodarstvu.

Ova analiza pokazuje da postoji velika fluktuacija radne snage domaćinstva između rada na gospodarstvu i izvan gospodarstva. Ovisno o svome socioekonomskom tipu, domaćinstva u manjoj ili većoj mjeri usmjeravaju svoje radne kapacitete prema poljoprivrednoj proizvodnji na vlastitom gospodarstvu, ili prema djelatnostima izvan gospodarstva. Za nas je ovdje važno konstatirati, prvo, da sva gospodarstva (bez obzira na svoj tip) daju stanovit dio rada u djelatnostima izvan gospodarstva i, drugo, da sva gospodarstva (bez obzira na socioekonomski tip) veći dio svoga utrošenog rada namjenjuju poljoprivrednoj proizvodnji na vlastitom gospodarstvu.

Prema popisu poljoprivrede 1969. godine, ukupno utrošeni rad u poljoprivrednoj proizvodnji na vlastitom gospodarstvu strukturirao se prema zanimanju članova domaćinstva na sljedeći način: ⁸⁵⁾

85)
Izvor: *Statistički bilten SZS*, br. 789

Poljoprivrednici	70,2%
– muškarci	47,6%
– žene	22,6%
Žene povremeno u poljoprivredi	17,4%
Domaćice	4,0%
Stalno zaposleni	3,6%
Stalni radnici na gospodarstvu	0,1%
Djeca, daci, studenti	4,0%
Nesposobni za rad	0,7%

Poljoprivrednici – muškarci i žene, dali su 70,2% ukupno utrošenoga rada u poljoprivrednoj proizvodnji na gospodarstvu. Preostalih 29,8% utrošenog rada dali su ostali članovi domaćinstva, kojima je rad na gospodarstvu dodatan, povremen i sporedan posao.⁸⁶⁾ Žene – poljoprivrednice, povremeno angažirane u poljoprivredi, i domaćice daju ukupno 44,0% utrošenog rada, ili približno toliko koliko daju i muškarci – poljoprivrednici (47,6%). To najrječitije govori o radnom doprinisu žene u proizvodnji na gospodarstvu. Stalno zaposleni članovi domaćinstva daju tek 3,6% ukupno utrošenog rada na gospodarstvu, što ukazuje na njihov izuzetno nizak radni doprinos: on je čak niži od radnog doprinsa djece, daka i studenata (4,0%). Ovo je upravo u suprotnosti sa često isticanim velikim radnim doprinosom što ga zaposleni članovi daju u poljoprivrednim radovima na gospodarstvu.

Izneseni se podaci odnose na popis poljoprivrede 1969. godine, više je nego sigurno da je u proteklom desetljeću došlo da značajnih promjena. Mi smo željeli ukazati na neke aspekte složenosti analize radne snage i rada u poljoprivredi te dati neke globalne veličine koje tu složenost ilustriraju. U okviru ovih istraživanja nismo u mogućnosti (a to nam nije ni cilj) da na temelju mjerjenja rada utvrdimo raspoloživi, potreban i utrošeni rad, a niti možemo dati bilo kakve bilance. Željeli smo sa socioekonomskog aspekta istražiti posljedice deagrarizacije na radne kapacitete i njihovo korištenje u poljoprivredi, a posebno metodom uspoređivanja, utvrditi razlike u radnim kapacitetima između poljoprivrednog i mješovitog tipa gospodarstva. U tom cilju analizirat ćemo (1,1) radne kapacitete koji se javljaju kao "osobe kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost", te odnose koji se javljaju između (1,2) zemljišnog posjeda i radne snage na gospodarstvu, kao i (1,3) stočnog fonda i radne snage na gospodarstvu.

a) Članovi domaćinstva kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost

Kao prvo, željeti smo analizirati podatke o članovima domaćinstva kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost, kao i odnos prisustva tih članova i proizvodnih kapaciteta gospodarstva.

Skoro petina svih istraživanih domaćinstava nije imala niti jednog člana kojemu bi rad na gospodarstvu bila osnovna djelatnost. Najveći broj domaćinstava (63,4%) ima jednoga ili dva takva člana, a mali je broj s tri ili više takvih člano-

86)

Udio rada što ga daju članovi domaćinstva kojima rad na gospodarstvu nije zanimanje, različit je po republikama i pokrajinama: najviši je u Hrvatskoj – gdje čini 53,6% ukupno utrošenog rada na gospodarstvu, te Bosni i Hercegovini – 43,9%, a najniži je u Užoj Srbiji – 16,0% i Sloveniji – 18,7%.

va. Mješovita se domaćinstva jasno razlikuju od poljoprivrednih po tome što imaju manji broj članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu. Tako skoro trećina (29,4%) mješovitih gospodarstava nema niti jednog takvog člana, prema samo 4,1% poljoprivrednih. Najveći broj mješovitih domaćinstava (41,9%) ima samo jednog takvog člaha, dok dva i više takvih članova ima 71,6% poljoprivrednih prema samo 28,7% mješovitih gospodarstava. Sudeći po prisustvu člana kojemu je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, očito je da poljoprivredna domaćinstva raspolažu znatno većim radnim kapacitetima na gospodarstvu nego mješovita.

Tabela 11

Struktura domaćinstava prema broju članova kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost

— % domaćinstava

Broj članova	poljoprivredna	mješovita	Ukupno
Bez takvih članova	4,1	29,4	19,0
1	24,2	41,9	34,7
2	43,2	18,6	28,7
3	18,2	7,6	11,9
4 i više	10,2	2,5	5,6

Najviše seoskih gospodarstava bez članova kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost nalazimo u Crnoj Gori (35,9%), dok visok udjel takvih gospodarstava nalazimo u Vojvodini (28,7%), Hrvatskoj (26,4%) i Sloveniji (25,1%), da bi u ostalim republikama i pokrajinama bio znatno manji. S izuzetkom Crne Gore, u svim ostalim krajevima među poljoprivrednim gospodarstvima prevladavaju ona koja imaju dva člana kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu. Za razliku od njih, među mješovitim gospodarstvima uglavnom prevladavaju ona s jednim takovim članom, a najviše mješovitih gospodarstava bez člana — poljoprivrednika nalazimo u Vojvodini i Crnoj Gori; tu su se mješovita domaćinstva najviše radno odvojila od gospodarstva.

Bez obzira na stanovaite razlike među republikama i pokrajinama, možemo ustvrditi da svuda poljoprivredna gospodarstva raspolažu s više radne snage kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost.

Tabela 12

Struktura domaćinstava prema broju članova kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost(po republikama i pokrajinama)

Broj članova	Republike – pokrajine					Kosovo
	Bosna i He- rcegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	
Poljoprivredna*						
Bez članova	2,5	0,0	4,7	5,1	6,6	4,5
1 član	30,5	22,2	26,7	19,7	21,1	19,5
2 člana	41,9	27,8	43,3	45,3	50,0	40,4
3 člana	15,3	50,0	16,4	15,4	17,1	21,6
4 i više članova	9,9	0,0	8,9	14,5	5,3	14,0
Mješovita **						
Bez članova	24,4	43,5	38,5	21,2	31,9	11,9
1 član	49,4	40,0	40,2	34,9	42,5	41,5
2 člana	15,3	11,8	15,7	21,9	21,3	27,6
3 člana	7,8	3,5	4,6	12,3	3,9	14,9
4 i više članova	3,2	1,2	1,1	9,6	0,5	4,0
Sva gospodarstva ***						
Bez članova	18,9	35,9	26,4	14,0	25,1	7,7
1 član	44,6	36,9	35,3	28,4	36,7	28,9
2 člana	21,9	14,6	25,5	32,2	29,0	34,9
3 člana	9,7	11,7	8,9	13,6	7,4	18,7

*) Hi-kvadrat = 81,057; df = 28; p = 0,000; C = 0,235

**) Hi-kvadrat = 299,231; df = 28; p = 0,000; C = 0,365

***) Hi-kvadrat = 405,838; df = 28; p = 0,000; C = 0,330

b) *Zemljišni posjed i radna snaga na gospodarstvu*

Radna snaga u proizvodnom smislu predstavlja osnovnu sponu između domaćinstva s jedne i njegova posjeda s druge strane. Angažiranjem radne snage domaćinstva u proizvodnji na posjedu povezuje se rad i zemljište (posjed), te zajedno s ostalim sredstvima čini "gospodarstvo" kao zasebnu proizvodno-ekonomsku cjelinu. Zbog toga nas ovdje interesira međusobni odnos radne snage i posjeda, kao dva bitna faktora proizvodno-ekonomskih obilježja gospodarstva.

Tabela 13

Veličina posjeda (obradivih površina) prema ukupnom broju članova domaćinstva

— u % gospodarstva

Veličina obradivih površina u ha	Broj članova domaćinstva				
	do 2	3–4	5–6	7–8	9 i više
Poljoprivredna*					
Do 1,00	15,1	12,6	9,3	5,1	1,6
1,01 – 3,00	44,7	34,0	32,2	45,9	39,7
3,01 – 5,00	26,0	30,2	28,2	25,5	36,5
5,01 – 8,00	11,1	18,7	24,3	15,3	12,7
8,01 i više	3,1	4,5	6,0	8,3	9,5
Mješovita*					
Do 1,00	43,1	37,1	25,0	26,0	21,3
1,01 – 3,00	37,7	39,8	44,5	41,5	41,2
3,01 – 5,00	14,6	14,8	18,8	18,4	21,3
5,01 – 8,00	2,8	6,4	8,7	11,1	12,5
8,01 i više	1,8	1,8	2,9	3,0	3,7

*) Hi-kvadrat = 79,920; df = 16; p = 0,001; C = 0,238

**) Hi-kvadrat = 75,956; df = 16; p = 0,001; C = 0,204

Općenito je vidljivo da je veličina obradivih površina povezana s ukupnim brojem članova domaćinstva. Što je domaćinstvo brojnije i raspolaže s više radne snage koristive na gospodarstvu, to posjeduje i veće obradive površine. Među mješovitim domaćinstvima do dva člana samo 19,2% gospodarstava ima više od 3,0 hektara obradivih površina; domaćinstva s 3–4 člana imaju 23,9%, ona s 5–6 članova imaju 30,5%, sa 7–8 članova 32,0%, a domaćinstva s više od 9 članova imaju čak 32,5% gospodarstava s preko 3 hektara obradivih površina.

Još jasnija je povezanost radne snage i zemljišta ako te odnose promatramo kroz broj članova domaćinstva kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost. Naime, što domaćinstvo ima više takvih članova, dakle poljoprivrednika, ono raspolaže većim obradivim površinama; to podjednako vrijedi za oba tipa domaćinstava.

Usporedimo li, međutim, tipove domaćinstva s istim brojem članova kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost, zapazit ćemo da pri jednakom broju članova mješovita gospodarstva raspolažu manjim obradivim površinama. Prema tome proizlazi da koliko god veličina gospodarstava (obradive površine) ovisi o broju ukupne radne snage u domaćinstvu i broju članova kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost, toliko ovisi i o zaposlenosti radne snage domaćinstva, odnosno o tipu domaćinstva.

Kod oba tipa gospodarstava s porastom aktivnih na gospodarstvu postepeno raste i preovladava broj gospodarstava koja su u prethodnom petogodišnjem razdoblju povećala posjed.

Tabela 14

Veličina posjeda (obradivih površina) prema broju članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu

— u % gospodarstva

Veličina obradivih površina u ha	Broj članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu			
	1	2	3	4 i više
Poljoprivredna*				
Do 1,00	17,5	9,7	9,0	6,1
1,01 – 3,00	43,9	37,2	32,7	30,6
3,01 – 5,00	24,8	30,0	29,0	28,9
5,01 – 8,00	11,9	18,2	23,7	22,2
8,01 i više	1,9	4,9	5,6	12,2
Mješovita*				
Do 1,00	29,3	14,3	16,0	15,6
1,01 – 3,00	46,1	40,8	34,0	42,2
3,01 – 5,00	16,3	27,8	29,4	15,6
5,01 – 8,00	6,6	12,8	16,0	22,3
8,01 i više	1,7	4,3	4,6	4,3

•) Hi-kvadrat = 79,114; df = 16; p = 0,001; C = 0,247

**) Hi-kvadrat = 320,266; df = 16; p = 0,001; C = 0,400

Tabela 15

Promjene veličine posjeda prema broju članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu

— u % gospodarstva

Promjene veličine posjeda	Broj članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu			
	1	2	3	4 i više
Poljoprivredna				
Povećanje	8,0	10,5	13,4	11,9
Smanjenje	16,9	9,5	10,0	7,9
Mješovita				
Povećanje	8,2	7,8	13,3	25,4
Smanjenje	8,2	10,0	7,2	1,6

Ovdje se posebno izdvajaju posljednje dvije grupe mješovitih gospodarstava (sa 3 i sa 4 i više članova), unutar kojih izrazito preovladavaju gospodarstva koja su povećala posjed, u odnosu na ona koja su ga smanjivala. Očito je da dohodak izvan gospodarstva u uvjetima brojnije radne snage na gospodarstvu rezultira nastojanjem da se poveća zemljишni posjed.

Istraživanja su također pokazala da postoji vrlo visoka ovisnost između raspoložive radne snage u domaćinstvu i veličine posjeda. Povećavanjem radne snage na gospodarstvu povećava se veličina obradivih površina i domaćinstva u većoj mjeri nastoje povećati nego smanjiti svoj posjed. Kolikogod da je mehanizacija prodrla u naše seosko gospodarstvo i time zamijenila dio živoga ljudskog rada,

on je još uvijek ostao jedan od značajnih faktora ukupnih proizvodnih kapaciteta gospodarstva. Ova ovisnost radnih i zemljišnih kapaciteta prisutna je u oba tipa gospodarstva, s tim što pri istim radnim kapacitetima mješovita gospodarstva rašpolazu manjim zemljišnim površinama i u manjoj mjeri ih povećavaju. Na taj se način i očituje njihova manja ekonomski ovisnost o proizvodnji s gospodarstvom.

c) Stočni fond i radna snaga na gospodarstvu

Kao i kod odnosa radne snage i zemljišne površine gospodarstva, ovdje nas je interesirala ovisnost stočnog fonda o raspoloživoj radnoj snazi na gospodarstvu.

Tabela 16

Stočni fond prema broju članova domaćinstva kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost

— u % gospodarstava

Broj uvijetnih grla	bez takvih	Broj članova domaćinstva			
		1	2	3	4 i više
Poljoprivredna *					
Bez stoke	4,1	6,3	1,2	0,9	—
Do 1,00	20,5	20,3	9,7	7,8	3,9
1,01 - 3,00	30,1	37,3	32,0	23,0	26,1
3,01 - 4,00	20,5	14,2	17,3	16,5	14,4
4,01 i više	24,8	21,9	39,8	51,8	55,6
Mješovita **					
Bez stoke	8,1	1,2	1,5	1,0	—
Do 1,00	42,2	24,9	10,1	4,6	7,8
1,01 - 3,00	32,3	40,1	35,0	30,3	40,6
3,01 - 4,00	7,7	14,8	15,1	21,5	20,3
4,01 i više	9,8	19,0	38,3	42,6	31,3

*) Hi-kvadrat = 202,384; df = 16; p = 0,001; C = 0,359

**) Hi-kvadrat = 457,853; df = 16; p = 0,001; C = 0,359

Rezultati iz Tabele 16 pokazuju da među gospodarstvima s većim brojem članova – poljoprivrednika prevladavaju ona koja uzgajaju veći broj stoke. Tako u grupi gospodarstava bez poljoprivrednika ili samo s jednim članom poljoprivrednikom prevladavaju ona koja uzgajaju do 3,0 uvjetna grla, da bi u grupi s dva i više poljoprivrednika prevladavala gospodarstva koja drže stočni fond veći od 3,0 uvjetna grla. Ovisnost veličine stočnog fonda i radne snage vidljiva je u oba tipa gospodarstava, s tim što mješovita gospodarstva drže manji broj stoke (čak i onda kada imaju jednak broj članova na gospodarstvu kao i poljoprivredna domaćinstva). Slaba mehaniziranost radova u stočarstvu na seljačkom gospodarstvu čini tu proizvodnju vrlo ovisnom o raspoloživoj radnoj snazi.

Da bismo još bolje oslikali ovisnost stočnog fonda i radne snage, analizirali smo odnos veličina stočnog fonda i omjer aktivnih članova mješovitog domaćinstva prema osnovnim djelatnostima.

Tabela 17

Stočni fond mješovitih gospodarstava prema omjeru osnovnih djelatnosti aktivnih članova domaćinstva

— u % gospodarstava

Broj uvjetnih grla	Samо poljoprivrednici	Više poljoprivrednika	Jednako	Više nepoljoprivrednici	Samо ne-poljoprivrednici
Bez stoke	3,3	1,1	1,3	1,7	8,3
Do 1,00	22,9	8,5	24,3	21,3	47,5
1,01 -- 3,00	38,3	34,8	38,9	41,1	27,3
3,01 -- 4,00	9,8	19,1	14,1	16,1	6,7
4,01 i više	25,7	36,5	21,4	19,8	10,2

Hi-kvadrat = 366,297; C = 0,4005

Najmanje stoke drže ona mješovita gospodarstva u kojih su svi aktivni poljoprivrednici, odnosno ona koja su mješovita na osnovi mirovine ili drugih primanja izdržavanih članova; to su prvenstveno staračka domaćinstva čiji su radni kapaciteti vrlo reducirani, pa drže i najmanje stoke. Nadalje, najveći stočni fond drže ona mješovita gospodarstva koja imaju više poljoprivrednih nego nepoljoprivrednih aktivnih članova (55,6% ovih gospodarstava drži više od 3,0 uvjetna grla). Što se broj aktivnih članova poljoprivrednika smanjuje u korist nepoljoprivrednih aktivnih članova, to se i stočni fond gospodarstva postepeno smanjuje, tako da najmanje stoke uzgajaju mješovita domaćinstva u kojima su svi aktivni nepoljoprivrednici.

Iz analiziranoga zaključujemo da veličina stočnog fonda ostaje usko ovisna o raspoloživoj radnoj snazi na gospodarstvu.

Posjedovna struktura i korištenje zemljišnih površina mješovitih gospodarstava

Zemljišne površine čine osnovni preduvjet poljoprivredne proizvodnje, pa su zbog toga one oduvijek bile u centru pažnje poljoprivrednika. Odvajanjem dijela radnih kapaciteta domaćinstva od poljoprivredne proizvodnje, kod mješovitih se domaćinstava mijenja odnos između raspoloživog rada i zemljišta, mijenja se ekonomski ovisnost domaćinstva i gospodarstva. Zbog toga nas ovdje posebno interesira kakvim zemljišnim kapacitetima raspolaže mješovito gospodarstvo, i na kakav način ga ono koristi.

a) Prosječna veličina gospodarstva i posjedovna struktura

Jugoslavensku poljoprivredu karakterizira izuzetna usitnjenost zemljišnog posjeda seljačkog gospodarstva.⁸⁷⁾

Prema statističkim podacima, prosječna veličina gospodarstva u 1975. godini iznosi 4,38 hektara, pri čemu poljoprivredna gospodarstva imaju 5,09, a mješovita 3,86 hektara. Naši su prosjeci doduše nešto niži (za 3 do 7%), ali su odnosi između dva tipa gospodarstva, kao i odnosi u strukturi korištenja, približno jednaki.

87)

Prosječna veličina gospodarstva u 1900. godini iznosila je 8,0 ha, u 1931.g. 5,5 ha, u 1949.g. 4,7 ha, u 1960.g. 4,2 ha, te u 1969. g. 3,9 ha.

Tabela 18

Prosječna veličina i korištenje površina poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava

Kategorija zemljišta	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno — u ha
Oranice i vrtovi	2,72	1,53	2,02
Voćnjaci	0,18	0,15	0,16
Vinogradri	0,10	0,09	0,10
Livade	0,53	0,55	0,54
Ukupno obradivo zemljište	3,53	2,32	2,82
Trsti, bare i neplodno zemljište	0,31	0,23	0,26
Šume	0,74	0,68	0,70
Ukupne površine	4,91	3,71	4,20

Neovisno o tome da li se radi o statističkim ili našim podacima, mješovita gospodarstva imaju u prosjeku za oko 24% manje ukupne površine od poljoprivrednih gospodarstava. Skoro čitava ta razlika u veličini otpada na obradive površine — koje su kod mješovitih gospodarstava manje za 1,21 hektara (ili za 34,3%) od istih površina poljoprivrednog gospodarstva. To su najproduktivnije površine gospodarstva, te upravo iz te razlike proistječe niz proizvodno-ekonomskih razlika između ova dva tipa gospodarstva.

Tabela 19

Posjedovna struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava

— % gospodarstava

Veličina posjeda u ha	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Do 1,00 q	5,4	20,4	14,3
1,01 – 3,00	27,0	35,5	32,0
3,01 – 5,00	28,5	20,2	23,6
5,01 – 7,00	17,8	9,5	12,9
7,01 – 9,00	10,7	5,4	7,5
9,01 – 11,0	5,7	3,8	4,6
11,0 i više	4,9	5,1	5,0

Distribucija gospodarstava prema veličini zemljišnog posjeda ukazuje na prevladavajuće učešće mješovitih gospodarstava u nižim posjedovnim kategorijama: čak svako peto mješovito gospodarstvo ima posjed manji od jednog hektara.

Posjede veličine od tri hektara možemo u stanovitom smislu smatrati "graničnom veličinom" za oba tipa gospodarstava. Naime, do te veličine u posjedovnoj strukturi prevladavaju mješovita gospodarstva ((55,9% svih gospodarstava toga tipa), da bi iznad te veličine izrazito prevladavala gospodarstva poljoprivrednog tipa (67,6%). Treba, međutim, istaknuti da se i među najvećim gospodarstvima (većim od 9,01 hektara) nalazi značajan kontingenat gospodarstava mješovitog tipa. U toj kategoriji ona su tek nešto manje zastupljena (8,9%) od gospodarstava poljoprivrednog tipa (10,6%). To znači da i među gospodarstvima s najvećim zemljišnim površinama nalazimo podjednaku zastupljenost oba tipa gospodarstava.

Gledano po republikama i pokrajinama, najveća razlika u posjedovnoj strukturi ukupnih zemljišnih površina između poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava uočljiva je u Vojvodini, Hrvatskoj i Makedoniji, a najmanje u Kosovu; u Sloveniji zapažamo daleko najveću zastupljenost gospodarstava u višim posjedovnim

Tabela 20

Posledovna struktura gospodarstva

Veličina posjeda u ha	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Republike i pokrajine	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo
Pojoprivredna*								
Do 1,00	8,9	11,1	3,3	11,1	1,3	5,6	2,9	6,5
1,01 – 3,00	38,4	55,6	25,3	44,4	10,7	25,2	15,4	37,0
3,01 – 5,00	29,4	27,8	27,0	34,2	21,3	30,2	27,9	20,7
5,01 – 7,00	11,8	6,6	21,4	7,7	16,0	18,2	22,5	18,5
7,01 – 9,00	6,4	0,0	10,5	0,9	21,3	10,3	19,6	7,6
9,01 – 11,00	3,0	0,0	7,5	11,7	4,0	4,8	11,3	4,3
11,01 i više	2,0	0,0	5,3	0,0	25,3	5,8	0,4	5,4
Mješovita **								
Do 1,00	23,4	22,4	20,9	23,3	7,4	16,4	31,0	9,8
1,01 – 3,00	37,7	51,8	33,3	55,5	18,1	34,6	38,4	24,4
3,01 – 5,00	21,6	17,6	21,3	12,3	14,2	22,5	18,8	23,2
5,01 – 7,00	7,5	3,5	9,8	4,8	13,7	12,1	7,4	18,3
7,01 – 9,00	4,2	3,5	4,9	4,1	9,3	8,1	2,2	6,1
9,01 – 11,00	2,0	1,2	3,8	0,0	15,2	3,6	1,8	7,3
11,01 i više	3,6	0,0	6,0	0,0	22,1	2,6	0,4	11,0
Sva gospodarstva ***								
Do 1,00	19,8	20,4	14,6	17,8	5,7	10,2	18,0	8,0
1,01 – 3,00	37,9	52,4	30,4	50,4	16,1	29,2	27,5	30,7
3,01 – 5,00	23,5	19,4	23,3	22,0	16,1	26,8	23,0	21,6
5,01 – 7,00	8,7	3,9	14,0	6,4	14,3	15,6	14,5	18,8
7,01 – 9,00	4,8	2,9	6,8	2,7	12,5	9,5	10,4	6,8
9,01 – 11,00	2,2	1,0	5,1	0,8	12,2	4,3	6,3	5,7
11,01 i više	3,2	0,0	5,7	0,0	22,9	4,4	0,4	8,5

*) Hi-kvadrat = 248,709; df = 42; p = 0,001; C = 0,378   **) Hi-kvadrat = 387,564; df = 42; p = 0,001; C = 0,391
 ***) Hi-kvadrat = 525,233; df = 42; p = 0,001; C = 0,354

grupama (47,6% gospodarstava posjeduje više od 7,0 ha, što je znatno iznad ju-goslavenskog prosjeka, koji iznosi 17,2%), ali je i ovdje, kao i u ostalim republikama i pokrajinama, veća zastupljenost mješovitih gospodarstava u kategoriji do 3 ha, nego što je to slučaj kod poljoprivrednih.

b) Obradive površine i njihovo korištenje

Struktura gospodarstva prema veličini obradivog zemljišta još bolje ukazuje na njihovu opću usitnjenošć. Tako čak 22,8% svih gospodarstava ima ispod jednog hektara, a čak 57,3% ispod 3 hektara obradivih površina. U prosjeku mješovitim gospodarstvima imaju 2,32 ha obradivih površina, što je prema poljoprivrednim koja imaju 3,53 ha, za 1,21 ha obradivih površina manje. U ukupnim površinama posjeda, obradive površine poljoprivrednog gospodarstva čine 71,9%, a mješovitog tek 62,5%. Sve to ukazuje da mješoviti tip gospodarstva u prosjeku raspolaže manjim površinama, te da manje intenzivno koristi ukupno raspoložive površine.

Tabela 21

Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava prema veličini obradivih površina

Veličina obradivih površina u ha	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Do 1,00	11,3	30,9	22,8
1,01 – 3,00	37,5	41,6	39,9
3,01 – 5,00	28,3	17,1	21,7
5,01 – 8,00	17,8	7,9	12,1
8,01 i više	5,1	2,5	3,6

I u pogledu obradivih površina jasno se razlikuju poljoprivredna i mješovita gospodarstva. Tako u kategoriji do 3,0 ha obradivih površina imamo 48,8% poljoprivrednih gospodarstava, a mješovitih čak 72,5%. U višim kategorijama međutim izrazito prevladavaju poljoprivredna gospodarstva. Također se pokazuje da je diferencijacija poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava prema veličini obradivih površina još izrazitija od diferencijacije gospodarstava prema ukupnoj veličini posjeda.

Tabela 22

Gospodarstva koja ne obrađuju dio svojih obradivih površina – % gospodarstva

Republike i	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Bosna i Hercegovina	15,6	15,1	15,2
Crna Gora	27,8	25,6	26,0
Hrvatska	19,5	30,1	21,2
Makedonija	17,2	28,8	23,6
Slovenija	13,2	15,9	15,2
Uža Srbija	13,3	12,0	12,7
Vojvodina	5,5	4,8	5,1
Kosovo	8,7	11,0	9,7
Jugoslavija	13,9	18,3	16,5

Iz podataka u Tabeli 22 zapaja se da čak 16,5% istraženih gospodarstava nije obrađivalo dio svojih obradivih površina, a među njima prevladavaju gospodarstva mješovitog tipa (18,3% prema 13,9% poljoprivrednim).

Najveći udio gospodarstava koja ne obrađuju dio svojih površina nalazimo u Crnoj Gori, Črvenoj i Makedoniji, a značajno je manja njihova zastupljenost u užem Srbiji i Vojvodini. Analiza po poljoprivrednim rajonima pokazuje da najmanje takvit gospodarskave nalazimo u ravničkom rajonu (8,6%), više u brdskom (13,6%) i planinskom (17,3%), a najviše u mediteranskom rajonu (35,1%).

Uvjetan stocnom razmještanju, u velikoj se mjeri povezuje s pojavom marginalnih proizvodnji površina. Naravno u mediteranskom je rajonu pojava mješovitog tipa gospodarstava najveća, a marginalne su poljoprivredne površine visoko zastupljene te je učešće mješovitih gospodarstava koje napuštaju svoje obradive površine ovdje najjače izraženo.

Stočni fond

Stočarstvo predstavlja vrlo značajnu granu proizvodnje na seljačkom gospodarstvu. Danas možemo kazati da nema seoskog dvorišta u kojemu se ne uzgaja neka vrsta stoke. Znog toga često se nešto opširnije osvrnuti na rezultate istraživanja koji se odnose na ovo značajno proizvodno-ekonomsko obilježje ispitanih gospodarstava.

a) Ukupan stočni fond

Samo malo broj gospodarstava (sveg 2,9%) ne uzgaja stoku i to su većinom gospodarske mješovitog tipa, koja i male uzgaja manje stoke nego poljoprivredni tip gospodarstava. Ako uzgajaju stoku, mješovitza gospodarskva u vecem broju smatraju uzgajaju do tri uvjetna grla (52,8%).

Tabela 23

Poljoprivredna i mješovitza gospodarskva prema broju uvjetnih grla stoke

— % gospodarstava

Broj uvjetnih grla stoke	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Bez stoke	2,4	3,2	2,9
Do 1.000	11,8	25,3	19,7
1.01 – 3.000	31,8	36,1	34,0
3.01 – 4.000	16,2	13,4	14,6
4.01 – vise	36,6	22,0	28,8

Zajedno stoke uvjetovat je, između ostalog, prirodnim prilikama područja. Najviše stoke uzgajaju gospodarskva u planinskom i brežuljkastom rajonu. Čak 47,7% svih gospodarstava u planinskom i 47,0% u brežuljkastom rajonu uzgaja više od 3,0 uvjetna grla stoke. Isti stočni fond u ravničkom rajonu uzgaja 40,1% svih gospodarstava, a u mediteranskom tek 27,7% gospodarstava. Iz ovoga ješte potvrđuju važnost stočarstva za seoska gospodarstva u brdsko-planinskom rajonu.

No, nez obzira na regionalne razlike u značaju uzgoja stoke i veličine stočnog fonda, poljoprivredna gospodarskva uzgajaju veći broj stoke od mješovitih. S i-

Tabela 24

Struktura gospodarstava prema veličini stočnog fonda (u uvjetnim grlima)

Veličina stočnog fonda (broj uvjetnih grila)	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Republike i pokrajine	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovska
Poljoprivredna*							
Bez stoke	4,4	0,0	0,8	7,7	1,3	2,1	2,5
Do 1,00	20,2	0,0	11,1	12,8	0,0	11,5	10,8
1,01 – 3,00	40,4	33,3	33,3	52,1	11,8	28,5	33,7
3,01 – 4,00	16,7	22,2	13,3	12,8	15,8	16,9	23,9
4,01 i više	18,3	44,5	41,5	14,6	71,1	41,0	31,5
Mješovita**							
Bez stoke	1,3	0,0	7,3	3,4	2,4	1,6	3,0
Do 1,00	28,9	22,4	27,6	17,1	9,2	21,0	43,5
1,01 – 3,00	45,5	44,7	33,0	58,9	21,3	29,4	27,3
3,01 – 4,00	10,9	17,6	12,4	13,7	14,5	18,8	7,7
4,01 i više	13,4	15,3	19,7	6,9	52,6	29,2	18,5
Sva gospodarstva***							
Bez stoke	2,1	0,0	5,0	5,3	2,1	1,9	2,7
Do 1,00	26,7	18,4	21,7	15,2	6,7	15,5	28,1
1,01 – 3,00	44,2	42,7	33,1	55,7	18,7	28,9	24,4
3,01 – 4,00	12,3	18,4	12,8	13,3	14,8	17,7	11,9
4,01 i više	14,7	20,5	27,4	10,5	57,7	36,0	32,9

* Hi-kvadrat = 217,407; p = 0,001; C = 0,349

** Hi-kvadrat = 456,593; p = 0,001; C = 0,411

*** Hi-kvadrat = 561,043; p = 0,001; C = 0,357

zuzetkom mediteranskog područja, gdje stočarstvo ionako ima manji značaj, mješovita gospodarstva pretežno uzgajaju stočni fond koji je manji od 3,0 uvjetnih grla, dok poljoprivredna pretežno raspolaže fondom koji je veći od 3,0 uvjetna grla stoke. Objašnjenje ovoj pojavi treba tražiti u tome što poljoprivredna gospodarstva raspolažu s više radne snage i većim površinama pod krmnim biljem nego mješovita gospodarstva. Najveći stočni fond nalazimo u poljoprivrednim gospodarstvima ravničkog područja, gdje 43,8% gospodarstava uzgaja više od 4,0 uvjetna grla stoke, te u Vojvodini gdje čak 49,2% gospodarstava uzgaja više od 4,0 uvjetna grla.

Veličina stočnog fonda usko je ovisna o veličini gospodarstva, odnosno o veličini obradivih površina gospodarstva. Što gospodarstva raspolažu većim obradivim površinama, to u pravilu uzgajaju i više stoke, a to je podjednako vidljivo i u poljoprivrednih i u mješovitim gospodarstvima. Međutim, pri jednakoj veličini obradivih površina, mješovita gospodarstva redovito drže manji stočni fond. To znači da na veličinu stočnog fonda mješovitih gospodarstava, osim veličine obradivih površina, utječe i druga obilježja koja proistječu iz socioprofesionalne orientacije domaćinstva na mješovitu ekonomiju.

b) Struktura stočnog fonda

S obzirom na stočni fond gospodarstava, svoju ćemo analizu ograničiti samo na najvažnije vrste stoke, tj. na goveda i svinje. Kako uočene karakteristike manje-više vrijede i za sve ostale vrste stoke na gospodarstvima, to smo iz analize izostavili inače veoma opsežne podatke o ostalim vrstama stoke.

Tabela 25

**Poljoprivredna i mješovita gospodarstva prema ukupnom broju goveda
– % gospodarstava**

Ukupan broj goveda	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Bez goveda	15,7	26,4	22,0
1	12,3	16,3	14,7
2 – 3	36,1	32,3	33,9
4 i više	35,0	25,0	29,2

Razlike između analizirana dva tipa gospodarstava odmah se uočavaju: mješovita gospodarstva u odnosu na poljoprivredna u znatno većem broju uopće ne drže goveda, a u znatno manjem broju raspolažu sa 4 i više goveda.

Ove se razlike pokazuju još više prema poljoprivrednim rajonima. Poljoprivredna gospodarstva redovito drže veći broj goveda od mješovitih u svim poljoprivrednim rajonima, a najviše goveda drže poljoprivredna gospodarstva u planinskom rajonu, gdje ih skoro 50% uzgaja četiri i više grla. Gledajući po republicama i pokrajinama, gospodarstva koja uzgajaju goveda najčešće su zastupljena u Kosovu, gdje samo 7,4% gospodarstava ne drži goveda, a 65,2% poljoprivrednih i 57,4% mješovitih gospodarstava drži četiri i više grla. Najveća stada i najnapredniji uzgoj goveda nalazimo u Sloveniji, gdje 67,1% poljoprivrednih gospodarstava uzgaja četiri i više grla. Najmanji broj goveda nalazimo u ravničkom području, gdje samo 28,1% poljoprivrednih i 9,6% mješovitih gospodarstava uzgaja četiri i više goveda.

Razlike između analiziranih tipova gospodarstava najveće su kod grupe gospodarstava koja ne uzgajaju svinje (mješovita 27,1%, poljoprivredna 39,5%), te u grupama gospodarstava koja drže više od 6 svinja (dvostruko manje mješovitih nego poljoprivrednih gospodarstava).

Tabela 26

**Poljoprivredna i mješovita gospodarstva prema ukupnom broju svinja
– % gospodarstava**

Ukupan broj svinja	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Bez svinja	27,1	39,5	34,4
Do 5	40,2	44,4	42,7
6 – 10	16,8	9,8	12,7
11 i više	15,9	6,3	10,2

Najveći broj gospodarstava uzgaja svinje u ravničkom (75,7%) i brežuljkastom rajonu (75,2%), a daleko manje u planinskom (55,8%) i mediteranskom rajonu (39,1%). U mediteranskom i planinskom rajonu rasprostranjen je tov jednoga do dva grla za vlastite potrebe domaćinstva, tako da u ovim rajonima i ne možemo govoriti o tržnom uzgoju svinja. Najveći broj svinja u tržnu proizvodnju nalazimo u poljoprivrednih gospodarstava ravničkog i brežuljkastog rajona. U svim slučajevima poljoprivredna gospodarstva češće u većem broju uzgajaju svinje negoli mješovita gospodarstva.

c) Radna stoka

Iako mehanizacija dosta brzo prodire u seosko gospodarstvo, radna stoka ipak nije u potpunosti izgubila svoj značaj. To pogotovo vrijedi za manja gospodarstva u brdovitim područjima, s malim parcelama na kojima se suvremena mehanizacija dosta rijetko koristi.

Tabela 27

**Poljoprivredna i mješovita gospodarstva prema broju radne stoke
– % gospodarstava**

Broj radne stoke	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Bez radne stoke	62,9	69,5	66,8
1	21,1	21,7	21,4
2 i više	15,9	8,8	11,7

Čak 66,8% svih gospodarstava ne drži radnu stoku. Poljoprivredna gospodarstva u većem broju drže radnu stoku, s tim što dvostruko veći broj ovih gospodarstava drži dva i više radnih grla negoli mješovita gospodarstva.

Najveći broj gospodarstava s radnom stokom nalazimo u mediteranskom (48,2%) i planinskom rajonu (37,8%), a znatno manje u ravničkom (37,8%) i u brežuljkastom rajonu (26,8%).

Dok u mediteranskom i planinskom rajonu prevladavaju gospodarstva s jednim radnim grom (pretežno prteća stoka), u ravnicičkom rajonu prevladavaju gospodarstva s dva i više grla, jer je zbog konfiguracije terena i kvalitete tla ovdje

Tabela 28

Broj grla radne stoke u poljoprivrednim i mješovitim gospodarstvima prema poljoprivrednim rajonima

Broj grla radne stoke	Ravnički	Brežuljkasti	Planinski	— % gospodarstava Mediteranski
Poljoprivredna				
Bez radne stoke	55,1	68,6	66,6	32,0
1	19,3	17,9	21,0	50,0
2 i više	25,6	13,4	12,5	18,0
Mješovita				
Bez radne stoke	79,4	77,8	60,0	57,9
1	8,6	16,0	27,3	37,0
2 i više	12,0	6,2	12,7	5,1

šira primjena stoke u zapregama. U svim rajonima, kao i kod sve ostale stoke, poljoprivredna gospodarstva u znatno većem broju drže radnu stoku nego mješovita, što je i razumljivo s obzirom da poljoprivredna gospodarstva posjeduju i veće obradive površine.

Opremljenost gospodarstava suvremenim sredstvima rada

Opremljenost gospodarstava sredstvima rada jedno je od osnovnih proizvodnih obilježja gospodarstva. Bez suvremenih sredstava rada nema moderne proizvodnje, pa i analiza opremljenosti gospodarstava tim sredstvima može poslužiti kao metoda ocjenjivanja stupnja transformacije tradicionalne u modernu proizvodnju. Iako nam je osnovni cilj bio da utvrđimo da li postoje razlike u opremljenosti poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava, istraživanja su ukazala i na neka opća obilježja opremljenosti seoskih gospodarstava.

a) Posjedovanje suvremenih sredstava rada

Naše sitno seljačko, tradicionalno gospodarstvo, unatrag dvadesetak godina karakterizirala su primitivna sredstva za obradu zemljišta i druge gospodarske rade.⁸⁸⁾ Značajnija orijentacija na tržnu proizvodnju, priliv novčanog dohotka u selo, te "liberalniji" odnos prema posjedovanju mehanizacije otvorili su šire mogućnosti opremanja gospodarstava suvremenim sredstvima rada.

Na gospodarstvo prvi dolazi traktor, kao univerzalan pogonski stroj koji nadoknađuje otišlu radnu snagu, te koji omogućava značajno smanjenje radne stoke na gospodarstvu i općenito olakšava teške gospodarske poslove. Iako prvenstveno nabavljen da bi zamijenio radnu snagu i olakšao poslove na gospodarstvu, traktor je omogućio i primjenu niza suvremenih agrotehničkih mjera, a što se odrazilo i na proizvodne rezultate gospodarstva. Međutim, posjedovanje traktora je i znak prestiža, te njegova nabava u mnogome predstavlja znak društvene-

88)

Prema podacima popisa poljoprivrede 1969. godine, 44,2% gospodarstava imalo je plug, 1,3% gospodarstava imalo je traktorski plug, 1,5% ih je imalo traktor, 9,9% motore i elektromotore, a 2,8% ih je imalo kosačicu i sl.

nog statusa u selu. Tek poslije traktora u selo postepeno prodire i druga specijalizirana oprema.

Tabela 29

Opremljenost gospodarstva suvremenim sredstvima rada

— % gospodarstava

Vrste sredstava rada	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Traktor	17,6	10,0	13,3
Prikolica	13,2	5,6	8,4
Kultivator	5,2	3,8	4,3
Sijačica	5,1	2,1	3,5
Kosilica	8,2	8,4	8,3
Kombajn	1,0	0,0	0,5
Vršilica	1,7	1,8	1,7
Čekićar	28,2	14,6	20,4
Kamion	0,6	0,6	0,6
Kombi	0,6	0,4	0,5
Aparat za mužu	0,9	0,4	0,5
Automatska pojilica	1,8	1,8	1,8
Automatska hranilica	1,2	0,5	0,7

b) *Opremljenost gospodarstva suvremenim sredstvima rada*

Rezultati istraživanja pokazuju da su u nagloj mehanizaciji gospodarstava znatno više sudjelovala poljoprivredna gospodarstva. Ona su u pravilu bolje opremljena svim obuhvaćenim gospodarskim strojevima negoli mješovita gospodarstva. Jedini izuzetak čini Slovenija gdje su mješovita gospodarstva bolje snabdjevena nekim osnovnim gospodarskim strojevima (traktorom i kosilicom).

U odnosu na mješovitu, poljoprivredna su gospodarstva u prosjeku bolje opremljena traktorom za 1,8 puta, prikolicom za 2,3 puta, kultivatorima za 1,4 i sijačicama za 2,4 puta. Sudeći prema ovim rezultatima, poljoprivredna gospodarstva uključuju više u nabavu suvremene opreme, a to potvrđuje i analiza raspodjele dohotka i investicija u gospodarstvo.⁸⁹⁾ Ova činjenica dovodi u pitanje tezu prema kojoj mješovita domaćinstva više uključuju u poljoprivrednu, prelivajući u nju dio nepoljoprivrednog dohotka domaćinstva.

U želji da na sintetički način izrazimo opremljenost gospodarstva suvremenim sredstvima rada, konstruirali smo zbirni pokazatelj kojeg smo nazvali nivoom opremljenosti gospodarstava.⁹⁰⁾

89)
Detaljnije o tome vidjeti u poglaviju "Izvori i raspodjela prihoda u mješovitim domaćinstvima".

90)
Opremljenost gospodarstava mjeri se indeksom koji je formiran pribrajanjem bodovnih vrijednosti pripisanih svakome sredstvu rada. Tako je traktoru pripisana vrijednost od 8 bodova, prikolici 2, kultivatoru 2, sijačici 2, kosilici 2, kombajnu 7, kamionu 7, kombiju 6, vršilici 5, čekićaru 3, aparatu za mužu 4, te automatskoj pojilici i hranilici po 1 bod. Sva istraživanja gospodarstava su prema broju bodova srstana u pet grupa i to: I -- gospodarstva koja nemaju niti jedan bod jer nemaju navedene strojeve; II -- gospodarstva koja imaju 1-3 boda, III -- gospodarstva sa 4-9 bodova; IV -- gospodarstva sa 10-15 bodova, te V -- gospodarstva sa 16 i više bodova.

Kao i kod analize opremljenosti pojedinim sredstvima rada, tako i kod nivoa opremljenosti – kao sintetičkog pokazatelja – jasno proizlazi da su mješovita gospodarstva slabije snabdjevena suvremenim sredstvima rada od poljoprivrednih. Kao prvo, veći broj mješovitih gospodarstava nema niti jednog od nave-

Tabela 30

Nivo opremljenosti poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava

– % gospodarstava

Rang opremljenosti	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
I (bez opreme)	61,0	72,7	67,9
II	16,7	14,1	15,2
III	6,4	4,3	5,2
IV	11,6	6,8	8,8
V	4,2	2,0	2,9

denih strojeva (72,7% prema 61,0% kod poljoprivrednih). Nadalje, kod gospodarstava koja imaju neke od opažanih strojeva, među mješovitim gospodarstvima u većoj mjeri prevladavaju ona koja su slabije opremljena nego što je to slučaj kod poljoprivrednih gospodarstava.

Opremljenost gospodarstva ovisna je, između ostalog, o proizvodnoj strukturi i prirodnim uvjetima proizvodnje. Stoga smo analizirali opremljenost poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava po poljoprivrednim rajonima.

Tabela 31

Opremljenost gospodarstava prema poljoprivrednim rajonima

– % gospodarstava

Rang opremljenosti	Ravnički	Brežuljkasti	Planinski	Mediteranski
Poljoprivredna				
I (bez opreme)	34,1	61,5	83,0	66,4
II	27,0	17,5	6,1	13,3
III	11,9	5,4	3,7	7,0
IV	19,9	11,2	5,6	10,2
V	7,1	4,4	1,6	3,1
Mješovita				
I (bez opreme)	51,0	59,1	85,6	79,2
II	35,5	13,3	5,5	10,6
III	6,1	5,5	2,4	3,5
IV	6,9	9,0	4,9	5,1
V	0,5	3,2	1,6	1,6

Kao prvo, zapažamo da su seoska gospodarstva u ravničkom poljoprivrednom rajonu najbolje opremljena. Od svih istraživanih gospodarstava, u ovom rajonu samo 43,1% gospodarstava nema opremu, prema 65,5% u brdovitom, 76,3% u mediteranskom i čak 84,4% u planinskom rajonu. Nadalje, unatoč uočenim regionalnim razlikama, u svim su rajonima poljoprivredna gospodarstva bolje snabdijevana gospodarskim strojevima od mješovitih. Najveće razlike u nivou opremljenosti između tipova gospodarstava nalazimo u ravničkom rajonu, značajne su i u mediteranskom, osjetne su u brežuljkastom, a najmanje su u pla-

ninskom raionu.⁹¹⁾ Mogli bismo zaključiti da unatoč općenito nižoj opremljenosti mješovitog gospodarstva, razlike u nivou opremljenosti između dva su pova veće su što je opći stupanj mehanizacije gospodarstva veći.

I kod poljoprivrednih i kod mješovitih gospodarstava nivo opremljenosti suvremenim gospodarskim strojevima ovisi o veličini obradivih površina, s tim što su pri jednakoj veličini površina mješovita gospodarstva redovito slabije opremljena. To također vrijedi i za usporedbu veličine stočnog fonda i nivo opremljenosti. Nivo opremljenosti oba tipa gospodarstva ovisan je i o proizvodnim kapacitetima, te raste s tim kapacitetima, s tim što je pri jednakim kapacitetima kod mješovitog tipa gospodarstva stupanj opremljenosti gospodarstva redovito niži.

c) Namjera opremanja gospodarstva

Uočene razlike na nivou opremljenosti sredstvima rada između mješovitih i poljoprivrednih gospodarstava, sudeći prema namjerama nabavke pojedinih sredstava reproducirat će se i u perspektivi.

Tabela 32

Namjera nabavke suvremenih sredstava rada

Sredstva rada	Poljoprivredna	Mješovita	– % gospodarstava Ukupno
Traktor	5,0	3,8	4,1
Prikolica	3,9	2,6	3,1
Kultivator	4,3	2,3	3,1
Sijačica	4,2	2,4	3,1
Kosilica	3,5	2,4	2,7
Kombajn	0,6	0,6	0,6
Vršilica	1,0	1,0	1,0
Čekićar	3,2	1,8	2,4
Kamion	0,4	0,2	0,3
Kombi	0,7	0,4	0,5
Aparat za mužu	1,9	1,3	1,5
Automatska pojilica	2,4	1,8	2,1
Automatska hranilica	1,9	1,2	1,3

Općenito je vidljivo da je interes seoskih gospodarstava još uvijek usmjeren prvenstveno na nabavku traktora, kultivatora i prikolica, dakle na gospodarske strojeve koji imaju polivalentnu namjenu. Namjera nabavke specijaliziranih strojeva, iako prisutna, općenito je daleko manje zastupljena.

Interesantno je konstatirati da i u Sloveniji, gdje je stupanj opremljenosti gospodarstva najveći, nalazimo najveći broj gospodarstava koja namjeravaju nabaviti traktor (10,2% poljoprivrednih i 5,3% mješovitih), prikolicu (2,6% poljoprivrednih i 5,3% mješovitih), i kultivator (5,2% poljoprivrednih i 5,7% mješovitih). Istodobno ovdje bilježimo i najveći udio gospodarstva koja namjeravaju nabaviti aparat za mužu, automatsku pojilicu i hranilicu – dakle specijalizirane strojeve u stočarskoj proizvodnji. Unatoč tome što su gospodarstva ovdje najbolje opremljena, izgleda da ne opada interes za dalnjim opremanjem, u čemu prednjače poljoprivredna gospodarstva.

91)

Na jedno poljoprivredno gospodarstvo bez opreme u Vojvodini dolazi 1,65 mješovitih gospodarstava bez opreme, u Hrvatskoj 1,21, u Bosni i Hercegovini 1,15, u Makedoniji 1,11 i u Srbiji 1,13 mješovitih gospodarstava; jedino u Sloveniji i Kosovu ima više poljoprivrednih gospodarstava bez opreme nego mješovitih, tako da u Sloveniji na jedno mješovito gospodarstvo bez opreme dolazi 1,27 poljoprivrednih, a u Kosovu 1,07 poljoprivrednih gospodarstava.

Zanimljiv je relativno nizak interes gospodarstava u Vojvodini za nabavu najraširenijih gospodarskih strojeva - traktora, prikolice, kultivatora, sijačice. Nasuprotno ovome, naglašena je namjera nabave specijaliziranih strojeva u stočarstvu (aparat za mužu, automatska hranilica i pojilica). Tako 7,9% poljoprivrednih i 6,9% mješovitih gospodarstava ima namjeru nabaviti neki od ovih strojeva. Izgleda da je došlo do stanovite saturacije osnovnim gospodarskim strojevima, što može biti odraz razvijanja kooperacije u korištenju mehanizacije s društvenim sektorom.

Analiza je također pokazala da postoje značajne razlike u namjerama nabave gospodarske opreme po poljoprivrednim rajonima. Sudeći prema najraširenjim i najtraženijim sredstvima – traktoru, prikolici, kultivatoru i sijačici, najmanje strojeva namjeravaju nabaviti gospodarstva u ravničkom rajonu (5,0% gospodarstava), barem jedno od spomenutih sredstava namjerava nabaviti 6,2% gospodarstava u planinskom, 8,7% u mediteranskom i čak 9,9% u brežuljkastom rajonu. Značajno je da u svim rajonima poljoprivredna gospodarstva u većoj mjeri izražavaju namjeru nabavljanja nove opreme nego što su tome sklona mješovita gospodarstva.

d) Korištenje gospodarskih strojeva

Seoska gospodarstva u daleko većoj mjeri koriste suvremena sredstva rada u poljoprivredi nego što bi se to moglo zaključiti iz dosadašnje analize. Naime, velik broj gospodarstava koristi suvremenu mehanizaciju, a da je ne posjeduje. Raširena je, i sve se više širi, međuseljačka ispmoć u korištenju mehanizacije, s tim da se ona naplaćuje bilo u novcu, natuри ili radu. Pružanje usluge strojevima predstavlja poseban i raširen oblik poduzetništva u seoskoj sredini, što čini značajan izvor prihoda domaćinstvima koja te strojeve posjeduju. Usluge strojevima predstavljaju značajan oblik kooperacije s društvenim sektorom. Zbog toga smo u okviru ovoga istraživanja tražili informacije o korištenju traktora kao najznačajnijeg i najraširenijeg stroja u poljoprivredi.

Tabela 33

Posjedovanje i korištenje traktora

	– % gospodarstava		
	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Posjeduje	17,6	10,0	13,3
Ne posjeduje – ali koristi	43,6	38,4	40,5
Ne posjeduje – i ne koristi	38,8	51,6	46,2

Rezultati istraživanja pokazuju da 53,8% svih gospodarstava (13,3% koja posjeduju i do 40,5% koja ne posjeduju ali koriste) koristi traktor u proizvodnji na svome gospodarstvu, dok čak 46,2% svih istraživanih gospodarstava nije koristilo traktor. Nadalje, poljoprivredna gospodarstva u većoj mjeri koriste traktor – iako ga ne posjeduju (43,6%), negoli mješovita (38,4%), tako da je znatno manje poljoprivrednih gospodarstava koja u svojoj proizvodnji uopće ne koriste traktor (38,8%) nego što je to slučaj sa mješovitim (51,6%). Na primjeru korištenja traktora kao osnovnog i univerzalnog sredstva rada na gospodarstvu, još bismo jednom mogli zaključiti da je proizvodnja na poljoprivrednom gospodarstvu u većoj mjeri mehanizirana negoli na mješovitom, a to je jedan od zna-

čajnih tehničko-ekonomskih izvorišnih razlika između poljoprivrednog i mješovitog tipa gospodarstva.

Tabela 34

Posjedovanje i korištenje traktora u poljoprivrednim i mješovitim gospodarstvima – po rajonima

	Ravnički	Brežuljkasti	Planinski	Mideranski	– % gospodarstava
Poljoprivredna					
Posjeduju	28,7	17,3	8,5	16,4	
Ne posjeduju – ali koriste	46,3	51,0	29,4	25,8	
Ne posjeduju – ali i ne koriste	25,0	31,7	62,1	57,8	
Mješovita					
Posjeduju	8,7	14,0	7,0	7,9	
Ne posjeduju – ali koriste	61,0	45,9	28,6	17,1	
Ne posjeduju – ali i ne koriste	30,3	40,1	64,4	75,0	

Proizvodni kapaciteti gospodarstva

Slično kao i kod posjedovanja, traktor se najviše koristi u ravničkom, manje u brežuljkastom i mediteranskom, a najmanje u planinskom rajonu. No, bez obzira na regionalne razlike u stupnju mehanizacije i korištenju traktora, u svim rajonima je veći broj mješovitih gospodarstava koja niti posjeduju niti koriste traktor, negoli poljoprivrednih. Dalje, što je opći nivo opremljenosti gospodarstva veći, to su i razlike između poljoprivrednog i mješovitog tipa domaćinstva veće. Te razlike najviše nalazimo u ravničkom, pa brežuljkastom i mediteranskom, da bi se u planinskom rajonu one praktički izgubile. U tom rajonu čak dvije trećine gospodarstava (poljoprivrednih i mješovitih) niti posjeduje, a niti koristi traktor na svome gospodarstvu.

U prethodnim smo dionicama pojedinačno analizirali različita proizvodna obilježja gospodarstva te razlike koje postoje između mješovitih i poljoprivrednih gospodarstava. Uz sve korisne informacije koje smo dobili, iz takvih parcijalnih analiza i usporedbi, ipak se pokazala potreba da se svi istraživanii proizvodni kapaciteti obuhvate jednim sintetičkim pokazateljem te na taj način stvoriti osnova za izvlačenje kompleksnijih zaključaka o rezultatima istraživanja što se odnose na proizvodno-ekonomski obilježja gospodarstva.

Za ove je potrebe konstruiran poseban sintetički pokazatelj, kojega smo nazvali *proizvodnim kapacitetom gospodarstva*. Ovaj smo pokazatelj formirali iz četiri najvažnija obilježja gospodarstva: 1. veličine obradivih površina, 2. stočnog fonda na gospodarstvu, 3. posjedovanje suvremenih gospodarskih zgrada, i 4. nivoom opremljenosti gospodarstva suvremenom opremom. Sistemom bodovanja⁹²⁾ četiriju navedenih obilježja dobiveno je više grupa gospodarstava s različitim brojem bodova. Sva su istraživanja gospodarstva prema broju bodova razvrstana u pet grupa: I – do 6 bodova, II – 7–8 bodova, III – 9–10 bodova, IV – 11–12 bodova, te V – 13 i više bodova. Ove grupe u stanovitom smislu predstavljaju veličinu proizvodnih kapaciteta; zato ćemo ih u tabelama tako i obilježavati, a u tekstu i nekim sumarnim tabelama kvalificirat ćemo ih kao "niske", "visoke" i sl.⁹³⁾

Iznesenim sistemom bodovanja i arbitarnim razvrstavanjem gospodarstava u karakteristične grupe pokušali smo u jednom jedinom izrazu sintetizirati vrlo složen pojam "proizvodni kapacitet gospodarstva". Nedostaje cijeli niz elemenata i istraživanja da bismo stvarno mogli govoriti o proizvodnim kapacitetima kao jedinstvenom pokazatelju. Zbog toga ovdje uvjetno govorimo o proizvodnim kapacitetima, s osnovnim ciljem da istaknemo neke proizvodne različitosti dvaju tipova domaćinstava.

a) Proizvodni kapaciteti poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava

Osnovna distribucija istraživanih gospodarstava pokazuje da se oko dvije trećine svih gospodarstava grupira među ona s niskim proizvodnim kapacitetom (I i II); nešto manje od jedne petine grupira ih se u srednji, a isto ih se toliko grupira oko viših proizvodnih kapaciteta (IV i V), što možemo smatrati (mjereno elementima koje obuhvaća naš indeks) realnom distribucijom.

Tabela 35

Proizvodni kapaciteti gospodarstva

– % gospodarstava

Proizvodni kapaciteti	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
I	15,5	34,9	27,0
II	35,9	36,6	36,3
III	20,5	14,9	17,2
IV	15,0	7,7	10,7
V	13,1	5,8	0,8

92)

Sistem bodovanja bio je slijedeći: a) veličina obradivih površina: bez obradivih površina – 0 bodova, do 1 ha – 1 bod, 1–3 ha – 2 boda, 3–5 ha – 3 boda, 5–8 ha – 4 boda, 8 i više – 5 bodova; b) broj uvjetnih grla stoke: bez uvjetnih grla stoke – 0 bodova, do 1 uvjetno grlo – 1 bod, 1–4 grla – 2 boda, 4–6 grla – 3 boda, 6–8 grla – 4 boda, 8 i više grla – 5 bodova; c) moderne gospodarske zgrade: bez promatranih gospodarskih zgrada – 1 bod; modernim svinjcem, modernim peradarnikom, silosom ili stakleni kom – 2 boda, s modernom stajom za krupnu stoku i modernim svinjcem ili modernim peradarnikom, sa silosom i staklenikom (plastenikom) – 3 boda, s modernom stajom za krupnu stoku, modernim svinjcem i modernim peradarnikom – 4 boda; d) nivo opremljenosti gospodarstva suvremenom opremom: bez opreme – 1 bod, II grupa – 2 boda, III – 3 boda, IV – 4 boda i V grupa – 5 bodova.

93)

Atribute "nizak" i "visok" i sl. uvjetno koristimo da bismo formirane grupe međusobno mogli razlikovati, a ne kao kvantitativan izraz njihovih stvarnih kapaciteta.

Distribucija dvaju tipova gospodarstava ukazuje na značajne razlike koje postoje u njihovim proizvodnim kapacitetima. Dok među najnižim proizvodnim kapacitetima (I, II), nalazimo samo šestinu poljoprivrednih, u istoj se grupi nalazi čak trećina svih istraživanih mješovitih gospodarstava. Razlike u zastupljenosti nalazimo i u grupi srednjih (III), da bi još očitije bile u grupi viših (IV, V) kapaciteta (28,1% poljoprivrednih i tek 13,5% mješovitih). Očito je da među mješovitim u većoj mjeri prevladavaju gospodarstva s nižim proizvodnim kapacitetima nego što je to slučaj s poljoprivrednim gospodarstvima. To uostalom proizlazi i iz prethodnih parcijalnih analiza. Treba, međutim, voditi računa o činjenici da među mješovitimima ima i onih koja posjeduju daleko veće proizvodne kapacitete od mnogih poljoprivrednih gospodarstava, te da ona – s obzirom na brojnost mješovitih gospodarstava – predstavljaju značajne proizvodne kapacitete u privatnom sektoru proizvodnje.

Promatrano po republikama i pokrajinama razlike u proizvodnim kapacitetima između poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava različito su naglašene. No, najveće se razlike zapažaju u Vojvodini, što je i razumljivo s obzirom da je ona izrazito ravničko područje. U grupama s najnižim proizvodnim kapacitetom nalazimo samo četvrtinu poljoprivrednih prema čak polovini mješovitih gospodarstava. Među gospodarstvima s višim proizvodnim kapacitetima nalazimo više od polovine poljoprivrednih te samo sedminu mješovitih gospodarstava. Ovdje u izrazitom poljoprivrednom području najjače je naglašena diferencijacija prema proizvodnim kapacitetima poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava.

Najmanje razlike u pogledu proizvodnih kapaciteta nalazimo u Sloveniji i Kosovu. Međutim, približna podudarnost u proizvodnim kapacitetima između dvaju tipova gospodarstava u Sloveniji formira se na vrlo visokoj razini kapaciteta. Samo približno jedna trećina gospodarstava oba tipa ima niže proizvodne kapacitete, prema oko polovini gospodarstava oba tipa s višim proizvodnim kapacitetima. Nasuprot tome, u Kosovu se oko tri četvrtine gospodarstava oba tipa grupira u nižim kapacitetima, prema tek oko desetine onih oko viših kapaciteta. Mogli bismo kazati da u Kosovu još nije došla do izražaja diferencijacija tipova gospodarstava prema njihovim proizvodnim kapacitetima. "Mješovita ekonomija" nije još imala utjecaja na izmjenu proizvodnih kapaciteta ranijih poljoprivrednih gospodarstava. Slična je situacija i u Sloveniji, s tom razlikom što su proizvodni kapaciteti oba tipa domaćinstava formirana na daleko višem nivou. Objasnjenje tom slučaju treba tražiti u čitavom spletu okolnosti među kojima su najveću ulogu svakako odigrali: visok stupanj ukupnog privrednog razvoja, prostorna disperzija tog razvoja, te agrarna politika aktivnije orientirana na razvoj seoskog gospodarstva.

Zaključno još jednom ponavljamo da se – bilo po pojedinačnom bilo po sintetičkom pokazatelju – mješovita gospodarstva razlikuju od poljoprivrednih po nižim proizvodnim kapacitetima. Ona u prosjeku imaju manje obradivog zemljišta, manje stoke i slabije su opremljene od poljoprivrednih gospodarstava. Stupanj njihove diferencijacije različiti je od područja do područja, i ovisan je o obilježjima uopće razvijenosti područja. Drugo, mješovita gospodarstva su se

Tabela 36

Projizvodni kapaciteti gospodarstava po republikama i pokrajinama⁹⁴⁾

		Republike i pokrajine						– % gospodarstava	
Projizodni kapaciteti	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	
Sva gospodarstva									
Nizi (I, II)	83,1	83,4	63,8	83,4	32,3	53,9	50,4	73,3	
Visi (IV, V)	6,7	3,9	16,2	5,3	49,3	24,7	31,4	10,2	
Poljoprivredna									
Nizi (I, II)	76,2	83,3	48,4	74,3	30,2	49,7	24,6	72,8	
Visi (IV, V)	11,4	–	29,3	6,8	55,3	27,9	51,7	8,7	
Mješovita									
Nizi (I, II)	85,7	83,3	72,6	90,4	33,0	60,0	73,0	74,4	
Visi (IV, V)	5,1	4,8	10,1	4,1	47,1	20,3	13,6	12,2	

94) Da bismo jasnije istakli razlike ili sličnosti kapaciteta obaju tipova gospodarstava u ovoj stano tabeli satzeli grupu prouzvodnih kapaciteta na nacin da smo i u rang kapaciteta okvalificirali kao "nizi", a IV i V rang kao "visi". razliku do 100,0% čini postotak gospodarstava u III rangu prouzvodnih kapaciteta.

medusobno diferencirala pa, kao i poljoprivredna, ne čine jedan homogeni tip. Iako prevladavaju ona s nižim kapacitetima među njima nailazimo i na gospodarstva s visokim proizvodnim kapacetetom. S obzirom na raširenost mješovite poljoprivrede ova gospodarstva raspolažu značajnim kapacitetima naše poljoprivredne proizvodnje.

b) Proizvodni kapaciteti gospodarstva i obilježja domaćinstva

Kao i kod parcijalnih analiza, ovdje ćemo pokušati analizirati ovisnost istraživanih obilježja domaćinstva i proizvodnih kapaciteta njihovih gospodarstava.

Tabela 37

**Proizvodni kapaciteti gospodarstva prema broju članova domaćinstva
kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu**

Proizvodni kapaciteti	Broj članova – osnovna djelatnost na gospodarstvu					– % gospodarstava
	Bez takvih članova	1	2	3	4 i više	
Sva gospodarstva						
Niži	84,4	72,0	50,7	46,0	39,2	
Viši	7,5	12,6	26,1	34,0	36,7	
Poljoprivredna						
Niži	68,0	67,7	48,0	43,9	33,9	
Viši	22,2	15,6	28,3	38,0	41,4	
Mješovita						
Niži	86,0	73,9	55,0	50,0	44,7	
Viši	6,1	11,5	22,7	27,8	23,5	

Rezultati pokazuju da su proizvodni kapaciteti gospodarstva usko korelirani s raspoloživom radnom snagom na gospodarstvu, a najniži su kod gospodarstava u čijim domaćinstvima nema članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, te u onima koja imaju samo jednog takvog člana. Porastom raspoložive radne snage na gospodarstvu rastu i njegovi proizvodni kapaciteti. Radna snaga predstavlja jedan od bitnih konstitutivnih faktora ukupnih proizvodnih kapaciteta gospodarstva.

Medusobna uvjetovanost radne snage čija je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu i proizvodnih kapaciteta gospodarstva vidljiva je u oba tipa gospodarstava, s tim što je jače izražena u grupi mješovitim. Pri jednakom broju članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, među mješovitim gospodarstvima redovito nalazimo veći udio gospodarstava s nižim proizvodnim kapacitetima (I, II), nego je to slučaj kod poljoprivrednih. Znači da unatoč nesumnjivom značaju radne snage kojoj je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, na učestaliju pojavu nižih kapaciteta kod mješovitih gospodarstava utječu i drugi faktori što proizlaze iz "mješovite ekonomije" ovoga tipa domaćinstva.

Zavisnost proizvodnih kapaciteta o radnoj snazi na gospodarstvu vidljiva je i kada uspoređujemo kapacitete i omjer aktivnih članova po djelatnostima u mješovitom domaćinstvu.

Najveće proizvodne kapacitete gospodarstva nalazimo u grupi mješovitih domaćinstava kod kojih među aktivnim članovima prevladavaju poljoprivrednici. Iza ove slijedi grupa u čijem su domaćinstvu svi aktivni poljoprivrednici. Prema djelatnosti aktivnih članova ova bi domaćinstva trebala biti poljoprivredna; ona međutim, ostvaruju nepoljoprivredni dohodak, a nosilac toga dohotka (pretežno umirovljenik) aktivno radi na gospodarstvu. Prema radnoj angažiranosti aktivnih ova su domaćinstva poljoprivredna, pa se i odvajaju od ostalih grupa mješovitih domaćinstava s nešto većim proizvodnim kapacitetima svojih gospodarstava. Nadalje, u slijedećim grupama kako opada udio poljoprivrednika na račun nepoljoprivrednika, tako u sve većoj mjeri prevladavaju gospodarstva s nižim proizvodnim kapacitetima. Sto je mješovito domaćinstvo kroz profesionalnu

Tabela 38

Proizvodni kapaciteti gospodarstva prema omjeru djelatnosti aktivnih članova u mješovitom domaćinstvu

					– % gospodarstava
Proizvodni kapaciteti	Samo poljoprivrednici	Više poljoprivrednika	Podjednako	Više nepoljoprivrednika	Samo nepoljoprivrednici
I	29,6	16,9	33,1	31,4	58,7
II	42,3	38,8	37,5	42,2	26,4
III	14,1	20,9	15,3	15,4	8,7
IV	6,6	12,9	7,8	6,6	4,5
V	7,5	10,5	6,3	4,4	1,6

Hi-kvadrat = 242,53; df = 16; p = 0,001; C = 0,357

opredijeljenost aktivnih članova više orientirano na nepoljoprivrednu djelatnost, to u pravilu raspolaže gospodarstvom nižih proizvodnih kapaciteta. I s ovog aspekta proizlazi da su proizvodni kapaciteti gospodarstva najuže vezani uz raspoloživu poljoprivrednu radnu snagu.

Napuštanje poljoprivrede je široko prisutna pojava koja prati čitav naš poslijeratni društveni i ekonomski razvoj. Dok je u prvima fazama pad poljoprivredne radne snage bio prouzrokovao odlaskom odraslih poljoprivrednika, u kasnijim se fazama on očitovao kroz odlazak omladine koja se u sve većoj mjeri profesionalno orientirala prema nepoljoprivrednoj djelatnosti. U selu je danas sve manje omladine – potencijalnih nasljednika na gospodarstvu. Kao posljedica toga odljava i smanjenog interesa omladine da ostane na gospodarstvu i nastavi i proširi proizvodnju, javlja se sve očitija tendencija napuštanja proizvodnje. Upravo zbog toga nas je interesiralo u koliko su mjeri proizvodni kapaciteti ovisni o tendencijama socijalne i ekonomske reprodukcije gospodarstva.⁹⁵⁾

Redoslijed modaliteta nasleđivanja, kako je prikazan u Tabeli 39 može se smatrati kontinuumom u kojem je početni modalitet "poljoprivrednik u domaćinstvu" najbliži gospodarstvu: on aktivno radi na gospodarstvu i to mu je osnovna djelatnost, te se može pretpostaviti da je u najvećoj mjeri zainteresiran za razvoj gospodarstva; on je zapravo najbliži gospodarstvu. Slijedeći potencijalni nasljednik jest nepoljoprivrednik u domaćinstvu: njegova osnovna djelatnost je rad izvan gospodarstva, ali se može pretpostaviti da učestvuje i u radovima

95)

Detaljnije o tome vidjeti u poglavljima o socijalnoj i ekonomskoj reprodukciji mješovitih domaćinstava odnosno gospodarstava.

na gospodarstvu te da ima direktnе koristi od gospodarstva, a као потенцијални наследник зainteresiran је за резултате и развој гospодарstva. На сличан се начин може обrazložiti smanjena zainteresiranost i sudjelovanje u razvoju gospodarstva svakoga slijedećeg modaliteta nasljeđivanja.

Tabela 39

Proizvodni kapaciteti poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava prema socijalnoj reprodukciji gospodarstva

Proizvodni kapaciteti	poljoprivrednik u domaćinstvu	nepoljoprivrednik u domaćinstvu	Potencijalni muški naslednik			-	%	gospodarstava
			izdržavani član u domaćinstvu	izvan domaćinstva	nema potencijalnog muškog nasleđenika			
Poljoprivredna *								
I	9,8	22,2	14,3	22,4	20,9			
II	34,7	38,9	46,7	41,4	38,8			
III	21,6	22,2	23,8	21,1	17,3			
IV	16,4	16,7	6,7	9,5	12,2			
V	17,6	0,0	8,6	5,6	10,6			
Mješovita **								
I	20,9	23,9	42,2	44,9	56,3			
II	34,4	39,8	37,3	38,5	27,3			
III	20,6	19,6	11,8	10,9	7,8			
IV	11,1	10,0	6,9	3,2	3,9			
V	13,0	6,7	2,0	2,6	4,7			

* Hi-kvadrat = 61,464; df = 16; p = 0,001; C = 0,281

** Hi-kvadrat = 121,008; df = 16; p = 0,001; C = 0,328

Kao što se moglo očekivati, резултати истраживања покazuју да постоји врло присна веза између производних капацитета и социјалне reprodukcije gospodarstva. Поглавно је то видljivo код мjeшовитог типа гospодарstva, где постепеним удаљавањем потенцијалног муškog наслjeđenika од гospодарstva готово прavилно raste udio gospodarstava s niskim proizvodnim kapacitetom, a opada udio оних s visokim proizvodnim kapacitetom (IV, V). U grupi poljoprivrednih gospodarstava тa je povezanost manje naglašena. Treba međutim istaknuti razlike između grupe u kojoj је потенцијални наслjeđenik poljoprivrednik, i one u коjoj је nepoljoprivrednik. Vidljivo је да се група s наслjeđenikom-poljoprivrednikом одvaja od slijedeće i svih ostalih modaliteta s manjima udjelom gospodarstava s niskim, i većim udjelom s višim proizvodnim kapacitetima (IV, V). Možemo na kraju kazati da су производни капацитети гospодарstva uvjetovani i tipom социјalne reprodukcije gospodarstava. Што је потенцијални наслjeđenik bliži gospodarstvu, то је i reprodukcija gospodarstva izvjesnija, па је udio gospodarstva s višim proizvodnim kapacitetom veći.

Istraživajući neka обилježja ekonomске reprodukcije gospodarstava sмо gospodarstva svrstali u tri основне групе: прогресивна – она која пovećavaju svoje производне капацете; stagnantrna – која не пovećavaju niti smanjuju производне капацете; regresivna – која smanjuju производне капацете svojih gospodarstava. Uz ове три основне, формirali smo i dvije prelazne групе – s tendencijom прогресије – regresije, konstituirajući tako један низ на којему su

smještena sva istraživana gospodarstva prema tome da li i koliko povećavaju odnosno smanjuju svoje proizvodne kapacitete.

Tabela 40

Proizvodni kapaciteti poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava
prema tipovima ekonomske reprodukcije gospodarstava

— % gospodarstava

Proizvodni kapacitet	Tipovi ekonomske reprodukcije gospodarstava				
	progresivna tendencija progresije	stagnantna tendencija	regresivna stagnacije		
Poljoprivredna*					
I	2,3	2,0	19,3	25,8	35,9
II	15,9	21,1	42,1	42,8	41,0
III	13,6	21,5	20,9	19,6	15,4
IV	27,3	23,7	11,8	7,7	7,7
V	40,9	31,7	5,9	4,1	0,0
Mješovita**					
I	2,6	11,7	41,9	40,1	37,5
II	21,1	30,4	38,1	39,2	40,6
III	7,9	22,5	13,1	13,5	12,5
IV	21,1	17,1	5,0	5,1	9,4
V	47,4	18,3	1,9	2,1	0,0

*) Hi-kvadrat = 381,557; df = 16; p = 0,001; C = 0,508

**) Hi-kvadrat = 524,933; df = 16; p = 0,001; C = 0,499

Zanimalo nas je također da li je i u kolikoj mjeri ekonomska reprodukcija gospodarstva povezana s njegovim proizvodnim kapacitetom. Već prvi uvid u iznesene rezultate upućuje nas na izuzetno usku ovisnost između tendencija ekonomske reprodukcije i proizvodnih kapaciteta. U grupi progresivnih gospodarstava (onih koji pokazuju izrazite tendencije povećanja proizvodnih kapaciteta) nalazimo najveći udio gospodarstava s višim (IV, V) kapacitetima (68,2% kod poljoprivrednih i 68,5% kod mješovitih). Udio gospodarstava s nižim (I, II) kapacitetima kod ovoga tipa reprodukcije najmanji je — samo 18,2% kod poljoprivrednih i 23,7% kod mješovitih. Idući od izrazito progresivnog tipa reprodukcije, preko tipa koji pokazuje samo neke tendencije progresije, do izrazito regresivnog tipa, pravilno opada udio gospodarstava s višim i raste udio gospodarstava s nižim proizvodnim kapacitetom. Tako u regresivnom tipu reprodukcije nalazimo najveći udio onih koji imaju niske (I, II) kapacitete (76,9% poljoprivrednih i 78,1% mješovitih) i najmanji udio s visokim kapacitetom (IV, V).

Rezultati pokazuju da se istraživana gospodarstva polariziraju oko dva krajnja osnovna tipa: prvo, *progresivna* — ona koja povećavaju svoje obradive površine, stočni fondi i investiraju u opremu i objekte na gospodarstvu, i među kojima prevladavaju gospodarstva s višim proizvodnim kapacitetima (prema tome mogli bismo kazati da ekonomski jača gospodarstva u većoj mjeri pokazuju tendencije okrupnjavanja i modernizacije); drugo, *regresivna* gospodarstva — ona koja smanjuju obradive površine i stočni fond te ne ulazu u modernizaciju i među kojima prevladavaju gospodarstva s nižim proizvodnim kapacitetima (znači da ekonomska slabija gospodarstva u većoj mjeri napuštaju poljoprivrednu proizvodnju na gospodarstvu). Između ove dvije krajnje grupe nalaze se tzv. stagnantna gospodarstva — koja ne smanjuju svoje kapacitete, a niti pokazuju tendenciju njihova povećanja. Ova su gospodarstva najbrojnija i obuhvaćaju 57,9% svih poljoprivrednih i 67,4% svih mješovitih gospodarstava. S obzirom da i u ovom tipu

prevladavaju gospodarstva s nižim proizvodnim kapacitetima (61,3% kod poljoprivrednih i 80,0% kod mješovitih), analogno ponašanju krajnjih tipova možemo pretpostaviti da će i ova gospodarstva u jednom dužem razdoblju degradirati. No, bez obzira na hipotetičko ponašanje ovoga tipa, možemo općenito kazati da gospodarstva s većim proizvodnim kapacitetom u većoj mjeri pokazuju tendenciju daljnog povećanja svojih kapaciteta, nasuprot onima s niskim kapacitetom koja u većoj mjeri pokazuju tendenciju napuštanja i onako malih proizvornih kapaciteta. Znači da smo svjedoci opće tendencije prestrukturiranja seoskog gospodarstva, u kojoj ekonomski jača gospodarstva povećavaju svoje kapacitete na račun ekonomski slabijih koja postepeno napuštaju svoje proizvodne kapacitete.

Opisane su tendencije manje-više podjednako prisutne i u poljoprivrednih i u mješovitim gospodarstava. Među mješovitim gospodarstvima u većoj su mjeri zastupljena gospodarstva s nižim proizvodnim kapacitetima, pa im je i distribucija nešto različitija, što niukoliko ne mijenja navedene odnose između proizvodnih kapaciteta i tendencije ekonomske reprodukcije.

EKONOMSKA REPRODUKCIJA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA

Na osnovi analize proizvodnih obilježja poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava iz prethodnih poglavlja bilo je moguće zaključivati više o stanju, a manje o perspektivama razvoja ispitivanih gospodarstava. Istina, neki pokazatelji (kao npr. promjene pojedinih obilježja proizvodnih kapaciteta) davali su osnovu i za takvo zaključivanje, ali ipak samo parcijalno.

Za pouzdanoje zaključivanje o tendencijama proizvodno-ekonomske reprodukcije gospodarstva bilo je neophodno prethodno odrediti relevantne pokazatelje. Na žalost, na neke važnije pokazatelje nismo mogli računati, jer ih u našim istraživanjima nismo obuhvatili, niti je to bilo objektivno moguće (npr. proizvodnja i proizvodnost rada). Preostalo je dakle da model izgradimo na bazi dviju grupa pokazatelja prikupljenih našim istraživanjem, i to:

1. *pokazateljima o proizvodnim kapacitetima gospodarstva*, gdje smo obuhvatili:
  - a) kretanje (smanjenje ili povećanje) broja stoke u posljednje tri godine (1973–1975.);
  - b) kretanje (smanjenje ili povećanje) površina pod glavnim kulturama u posljednje tri godine (1973–1975.);
2. *pokazateljima o investicijama u gospodarstvo* u posljednje dvije godine (1974.–1975.)

Na osnovi analize spomenutih pokazatelia formirali smo tri modela reprodukcije individualnih gospodarstava: 1. progresija, unutar koje smo razlikovali dva podtipa – prvi, izrazita progresija, i drugi, tendencija progresije; 2. stagnacija i 3. regresija, unutar koje smo razlikovali dva podtipa – prvi, izrazita regresija, i drugi, tendencija regresije.

Kao *progresivna gospodarstva* formirali smo ona na kojima su u promatranom razdoblju vršene neke investicije u cilju unapređivanja proizvodnje (kupovina zemljišta, poljoprivrednih mašina i sprava, nabava radne i priplodne stoke, podignuti dugogodišnji nasadi, izgrađene ili adaptirane gospodarske zgrade i sl.). Unutar ovoga tipa razlikujemo dva podtipa: prvi, s *izrazitom progresijom* gospo-

darstva kod kojih je – osim izvršenih investicija u promatranom razdoblju – došlo do povećanja površina pod glavnim kulturama i povećanja stočnog fonda, te drugi, s *tendencijom progresije* kod kojih je – osim izvršenih investicija u promatranom razdoblju – došlo do povećanja ili površina pod glavnim kulturama, ili do povećanja stočnog fonda.

Kao *stagnantna* formirana su ona gospodarstva na kojima u promatranom razdoblju nisu vršene investicije i nema promjena u površinama pod glavnim kulturama i stočnom fondu, ili je došlo do takvih promjena koje su vodile poveća-

Tabela 41

Sinoptički pregled modela reprodukcije individualnih gospodarstava

Tipovi ekonomске reprodukcije	Investicije u gospodarstvo	Površine glavnih kultura	Stočni fond
1. Progresivna			
– s izrazitom progresijom – s tendencijom progresije	investira investira	povećava povećava ili površine glavnih kultura ili stočni fond	
2. Stagnantna			
	ne investira	nema promjene, ili povećava površine a smanjuje fond (i/ili obrnutu)	
3. Regresivna			
– s tendencijom regresije – s izrazitom regresijom	ne investira ne investira	smanjuje ili površine glavnih kultura ili stočni fond smanjuje smanjuje	

nju jedne, ali istovremeno smanjenju i druge proizvodne komponente.

Za *regresivna gospodarstva* karakteristično je da nisu vršila investicijske zahvate. Unutar regresivnih gospodarstava također razlikujemo dva podtipa: prvi čine gospodarstva s *tendencijom regresije* koja u promatranom razdoblju nisu investirala, a smanjuju jednu od promatranih proizvodnih komponenti (površine pod glavnim kulturama ili stočni fond); drugi podtip *izrazito regresivnih gospodarstava* kod kojih, pored odsustva investicija, nalazimo da slabe obje promatrane proizvodne komponente.

Na taj smo način proces progresije (regresije) gospodarstava pokušali postaviti kao jedan kontinuum unutar kojeg na jednom polu nalazimo gospodarstva s izrazitom progresijom, a na drugom polu gospodarstva s izrazitom regresijom.

Osnovna struktura gospodarstava prema tipovima ekonomске reprodukcije

Najprije ćemo analizirati globalnu strukturu gospodarstava prema svim tipovima i podtipovima koje smo u prethodnoj shemi predvidjeli.

Prvo što upada u oči jest relativno visok udio stagnatnih gospodarstava. Naime, dvije trećine od ukupnog broja ispitivanih gospodarstava u promatranom razdoblju nije mijenjalo navedene elemente proizvodnje. Takva su gospodarstva u većoj mjeri zastupljena u grupi mješovitih nego u grupi poljoprivrednih gospo-

Tabela 42

Distribucija gospodarstava prema tipovima ekonomске reprodukcije

Tipovi ekonomске reprodukcije	Poljoprivredna	Mješovita	— % gospodarstava	
			Ukupno	
1. Progresivna – ukupno	28,6	21,7	23,6	
– s izrazitom progresijom	2,5	1,5	1,9	
– s tendencijom progresije	26,1	20,2	22,6	
2. Stagnantna – ukupno	57,9	67,4	63,5	
3. Regresivna – ukupno	13,5	10,9	12,0	
– s tendencijom regresije	11,2	9,6	10,7	
– s izrazitom regresijom	2,3	1,3	1,7	

darstava. Drugo što se zamjećuje jest mali broj izrazito progresivnih (1,9%) i izrazito regresivnih (1,7%) gospodarstava. No, i jedan je i drugi tip u većoj mjeri zastupljen u grupi poljoprivrednih gospodarstava, što znači da se ta gospodarstva više polariziraju. Druga po relativnoj zastupljenosti jesu gospodarstva s tendencijom progresije (približno svako četvrti gospodarstvo), a tek onda dolaze gospodarstva s tendencijom regresije (približno svako peto gospodarstvo).

Kako smo već naprijed istakli, pokazatelji koje smo koristili odnose se na relativno kratko razdoblje (dvije godine za investicije i tri godine za proizvodne kapacitete), pa je sasvim realno pretpostaviti da bi se u dužem razdoblju distribucija gospodarstava u većoj mjeri diferencirala prema ekstremnim tipovima. Rezultati ipak jasno ukazuju da se većina gospodarstava grupira oko stagnatnog tipa, te da je pojava stagnacije prisutnija kod mješovitoga (67,4%) nego kod poljoprivrednog tipa gospodarstva (57,9%). Poljoprivredna se gospodarstva u većoj mjeri opredjeljuju ili za ulaganje u gospodarstvo i jačanje njegovih proizvodnih kapaciteta, ili za smanjivanje (napuštanje) tih kapaciteta.

Distribucija po republikama i pokrajinama sadrži neke osobitosti, te ćemo je tabelarno prikazati (Tabela 43).

Iz podataka proizlazi da svugdje prevladava stagnantni tip gospodarstva. Ipak, treba izdvojiti područje Slovenije, uže Srbije i Vojvodine, gdje je prisustvo ovoga tipa gospodarstva u obje grupe relativno najniže; ova se područja također izdvajaju i po relativno najvećem udjelu progresivnih gospodarstava.⁹⁶⁾

U Kosovu izrazito dominiraju stagnantna gospodarstva, što je u skladu s već utvrđenom konstatacijom da se upravo na ovom području relativno najmanje ulaže u gospodarstvo. Regresivni tip gospodarstva ovdje je najslabije zastupljen, i to u obje grupe gospodarstava. Iz ovoga se stjeće dojam da gospodarstva u Kosovu nemaju poticaja i snage da razvijaju proizvodnju, ali je i ne napuštaju, odnosno ona u najvećoj mjeri zadržavaju zatečenu razinu proizvodnje.

96)
Podsjećamo na rezultate iz poglavlja o ukupnom prihodu prema kojemu na području tih republika (pokrajina) obje grupe domaćinstava izdvajaju najveća novčana sredstva za gospodarstvo.

Tabela 43

Poljoprivredna i mješovita gospodarstva prema tipovima ekonomske reprodukcije po republikama i pokrajinama⁹⁷⁾

Republike i pokrajine	Poljoprivredna			Mješovita			— % gospodarstava
	progresivna	stagnantna	regresivna	progresivna	stagnantna	regresivna	
Bosna i Hercegovina	23	65	12	11	17	12	
Crna Gora	17	61	22	7	77	16	
Hrvatska	22	66	12	16	72	12	
Makedonija	21	62	17	17	65	18	
Slovenija	44	46	10	45	49	6	
Srbija – uže područje	34	51	15	34	57	9	
Vojvodina	40	46	14	28	60	12	
Kosovo	4	89	7	10	86	4	

U poglavlju o izvorima prihoda iznijet ćemo stavove kućedomaćina mješovitih domaćinstava o važnosti pojedinih izvora dohotka. Ovdje nas interesira da li postoji povezanost između tih stavova i tendencija ekonomske reprodukcije gospodarstava.

Tabela 44

Tipovi ekonomske reprodukcije mješovitih gospodarstava prema važnosti dohotka

Tipovi ekonomske reprodukcije	Važnost dohotka				— % gospodarstava
	važniji s gospodarstva	jednako važni	važniji izvan gospodarstva	ukupno	
Progresivna	37,9	28,9	18,1	21,7	
Stagnantna	53,4	64,0	69,7	67,2	
Regresivna	8,7	7,1	12,2	11,1	

Rezultati pokazuju da postoji vrlo visok stupanj korelacije između tipova ekonomske reprodukcije mješovitog gospodarstva i ocjene važnosti pojedinih izvora prihoda. Među gospodarstvima čiji su domaćini ocijenili da je dohodak s gospodarstva važniji, nalazimo najveći udio gospodarstava progresivnog tipa. Opadanjem važnosti dohotka s gospodarstva postepeno pada udio progresivnog, a raste udio stagnantanog i regresivnog tipa. Važnost dohotka s gospodarstva u ukupnom dohotku mješovitog domaćinstva jedan je od činilaca koji opredjeljuje domaćinstvo na ulaganje u gospodarstvo i jačanje njegovih proizvodnih kapaciteta.

97)

Kako je zastupljenost podtipova s izrazitom progresijom i s izrazitom regresijom vrlo niska, to ćemo daljnju obradu vršiti samo za osnovne tipove reprodukcije, tj. progresivna, stagnanta i regresivna gospodarstva.

Obilježja progresivnog i regresivnog tipa gospodarstva

S obzirom da nas ovdje najviše zanimaju perspektive razvoja individualnih gospodarstava, posebno mješovitih, to ćemo našu daljnju analizu usredosrediti na obilježja progresivnog i regresivnog tipa gospodarstva, kako bismo došli do nekih općenitijih zaključaka o budućoj ekonomskoj reprodukciji individualnih gospodarstava u našoj poljoprivredi.

U tom smislu odabrali smo ukupno pet obilježja u odnosu na koje ćemo analizirati utvrđene tendencije ekonomske reprodukcije gospodarstava. Ta su obilježja slijedeća: poljoprivredni rajon, broj članova domaćinstva kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, veličina obradivog zemljišta, proizvodni kapaciteti gospodarstva, te standard domaćinstva.

a) Obilježja progresivnog gospodarstva

Najviše gospodarstava progresivnog tipa nalazimo u ravničkom, nešto manje u brdskom, a najmanje u planinskom i mediteranskom području.

Tabela 45

Zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa prema poljoprivrednim rajonima

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	ravnički	brdski	planinski	mediteran.
Ukupno	30,2	26,9	19,5	18,8
Poljoprivredna	36,5	29,7	19,1	27,2
Mješovita	24,6	19,7	19,7	16,4

U svim je rajonima progresivni tip više zastupljen u grupi poljoprivrednih gospodarstava, osim u planinskom području gdje je ta zastupljenost jednaka u obje grupe gospodarstava. Ako rajone razlikujemo po njihovoj općoj ekonomskoj razvijenosti, onda bismo mogli zaključiti da se gospodarstva progresivnog tipa u većoj mjeri javljaju u ekonomski razvijenijim sredinama. U tom su slučaju takva gospodarstva u većoj mjeri zastupljena u grupi poljoprivrednih, a manje u grupi mješovitih gospodarstava.

Tabela 46

Zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa prema broju članova domaćinstva kojima osnovnu djelatnost čini rad na gospodarstvu

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Broj takvih članova	Broj članova domaćinstva			
		1	2	3	4 i više
Ukupno	17,0	19,6	29,2	33,6	35,7
Poljoprivredna	24,3	16,1	30,8	35,9	37,3
Mješovita	16,3	20,9	27,0	29,9	31,8

Zastupljenost progresivnog tipa gospodarstva je usko korelirana s brojem članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu: s porastom broja takvih članova u domaćinstvu raste udio gospodarstva progresivnog tipa. Izuzetak čine jedino poljoprivredna gospodarstva s jednim članom, a ta je zakonitost vidljiva kako kod poljoprivrednih tako i kod mješovitih domaćinstava. Radna snaga na gospodarstvu je jedan od bitnih činilaca proizvodnje, pa njezini kapaciteti imaju značajan utjecaj i na tip ekonomске reprodukcije. Može se dalje zapaziti da pri istom broju članova s osnovnom djelatnošću na gospodarstvu, kod poljoprivrednih gospodarstava nalazimo veći udio progresivnog tipa nego što je to slučaj kod mješovitih gospodarstava.

Ovdje nas posebno interesiraju odnosi između socijalne i ekonomске reprodukcije gospodarstva. Naime, interesira nas u kolikoj je mjeri prisustvo potencijalnog muškog nasljednika, ili tip socijalne reprodukcije, vezan uz pojavu progresivnog tipa gospodarstva.

Tabela 47

Zastupljenost progresivnog tipa gospodarstava prema tipovima socijalne reprodukcije

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstvo	Nasljednik u domaćinstvu: poljoprivrednik	Nasljednik u domaćinstvu: nepoljoprivrednik	Nasljednik u domaćinstvu: izvan dozvani	Nema nasljednika	Nasljednik mačinstva član
Ukupno	32,9	24,3	18,7	13,3	13,2
Poljoprivredna	35,5	23,5	22,0	13,2	18,4
Mješovita	28,1	24,3	15,7	13,5	5,4

Rezultati istraživanja pokazuju da postoji visok stupanj ovisnosti između ekonomskog i socijalnog tipa reprodukcije. Najveći udio progresivnog tipa gospodarstava nalazimo baš u onih domaćinstava kod kojih je potencijalni muški nasljednik poljoprivrednik: čak trećina ovih domaćinstava ulaze u razvoj i povećanje proizvodnih kapaciteta svojih gospodarstava. Potencijalnom nasljedniku je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost, a vjerojatno i perspektiva, te je on vrlo zainteresiran da održi i razvija proizvodnju na svome gospodarstvu.

Među domaćinstvima s nasljednikom nepoljoprivrednikom već imamo manji udio progresivnih gospodarstava (24,0%), da bi dalnjim udaljavanjem potencijalnog nasljednika od proizvodnje na gospodarstvu udio ovih gospodarstava bio sve manji. Mogli bismo općenito zaključiti da što je potencijalni nasljednik udaljeniji od gospodarstva, odnosno što je socijalna reprodukcija gospodarstva neizvjesnija, to je i pojava gospodarstava koja ulazu u proširenje proizvodnih kapaciteta sve manja. Ova je pojava jednako prisutna u oba tipa gospodarstava, s tim što među poljoprivredima nalazimo veće prisustvo progresivnih gospodarstava.

Interesirali su nas i odnosi između proizvodnih kapaciteta gospodarstva i njegove ekonomске reprodukcije. U okviru ukupnih proizvodnih kapaciteta posebno smo analizirali veličinu gospodarstva (obradive površine) kao jedan od najzajavnijih obilježja.

Podaci pokazuju da između veličine obradivih površina gospodarstva i njegove ekonomske reprodukcije postoji vrlo visok stupanj korelacije. Što gospodarstva raspolažu većim obradivim površinama to je među njima veća zastupljenost pro-

Tabela 48

Zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa prema veličini
njihova obradivog zemljišta
(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Obradive površine u ha				
	do 1	1–3	3–5	5–8	8 i više
Ukupno	8,6	20,9	31,3	45,9	56,0
Poljoprivredna	10,8	18,8	31,2	49,7	54,0
Mješovita	8,2	22,1	31,7	41,0	58,7

gresivnog tipa reprodukcije. Udio progresivnog tipa među gospodarstvima do jednog hektara je beznačajan. Između 1 i 3 hektara svako peto gospodarstvo bilo je progresivno, između 3 i 5 hektara svako treće, a iznad 5 hektara je čak svako drugo gospodarstvo progresivno. Potpuno istu distribuciju nalazimo kada uspoređujemo pojavu progresivnog gospodarstva s brojem stoke na gospodarstvu: naime s porastom stočnog fonda raste i učestalost gospodarstva progresivnog tipa.

Tabela 49

Zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa prema proizvodnim
kapacitetima gospodarstva

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Rang proizvodnih kapaciteta gospodarstva				
	I	II	III	IV	V
Ukupno	6,2	17,2	30,1	47,6	72,3
Poljoprivredna	3,8	16,4	29,0	46,7	70,6
Mješovita	6,9	17,8	31,3	49,0	74,8

Ako sve pojedinačne pokazatelje kapaciteta obilježimo sintetičkim pokazateljem "proizvodnih kapaciteta", onda je zavisnost pojave progresivnih gospodarstava i njihovih proizvodnih kapaciteta još vidljivija nego kod usporedbi s pojedinim pokazateljem. Pojava progresivnog tipa reprodukcije kod gospodarstava s nižim proizvodnim kapacitetima je beznačajna ili vrlo niska. Međutim, rastom proizvodnih kapaciteta raste i udio progresivnog tipa. Tako kod IV ranga kapaciteta skoro svako drugo gospodarstvo pripada progresivnom tipu, a kod V ranga čak tri četvrtine gospodarstava pripada progresivnom tipu. Rastom proizvodnih kapaciteta raste i ekonomska moć gospodarstava, pa ona u većoj mjeri ulazi u svoje daljnje proširenje. U osnovi nema značajnijih razlika u ponašanju između poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava. Kod jednih i drugih su proizvodni kapaciteti visoko korelirani s pojmom progresivnog tipa gospodarstva.

Na kraju nas je interesiralo da li postoji i kakva je ovisnost pojave progresivnog tipa gospodarstva i standarda domaćinstva.⁹⁸⁾

98)

O "standardu domaćinstva" više će biti riječi u narednom poglavljaju.

Tabela 50

**Zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa prema
standardu domaćinstva**

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Standard domaćinstva				
	I	II	III	IV	V
Ukupno	8,4	19,0	20,4	27,6	38,7
Poljoprivredna	8,1	22,3	25,8	36,6	50,0
Mješovita	8,8	14,7	16,6	23,5	34,4

Već prvi pogled na gornju distribuciju upućuje na visoku povezanost između pojava progresivnog tipa reprodukcije i standarda domaćinstva. Porastom standarda domaćinstva, što se može poistovjetiti i s porastom ekonomске snage domaćinstva, raste udio progresivnih gospodarstava. Ekonomski jača domaćinstva u većoj mjeri ulaze u razvoj proizvodnih kapaciteta svoga gospodarstva. Ova je pojava istovjetna u oba tipa gospodarstva, s tim što je naglašenija kod poljoprivrednog tipa.

b) Obilježja regresivnog gospodarstva

Kod regresivnog tipa gospodarstava analizirat ćeemo ista obilježja kao i kod gospodarstava progresivnog tipa. Pri tom ćeemo najprije pratiti zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa prema poljoprivrednim rajonima.

Tabela 51

Zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa prema poljoprivrednim rajonima
(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Ravnički	Brdski	Planinski	Mediteranski
Ukupno	13,7	10,2	12,8	13,8
Poljoprivredna	14,7	12,4	15,1	12,8
Mješovita	13,0	8,2	11,6	14,1

Za razliku od progresivnog, regresivni tip gospodarstva je prilično ravnomjerno raspoređen po poljoprivrednim rajonima, i to kako ukupno tako i posebno za svaki od dva osnovna tipa gospodarstava (poljoprivredna i mješovita). Međutim, ipak je primjetna nešto manja zastupljenost regresivnog tipa u brdskom poljoprivrednom rajonu.

Tabela 52

**Zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa prema broju članova
kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu**
(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Bez takvih članova	Broj članova domaćinstva			
		1	2	3	4 i više
Ukupno	13,1	15,1	9,9	7,2	9,5
Poljoprivredna	18,6	25,6	10,7	6,0	8,4
Mješovita	12,5	11,1	8,7	9,4	11,1

Zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa je veća što domaćinstvo ima manji broj članova kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, dakle upravo suprotno nego što je to slučaj kod pojave progresivnog tipa reprodukcije. Korelacija između broja članova poljoprivrednika i zastupljenost regresivnog tipa jače je izražena kod poljoprivrednih gospodarstava.

Tabela 53

Zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa prema tipovima socijalne reprodukcije

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Nasljednik u domaćinstvu: poljoprivrednik	Nasljednik u domaćinstvu: nepoljoprivrednik	Nasljednik u domaćinstvu: izdržavani član	Nema nasljednika
Ukupno	8,2	11,3	15,8	28,6
Poljoprivredna	7,6	5,9	17,0	31,3
Mješovita	9,2	11,4	14,7	25,1

I u slučaju regresivnih gospodarstava, kao i kod progresivnih, vidljiv je visok stupanj korelacije između socijalne i ekonomске reprodukcije gospodarstva. Postepenim udaljavanjem potencijalnog nasljednika od poljoprivredne proizvodnje raste udio regresivnih gospodarstava, tj. onih koji u promatranom razdoblju nisu investirala u gospodarstvo i koja su smanjila proizvodnju. U grupi gdje je potencijalni nasljednik – poljoprivrednik, nalazimo ispod desetine regresivnih gospodarstava, da bi u grupi gdje je nasljednik izvan domaćinstva, među poljoprivrednim svako treće a među mješovitim svako četvrtro gospodarstvo bilo regresivno. Zavisnost socijalne reprodukcije i pojave regresivnog tipa gospodarstva vidljiva je kod poljoprivrednog i mješovitog tipa, s tim što je kod poljoprivrednog naglašenije izražena. Istovjetnu pojavu nalazimo i kod progresivnog tipa (Tabela 47), što upućuju na zaključak da su mješovita gospodarstva manje osjetljiva prema raznim modalitetima socijalne reprodukcije nego što je to slučaj kod poljoprivrednih gospodarstava.

Tabela 54

Zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa prema veličini obradivog zemljišta

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	do 1	Obradive površine u ha 1–3	3–5	5–8	8 i više
Ukupno	13,7	13,3	9,1	9,1	6,6
Poljoprivredna	19,5	17,1	11,5	7,2	6,8
Mješovita	12,1	11,0	8,5	11,8	5,4

Dalje, što je zemljišni posjed veći, to se rjeđe javlja regresivni tip gospodarstva. Zato je regresivni tip gospodarstva najzastupljeniji kod onih gospodarstava koja raspolažu najmanjim obradivim površinama. Vrlo sličnu distribuciju nalazimo i kada usporedujemo pojavu regresivnog tipa s brojem stoke na gospodarstvu.

Tabela 55

Zastupljenost gospodarstava regresivnog tipa prema proizvodnim kapacitetima gospodarstva
 (svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Rang proizvodnih kapaciteta gospodarstva				
	I	II	III	IV	V
Ukupno	15,1	13,4	10,9	7,6	3,5
Poljoprivredna	24,1	16,0	12,4	7,1	3,5
Mješovita	12,8	11,7	9,7	7,9	3,4

Zastupljenost regresivnog tipa reprodukcije pravilno opada rastom proizvodnih kapaciteta gospodarstva: što je gospodarstvo veće i ekonomski jače, to je manja pojava gospodarstava koja ne investiraju u gospodarstvo i smanjuju svoju površinu i proizvodnju. Pojava regresivnog tipa kod nižih proizvodnih kapaciteta jače je izražena kod poljoprivrednih nego kod mješovitih gospodarstava. Porastom proizvodnih kapaciteta gospodarstva ove se razlike između poljoprivrednih i mješovitog tipa postepeno smanjuju, da bi se kod visokih kapaciteta (IV, V) udio regresivnih gospodarstava praktički izjednačio. Znači da poljoprivredna gospodarstva niskih proizvodnih kapaciteta u većoj mjeri napuštaju proizvodnju nego što to čine mješovita.

Tabela 56

Zastupljenost gospodarstva regresivnog tipa prema standardu domaćinstva

(svi tipovi reprodukcije = 100)

Gospodarstva	Standard domaćinstva				
	I	II	III	IV	V
Ukupno	22,2	16,7	12,0	7,7	9,8
Poljoprivredna	24,2	16,6	12,0	8,1	11,8
Mješovita	17,6	16,7	11,9	7,6	9,0

Kao i u slučaju progresivnog tipa, možemo zapaziti visok stupanj zavisnosti pojave regresivnih gospodarstava i standarda domaćinstva. Obrnuto od progresivnih, pojava regresivnih gospodarstava je veća što je niži standard domaćinstva. Svako četvrteto po peto gospodarstvo onih domaćinstava čiji smo standard obilježili kao "vrlo nizak" (I), po tendencijama reprodukcije je regresivno. Rastom standarda domaćinstva, što se ovdje može poistovjetiti s rastom njegove ekonomske snage, opada udio gospodarstva koja napuštaju svoje proizvodne kapacitete. Osim slučaja najnižeg standarda domaćinstva, u kojem među poljoprivrednim ima više regresivnih gospodarstava nego u mješovitim, nema značajnijih razlika u pojavi regresivnih gospodarstava između poljoprivrednog i mješovitog tipa.

Osnovne tendencije ekonomske reprodukcije gospodarstava

Ovdje ćemo ukratko rekapitulirati osnovna saznanja do kojih smo došli analizom reprodukcije mješovitih gospodarstava.

1. Velik dio (oko dvije trećine) ispitivanih gospodarstava u proizvodno-ekonomskom pogledu stagnira. U tim se gospodarstvima proizvodni kapaciteti održavaju na manje više istom nivou, odnosno niti se povećavaju niti se smanjuju. Ova se gospodarstva mogu okvalificirati kao gospodarstva "na prekretnici". Ona nemaju ekonomske snage, interesa ili mogućnosti da povećanjem proizvodnih kapaciteta razvijaju svoju gospodarsku osnovu. Ona ne pokazuju niti namjeru da smanje ili napuste proizvodne kapacitete, dakle, nalaze se u stanju očekivanja da ih neki interni ili eksterni činilac pokrene i smjelije opredjeli bilo za ekspanziju bilo za postepeno napuštanje proizvodnje.

Ovakav tip gospodarstva prevladava i kod poljoprivrednih i kod mješovitih gospodarstava, ali je ipak znatno rašireniji kod mješovitih. To je i razumljivo s obzirom da za poljoprivredno gospodarstvo poljoprivredna proizvodnja predstavlja izvor prihoda, dok mješovita ostvaruju veći dio prihoda izvan gospodarstva, pa je njihov odnos prema gospodarstvu pasivniji.

2. Naša su istraživanja ukazala na međusobnu uvjetovanost opće razvijenosti područja i zastupljenosti pojedinih tipova ekonomske reprodukcije gospodarstva. Zapazili smo da je zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa veća u razvijenijim republikama i pokrajinama te rajonima, dok je zastupljenost stagnativnih i regresivnih gospodarstava manja. To znači da je u razvijenijim sredinama polariziranost gospodarstva prema ekonomskoj progresiji i regresiji jače izražena. U razvijenijim se sredinama i mješovita domaćinstva u većoj mjeri opredjeljuju za proširenje gospodarskih kapaciteta nego poljoprivredna domaćinstva u slabije razvijenim sredinama. Prema tome, opća privredna i društvena razvijenost sredine ima vrlo velik značaj za pojavu i zastupljenost gospodarstava progresivnog i regresivnog tipa. U ekonomskoj je reprodukciji gospodarstva faktor razvijenosti sredine često značajniji negoli socioekonomski tip domaćinstva.

3. Postoji vrlo visok stupanj ovisnosti između tendencija ekonomske reprodukcije gospodarstva i njihovih proizvodnih kapaciteta. To se odnosi kako na radne kapacitete (broj članova poljoprivrednika), tako i na veličinu obradivih površina, veličinu stočnog fonda te opremljenost gospodarstva. Usporedo s porastom tih kapaciteta raste i zastupljenost gospodarstava progresivnog tipa, a opada broj gospodarstava regresivnog tipa. Gospodarstva koja posjeduju veće proizvodne kapacitete u većoj mjeri opredjeljuju za ekspanziju svoje proizvodnje. Tako se ponašaju i poljoprivredna i mješovita gospodarstva, s tim da se među gospodarstvima s jednakim proizvodnim kapacitetima progresivni tip gospodarstva u većoj mjeri javlja kod poljoprivrednih gospodarstava.

Iz iznijetoga slijedi da je u našem selu danas prisutan i vrlo izražen proces prestrukturniranja gospodarstava. Taj se proces manifestira u tome što proizvodno i ekonomski jača gospodarstva povećavajući svoje kapacitete, teže dalnjem okrupnjavanju, dok mala, proizvodno i ekonomski slaba gospodarstva, i dalje smanjuju svoje kapacitete i postepeno napuštaju proizvodnju.

4. Ekonomska je reprodukcija gospodarstva nesumnjivo vezana uz socioekonomski tip domaćinstva. Poljoprivredna se gospodarstva pri jednakim uvjetima češće opredjeljuju za širenje proizvodnih kapaciteta nego što to čine mješovita. Ona isto tako u većoj mjeri napuštaju proizvodnju nego što to čine mješovita gospodarstva. Iz ovoga se može zaključiti da su poljoprivredna gospodarstva prema tendencijama reprodukcije u većoj mjeri polarizirana.

Unatoč činjenici što u naš model reprodukcije gospodarstava nismo bili u stanju ugraditi elemente proizvodnosti rada i ostale relevantne elemente proizvodnje, on se ipak pokazao korisnim za utvrđivanje stanja, a još više za otkrivanje tendencija u proizvodno-ekonomskoj reprodukciji individualnih gospodarstava.

IZVORI I RASPODJEZA PRIHODA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA

U ovom poglavlju razmatrat ćemo osnovne aspekte formiranja i raspodjele prihoda kod poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava. Osnovni nam je cilj da kroz analizu ove ekonomske kategorije utvrdimo razlike (ili sličnosti) u društveno-ekonomskim karakteristikama i perspektivama mješovitog i poljoprivrednog gospodarstva.

Razmatranje temeljimo na analizi statističke građe u okviru "Ankete o seoskim domaćinstvima" Saveznog zavoda za statistiku 1965–1974.,⁹⁹⁾ koja predstavlja najpotpuniju statističku dokumentaciju o dohotku seoskih domaćinstava. Drugi izvor čine rezultati našega istraživanja koji se odnose na značaj izvora prihoda, na izvršene investicije u 1974. i 1975. godini, kao i namjere investiranja u 1976. Time je i donekle upotpunjena postojeća statistička građa.¹⁰⁰⁾

Obilježja, izvori i struktura prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava

a) *Ukupan prihod*

Ukupan prihod¹⁰¹⁾ poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u posljednjem desetogodišnjem razdoblju ima tendenciju stalnog porasta.¹⁰²⁾ Kako se on kretao u tom razdoblju, predočit ćemo u narednoj tabeli.

Tabela 57

Kretanje ukupnog prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u razdoblju 1965–1974. godine

Razdoblje	Poljoprivredna domaćinstva prosječan u- kupan prihod	Mješovita domaćinstva indeks prosječan u- kupan prihod	– u dinarima		
			indeks	Indeks(pri- hod poljo- privrednog = 100)	
1965–1969.	11 476	100	15 949	100	139
1970–1974.	28 816	251	37 317	234	129

99)

To je grada objavljena u Statističkim biltenima, Saveznog zavoda za statistiku, Beograd, br. 786, 824, 870 i 928.

100)

Planom istraživanja nije bilo predviđeno prikupljanje podataka o prihodima i strukturi prihoda, jer to predstavlja određene knjigovodstvene evidencije u domaćinstvu. Osim toga za to su potrebne višegodišnje serije podataka kako bi se moglo ići na šire zaključivanje. Zbog toga smo se opredijelili za korištenje podataka ankete o seoskim domaćinstvima SZS i prikupljanje nekih dopunskih informacija, prije svega u domeni izvršenih i namjeravanih ulaganja u gospodarstvo i domaćinstvo, kao i stavova o značaju pojedinih izvora dohotka.

101) Ukupan se prihod sastoji: 1. od novčanih primanja sa gospodarstva, 2. od novčanih primanja izvan gospodarstva (radni odnos, kirijanje, kućna djelatnost, mirovina i sl.), 3. od ostalih novčanih primanja (prodaja nekretnina, inventara, zajam, miraz, i sl.), 4. od naturalne potrošnje vlastitih proizvoda, i 5. od razlike u zalihamu poljoprivrednih proizvoda i stoke (SB, br. 824., str. 12.).

102)

Porast prihoda ne znači i adekvatno poboljšanje ekonomske položaje domaćinstva, jer on u znatnoj mjeri proistječe iz stalno prisutne inflacije.

Ukupan prihod mješovitog domaćinstva u apsolutnom iznosu je konstantno i značajno veći od istoga kod poljoprivrednog domaćinstva. Kada se kretanje ukupnog prihoda promatra po razdobljima, tada se vidi da je njegov porast kod mješovitih domaćinstava u drugom promatranom razdoblju (1970–1974.) nešto usporeniji, tako da se razlika u prihodima obaju tipova domaćinstava u tom razdoblju nešto smanjila. No, unatoč toj tendenciji mješovita domaćinstva imaju veći ukupan prihod (za 29 indeksnih poena).

Tabela 58

Ukupan prihod poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava po republikama i pokrajinama 1977. godine

Republike i pokrajine					Indeks(prihod poljoprivrednog domaćinstva = 100)
	Poljoprivredna Iznos	indeks	Mješovita Iznos	indeks	
Jugoslavija	75 065	100	94 780	100	126
Bosna i Hercegovina	58 513	78	79 531	84	136
Crna Gora	76 098	101	82 236	87	108
Hrvatska	63 545	85	84 410	89	133
Makedonija	58 210	77	83 204	88	143
Slovenija	79 652	106	124 565	131	156
Srbija	88 004	117	106 982	113	122
– uža Srbija	67 715	90	96 217	101	142
Kosovo	43 206	58	72 999	77	169
Vojvodina	153 537	204	143 864	152	94

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 1 096

Najveći prihod ostvaruju seoska domaćinstva u Vojvodini. Razlika u visini prihoda između poljoprivrednog i mješovitog tipa domaćinstva ovdje je najmanja, s tim što jedino u ovoj pokrajini poljoprivredna domaćinstva otsvaraju veći ukupan prihod od mješovitih. Suprotno tome, najmanji prihod ostvaruju poljoprivredna domaćinstva u Kosovu, a razlika u visini prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava ovdje je najveća (indeks 169). Iz toga proizlazi da je diferencijacija domaćinstava u pogledu visine ukupnih prihoda najveća upravo tamо gdje seoska domaćinstva općenito ostvaruju najniže prihode. Inače u svim republikama mješovita domaćinstva ostvaruju veće ukupne prihode od poljoprivrednih, s tim da se najmanja razlika očituje u Crnoj Gori (indeks 108), a najveća u Sloveniji (indeks 156).

b) Izvori ukupnog prihoda

Pored visine ukupnog prihoda i njegove dinamike, mješovita se i poljoprivredna domaćinstva diferenciraju i prema izvorima iz kojih pritječe prihod u domaćinstvo.

Prvo što zapažamo jest da prihod s gospodarstva kod poljoprivrednih domaćinstava iznosi oko (ili iznad) dvije trećine, a kod mješovitih tek oko (ili iznad) jedne trećine ukupnih prihoda domaćinstva. Prihode izvan gospodarstva kod

Tabela 59

Struktura ukupnog prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema izvorima prihoda za razdoblje 1965–1974. godine

Razdoblje	Poljoprivredna domaćinstva			Mješovita domaćinstva			– u dinarima
	prihodi s gospodarstva	prihodi izvan gospodarstva	% prihoda	prihodi s gospodarstva	prihodi izvan gospodarstva	% prihoda	
1965–1969.	8 447	2 036	81	6 739	8 081	45	
1970–1974.	18 560	7 002	71	12 672	22 094	36	
Indeks (1965–1969. = 100)	220	373	—	188	273	—	

Izvor: Citirani Statistički bilteni SZS iz fusnote 99)

poljoprivrednog domaćinstva možemo ocijeniti vrlo značajnim jer čine oko 30% njihovog ukupnog prihoda. Za mješovita domaćinstva, u odnosu na poljoprivredna, može se utvrditi da su izrazito okrenuta prihodima izvan gospodarstva, što potvrđuje ostvareni dio prihoda izvan gospodarstva.

U strukturi prihoda kod obje se grupe domaćinstava opaža vrlo izražena tendencija bržeg porasta prihoda izvan gospodarstva nego s gospodarstva. Dapače, prihod izvan gospodarstva kod poljoprivrednih domaćinstava ne samo što raste brže od prihoda s gospodarstava, nego čak raste brže i od prihoda izvan gospodarstva mješovitih domaćinstava (vidi Tabelu 59). Prema tome možemo govoriti o jednoj sve izrazitijoj orientaciji poljoprivrednih domaćinstava prema izvorima prihoda izvan gospodarstva, što ih – ekonomski gledano – sve manje čini poljoprivrednima.

Tabela 60

Struktura prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema izvorima prihoda po republikama i pokrajinama 1977. godine

Republike i pokrajine	Poljoprivredna			Mješovita			– u dinarima
	prihod s gospodarstva	prihod izvan gospodarstva	% prihoda	prihod s gospodarstva	prihod izvan gospodarstva	% prihoda	
Jugoslavija	48 230	19 030	72	30 183	58 765	34	
B i H	26 536	27 927	49	22 866	52 720	30	
Crna Gora	54 083	19 623	73	29 404	49 709	37	
Hrvatska	36 294	20 895	63	20 627	59 793	26	
Makedonija	41 170	12 853	76	27 156	52 093	34	
Slovenija	62 437	12 837	83	37 697	81 839	31	
Srbija	60 179	16 868	78	39 564	58 026	40	
– uža Srbija	43 686	16 829	72	31 746	57 261	36	
– Kosovo	22 597	18 504	55	24 291	45 547	35	
– Vojvodina	113 843	15 415	87	62 885	64 353	49	

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 1096.

Najveće prihode s gospodarstva ostvaruju poljoprivredna domaćinstva u Vojvodini: u njihovom ukupnom prihodu prihodi s gospodarstva čine 87%, tako da su ona najizrazitije orientirana na poljoprivredu. Inače prihodi s gospodarstva poljoprivrednih domaćinstava kreću se od 49% ukupnih prihoda u Bosni i Hercegovini do 83% u Sloveniji. U grupi mješovitih domaćinstava najveće prihode s gospodarstva ostvaruju domaćinstva u Sloveniji. S izuzetkom mješovitih domaćinstava u Vojvodini (gdje se prihod s gospodarstva približava polovini ukupnog prihoda domaćinstva), prihodi s gospodarstva čine oko jedne trećine ukupnih prihoda mješovitih domaćinstava.

Mišljenja i stavove ispitanika (uglavnom kućedomaćina) u mješovitim domaćinstvima o važnosti pojedinih izvora prihoda prikazat ćemo tabelarno.

Tabela 61

Ocjena važnosti prihoda s gospodarstva i izvan gospodarstva u mješovitim domaćinstvama po republikama i pokrajinama

Republike i pokrajine	- % gospodarstava		
	s gospodarstva	Koji su prihodi važniji izvan gospodarstva	podjednako
Bosna i Hercegovina	4,9	86,1	9,0
Crna Gora	4,8	88,9	6,3
Hrvatska	7,3	80,4	12,3
Makedonija	14,1	77,5	8,5
Slovenija	24,5	64,0	11,5
Uža Srbija	19,1	57,7	23,2
Vojvodina	7,6	74,8	17,6
Kosovo	2,6	93,6	3,8
Ukupno	10,6	75,9	13,4

Većina ispitanika (76,0%) iz mješovitih domaćinstava pridaje veću važnost prihoda izvan gospodarstva. To je i razumljivo s obzirom da na formiranje takvog stava nije utjecala samo visina toga prihoda već i sve one indirektne prednosti koje iz takvog prihoda proizlaze. Samo 11,0% ispitanika pridaje veću važnost prihodima s gospodarstva, a 13,0% daje podjednaku važnost prihodima s gospodarstva i onima izvan njega.

U odnosu na ostala područja valja posebno izdvojiti Sloveniju gdje svaki četvrti ispitanik (24,5%) iz mješovitog domaćinstva ocjenjuje da je prihod s gospodarstva značajniji od onoga izvan gospodarstva. Mješovita se domaćinstva ove republike po strukturi svojih prihoda jasno diferenciraju od poljoprivrednih (vidi Tabelu 60). Ona s gospodarstva ostvaruju vrlo visok prihod (1,4 puta veći od općeg prosjeka), a unutar njih se diferenciraju uži podtipovi kojima je (unatoč "mješovitosti" ekonomije) prihod s gospodarstva važniji od onoga izvan gospodarstva.

Statistički podaci o izvorima novčanih prihoda i njihovoj visini poklapaju se s rezultatima našega istraživanja o značaju izvora prihoda (Tabela 62).¹⁰³⁾

103)

Anketom je traženo da se od više mogućih izvora prihoda rangiraju po značaju prvi, drugi i treći izvor (podatke o trećem izvoru prihoda ne iznosimo jer su frekvencije male).

Tabela 62

Značaj izvora prihoda u mješovitim domaćinstava

Izvor prihoda	Prvi po značaju	Drugi po značaju — % domaćinstava
Usluge sredstvima rada	1,4	6,6
Privremeni rad izvan gospodarstva	1,2	8,9
Rad u inozemstvu	8,8	4,2
Samostalna djelatnost	4,6	5,8
Stalno zaposlenje	66,1	18,8
Mirovina	16,6	49,7
Socijalna pomoć	0,9	4,2
Pomoć rodbine i susjeda	0,4	1,8

Kako se vidi, 66,0% ispitanika iz mješovitih domaćinstava navodi radni odnos kao prvi najznačajniji izvor prihoda domaćinstva. Na drugom mjestu javlja se grupa od 17,0% ispitanika koji kao najznačajnije izvore prihoda navode mirovinu, da bi na trećem mjestu po zastupljenosti došla grupa od 9,0% ispitanika koji kao najznačajnije prihode ističu prihode od rada u inozemstvu. U pogledu specifičnosti po republikama treba možda istaknuti rezultate istraživanja u Crnoj Gori, gdje se čak trećina ispitanika opredjeljuje za mirovinu kao prvi najznačajniji izvor prihoda, i u Vojvodini gdje se mirovina ističe u 20,0% slučajeva. Najveći značaj prihodima iz rada u inozemstvu daju mješovita domaćinstva Makedonije (21,0%).

Kao drugi prihod po značaju ispitanici iz mješovitih domaćinstava ističu mirovinu: čak 50,0% ispitanika to ističe, a na drugo mjesto stavljuju prihod iz stalnog radnog odnosa (18,8%).

Prema tome, primanja iz radnog odnosa, i na bazi radnog odnosa čine najznačajniji izvor prihoda u mješovitih domaćinstava, jer ih se rangira kao prvi i kao drugi najznačajniji izvor. Ovakva orientacija i zavisnost o izvorima prihoda izvan gospodarstva čini podlogu ekonomsko i sociološke posebitosti mješovitog domaćinstva u selu.

*Raspodjela prihoda poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava**a) Osnovna raspodjela*

Ukupno raspoloživa sredstva ¹⁰⁴⁾ poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u prošlom desetogodišnjem razdoblju rasla su vrlo brzo, s tim što je taj rast kod poljoprivrednih domaćinstava bio izrazito brži. ¹⁰⁵⁾Na taj način materijalna osnova poljoprivrednog domaćinstva pokazuje tendenciju da se izjednači s onom kod mješovitog domaćinstva.

104)

Ukupna raspoloživa sredstva čine ukupni prihodi članova domaćinstva (s gospodarstva i izvan gospodarstva), umanjeni za troškove kupljenog materijala i usluga.

105)

Ukupno raspoloživa sredstva poljoprivrednih domaćinstava u razdoblju 1965–1969. iznosila su 70% istih sredstava mješovitog domaćinstva, da bi u razdoblju 1970–1974. činila 75%.

Osobna potrošnja u domaćinstvu apsorbira daleko najveći dio njegovih raspoloživih sredstava. U absolutnom iznosu i u strukturi ukupne potrošnje osobna je potrošnja u mješovitom domaćinstvu znatno veća. Osobna potrošnja poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u razdoblju 1965–1974.godine

Tabela 63

Razdoblja	Kretanja i struktura upotrebe ukupno raspoloživih sredstava poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u razdoblju 1965–1974.godine – u dinarima							
	Ukupno raspoloživa sredstva	Osobna potrošnja iznos	%	Ulaganja u gospodarstvo iznos	%	Doprinosi, porezi iznos	%	
Poljoprivredno domaćinstvo								
1965–1969.	11 122	7 119	64	979	9	859	8	
1970–1974.	24 359	15 124	57	3 241	12	1 211	5	
Indeks(1965–1969 = 100)	237	212	–	331	–	141	–	
Mješovito domaćinstvo								
1965–1969.	15 720	10 145	64	1 012	6	635	4	
1970–1974.	35 062	21 983	63	2 453	7	878	2	
Inseks (1965–1969. = 100)	223	217	–	242	–	138	–	

Izvor: Citirani Statistički biltenci SZS, iz fusnote 99).

vrednog domaćinstva čini tek 69,0% iste potrošnje mješovitog domaćinstva. No, kod obje grupe domaćinstava osobna potrošnja ima podjednaku tendenciju rasta. Međutim, značajno je zapaziti da je porast osobne potrošnje sporiji od porasta ukupno raspoloživih sredstava. Za razliku od toga, ulaganja u gospodarstvo, iako su po svojoj vrijednosti i učeštu u strukturi potrošnje relativno niska, imaju tendenciju bržeg rasta od rasta raspoloživih sredstava. Na taj način se vrši preraspodjelja potrošnje u korist ulaganja u gospodarstvo, što je posebno naglašeno u poljoprivrednih domaćinstava. Doprinosi iz osobnog dohotka od poljoprivrede i uzgrednih djelatnosti, porezi, takse, osiguranja stoke i usjeva, iako pokazuju tendenciju apsolutnog rasta, ipak opadaju po svom značaju u ukupnoj raspadjeli raspoloživih sredstava domaćinstva.

b) Novčani izdaci

Usporedo s rastom novčanih prihoda poljoprivrednog i mješovitog domaćinstva i "novčanosti" njihove ekonomije uopće, rastu i novčani izdaci. Novčani izdaci poljoprivrednih domaćinstava, iako znatno manji od mješovitih (tek 71%), pokazuju tendenciju bržeg rasta od istovjetnih izdataka mješovitih domaćinstava.

Novčani izdaci za gospodarstvo u grupi poljoprivrednih domaćinstava u prosjeku čine oko 40% ukupnih novčanih izdataka, a kod mješovitih tek oko 30%. Porast novčanih izdataka za gospodarstvo u desetogodišnjem razdoblju je evide-

ntan, iako je redovito manji od rasta ukupnih novčanih prihoda domaćinstva.¹⁰⁶⁾

Tabela 64

Kretanje i struktura novčanih izdataka poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema njihovoj namjeni 1965–1974. godine

— u dinarima

Razdoblja	Poljoprivredna domaćinstva			Mješovita domaćinstva		
	Izdaci za gospodarstvo	Izdaci za domaćinstvo	% izdataka za gospodarstvo	Izdaci za gospodarstvo	Izdaci za domaćinstvo	% izdataka za gospodarstvo
1965–1969.	2 899	4 216	39	2 906	7 558	38
1970–1974.	6 947	10 807	41	4 303	19 134	22
Indeks 1970–1974./1965–1969. = 100	240	246	—	148	253	—

Izvor: Citirani Statistički bilteni SŽS iz fusnote 99.

Ovo je pogotovo vidljivo kod mješovitih domaćinstava, u kojima je očito prisutna preraspodjela novčanih izdataka u korist potreba domaćinstva. Približno jednaki u prvom petogodištu (1965.–1969.), novčani su izdaci za gospodarstvo u drugom petogodištu (1970.–1974.) kod poljoprivrednih domaćinstava porasli za 2,4 puta, a kod mješovitih samo za 1,5 puta.

Tabela 65

Struktura novčanih izdataka poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema namjeni, po republikama i pokrajinama u 1977. godini

— u dinarima

Republika	Poljoprivredna			Mješovita		
	Izdaci za gospodarstvo	Izdaci za domaćinstvo	% izdataka za gospodarstvo	Izdaci za gospodarstvo	Izdaci za domaćinstvo	% izdataka za gospodarstvo
Jugoslavija	16 381	26 968	38	13 133	48 283	21
B i H	9 877	27 243	27	8 835	41 051	18
Crna Gora	3 794	21 602	15	4 600	43 491	10
Hrvatska	15 394	22 456	41	9 961	44 574	18
Makedonija	8 066	24 660	25	7 568	46 370	14
Slovenija	15 900	31 243	34	22 197	69 457	24
Srbija	21 443	29 204	42	18 289	50 169	27
– uža Srbija	15 878	24 491	39	16 075	45 949	26
– Kosovo	3 305	17 696	16	5 298	38 620	12
– Vojvodina	41 390	44 796	48	28 086	63 975	40

Izvor: Statistički bilten SŽS, br. 1 096.

U svim republikama i pokrajinama poljoprivredna domaćinstva izdvajaju relativno više sredstava za gospodarstvo nego što izdvajaju mješovita. Najveće novčane iznose za gospodarstvo izdvajaju seoska domaćinstva u Vojvodini. U struktu-

106)

Ukupni novčani prihodi u razdoblju 1965–1974. kod poljoprivrednih su domaćinstava narasli za 2,63 puta, a izdaci za gospodarstvo za 2,40 puta; kod mješovitih su domaćinstava novčani prihodi narasli za 2,41 put, a izdaci za gospodarstvo za samo 1,48 puta.

ri njihovih ukupnih zadataka, ona za potrebe svojih gospodarstava izdvajaju relativno osjetno više nego domaćinstva u drugim republikama i pokrajinama (poljoprivredna 48% i mješovita 30% ukupnih novčanih izdataka). To je odraz većeg stupnja razvijenosti i intenziteta poljoprivredne proizvodnje u ovoj pokrajini. Interesantno je zapaziti da mješovita domaćinstva u Crnoj Gori, užem području Srbije i Kosova izdvajaju u apsolutnom iznosu veća sredstva za gospodarstvo nego poljoprivredna.¹⁰⁷⁾

c) Investicije u gospodarstvo i izdaci za proizvodnju

U strukturi novčanih izdataka poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava investicije u gospodarstvo i izdaci za poljoprivrednu proizvodnju čine preko 80% ukupnih izdataka za gospodarstvo; ostalih oko 15% izdataka odlazi na doprinose, poreze, osiguranje i druge izdatke za gospodarstvo.

Tabela 66

Novčani izdaci za gospodarstvo poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava u razdoblju 1965–1974. godine

— u dinarima

Razdoblje	Poljoprivredno domaćinstvo Investicije u gospodarstvo	Izdaci za proizvodnju	Mješovito domaćinstvo Investicije u gospodarstvo	Izdaci za proizvodnju
1965–1969.	1 032	960	1 111	1 067
1970–1974.	2 025	2 925	2 025	2 609
Indeks 1965–1969 = 100	254	305	182	244

U prvom promatranom razdoblju (1965.–1970.) lagano prevladavaju investicije u gospodarstvo nad izdacima za proizvodnju, a ovi su izdaci u cijelini bili nešto veći u mješovitim nego poljoprivrednim domaćinstvima. Između dva promatrana razdoblja manifestiraju se pojave koje pokazuju suprotne tendencije. Naime, izdaci za proizvodnju u obje grupe domaćinstava brže rastu od investicija, tako da u posljednjem razdoblju ovi izdaci osjetno premašuju investicije. Domaćinstva relativno više sredstava ulažu u umjetna gnpjiva, sredstva za zaštitu bilja, sjeme, sadnice, stoku (koncentrate za ishranu stoke, kupovinu stoke za tov i sl.). Ovi su izdaci naročito u porastu kod poljoprivrednih domaćinstava — čak su za tri puta viša u odnosu na prethodno petogodište. Domaćinstva nastoje povećati svoju proizvodnju, u čemu očito prednjače poljoprivredna domaćinstva.

Investicije u gospodarstvo pokazuju stanovit rast, samo blaži od izdataka za proizvodnju. I ovdje prednjače poljoprivredna domaćinstva koja u investicije ulažu 2,5 puta više sredstava nego u prethodnom razdoblju, za razliku od mješovitih koja ulažu samo 1,8 puta više. Općenito se može konstatirati da se u zadnjem petogodištu poljoprivredna domaćinstva ističu po nešto odlučnijoj orientaciji na izdvajanje sredstava za razvoj proizvodnje i gospodarstva.

107)

Ta je pojava stalno prisutna u oba analizirana razdoblja (1965–1969. i 1970–1977.). U drugim se republikama i pokrajinama ova pojava sporadično javlja samo u pojedinim godinama.

U čitavom promatranom razdoblju poljoprivredna su domaćinstva više ulagala u stoku – proširenje osnovnog stada, nego mješovita. Ulaganja u stočni fond u ukupnim investicijama poljoprivrednog domaćinstva predstavljaju najznačajniju stavku, ali pokazuju i najsporiji tendenciju porasta. Dok su do 1970. godine mješovita domaćinstva prednjačila u investicijama za gospodarske zgrade i proširenje zemljišnog posjeda, u razdoblju poslije 1970. godine poljoprivredna domaćinstva preuzimaju primat i u ovim ulaganjima.

Tabela 67

Novčani izdaci za investicije u gospodarstvo u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima u razdoblju 1965–1974. godine

– u dinarima

Razdoblje	Poljoprivredno domaćinstvo			Mješovito domaćinstvo		
	Poljoprivredne zgrade	zemljište	osnovno stado	Poljoprivredne zgrade	zemljište	osnovno stado
1965–1970.	94	103	607	165	122	521
1971–1974.	511	210	973	423	146	691
Indeks 1965–1970						
= 100	544	204	160	256	120	133

Izvor: Citirani Statistički bilteni SZS iz fusnote 99.

Novčani prihodi poljoprivrednog domaćinstva u promatranom desetogodišnjem razdoblju rastu brže od istovjetnih prihoda mješovitih domaćinstava. Većim svojim dijelom ovaj povećani novčani priljev odlazi na povećane troškove za domaćinstvo. Kako novčani prihodi s gospodarstva rastu brže od izdataka za gospodarstvo, može se govoriti o prelijevanju prihoda u korist povećanih troškova za domaćinstvo. Čini se da je veća težnja da se poboljša standard domaćinstva, odnosno poboljšaju uvjeti života, i da se ona u većoj mjeri realizira nego težnja da se poboljšaju uvjeti efikasnijeg privređivanja na gospodarstvu. Međutim, unatoč ovoj općoj tendenciji prelijevanja prihoda za potrebe domaćinstva, postoji (kako smo već upozorili) blag porast izdataka za proizvodne potrebe gospodarstva.

d) Investicije u anketiranim domaćinstvima

Investicije u gospodarstvo jedan su od najznačajnijih pokazatelja razvijenosti i perspektive razvoja poljoprivrednog gospodarstva. Naime, poduzete investicije u gospodarstvo posredno ukazuju na ekonomsku moć gospodarstva, kao i na budući razvoj proizvodnje na gospodarstvu. Na njih se u pravilu odlučuju ona domaćinstva koja imaju sklonost i dugoročnije namjere da se bave poljoprivrednom proizvodnjom kao svojom najvažnijom radnom preokupacijom, kao i značajnim izvorom svoga dohotka.

Našim je istraživanjem ostvaren uvid u zastupljenost pojave "investicija u gospodarstvo", čime su u mnogome upotpunjeni podaci opće statističke grde. Prikupljeni se podaci odnose na prethodnu, tekuću i narednu godinu (1974., 1975. i 1976.).¹⁰⁸⁾

108)

Naredna godina u stvari znači namjeru da se investira. Podatke smo dobili od ispitanika na postavljeno pitanje "da li namjeravate investirati u gospodarstvo u idućoj godini?". Time je ispitano razdoblje prošireno na tri godine, a testirana je i "namjerra investiranja", dakle, buduće ponašanje u realnom sagledivom vremenskom rasponu.

Podaci pokazuju da su investicije u gospodarstvo relativno slabo zastupljene. U promatranom razdoblju samo je 26,6% ispitivanih domaćinstava investiralo u gospodarstvo, od čega 29,8% poljoprivrednih i 24,4% mješovitih. U slijedećoj godini (1976.) imaju namjeru investirati samo 8,7% ispitivanih domaćinstava, od čega 10,0% poljoprivrednih i 7,7% mješovitih.

Tabela 68

Investicije u gospodarstvo 1974. i 1975. godine
— u % gospodarstava

Da li su investirala	Poljoprivredna	Mješovita	Ukupno
Ne	70,2	75,6	73,4
Da	29,8	24,4	26,6

Najveću zastupljenost ispitivanih domaćinstava koja su u 1974. i 1975. godini investirala u gospodarstvo nalazimo u Sloveniji (47%), u užoj Srbiji (37%), a najmanju u Bosni i Hercegovini (15%) i Makedoniji (7%). Namjera investiranja je vrlo ravnomjerno teritorijalno raspoređena. Tako najveći broj domaćinstava namjerava investirati u gospodarstvo u užoj Srbiji (14%) i Sloveniji (10%), a najmanje u Makedoniji (5%) i Kosovu (1%).

Tabela 69

Investicije u gospodarstvo u 1974. i 1975. godini prema poljoprivrednim rajonima
— % gospodarstava

Da li su investirala	Ravnički	Brežuljkasti	Planinski	Mediteranski	Ukupno
Ne	66,8	72,2	78,3	77,4	73,4
Da	33,2	27,8	21,7	22,7	26,6

Gledajući po poljoprivrednim rajonima, najviše domaćinstava je investiralo i ima namjeru investirati u gospodarstvo u ravničkom i mediteranskom rajonu, a najmanje u planinskom. U svim rajonima u većoj mjeri investiraju ili će investirati poljoprivredna domaćinstva, jedino u planinskom rajonu u većoj mjeri investiraju mješovita domaćinstva (24% prema 18% poljoprivrednih). U planinskom, najnerazvijenijem rajonu, novčani su prihodi ispitivanih domaćinstava općenito niski, a posebno onoga dijela koji potječe iz poljoprivrede. U takvim uvjetima jedino mješovita domaćinstva raspolažu nešto značajnijim novčanim prihodima, te je zato realno očekivati da ona u većoj mjeri investiraju u gospodarstvo nego poljoprivredna.

Interesantni su rezultati naših istraživanja o ponašanju poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema investicijama u gospodarstvo u odnosu na neke njihove osnovne demografske osobine.

Tabela 70

Poljoprivredna domaćinstva koja su investirala u gospodarstvo u 1974. i 1975. g., prema omjeru dobnih grupa aktivnih osoba

— % gospodarstava

Da li su investirala	Veći broj akti-vnih u dobi do 39 godina	Jednak broj akti-vnih do 39 godina i ostalih članova	Manji broj akti-vnih u dobi do 39 godina	Ukupno
Ne	64,5	68,4	73,8	70,1
Da	35,5	31,6	26,2	29,9

Kod poljoprivrednih domaćinstava postoji visoka korelacija između donošenja investicionih odluka i dobne strukture aktivnih članova domaćinstva. Što je udio mlađih aktivnih članova u odnosu na starije veći, to se domaćinstva u većoj mjeri odlučuju za investicije. Tako poljoprivredna domaćinstva kod kojih prevladavaju aktivni članovi u dobi do 39 godina, investiraju u 35% slučajeva, kod onih s jednakim brojem investira se u 32% slučajeva, a s prevladavajućim brojem aktivnih u dobi preko 40 godina investira se samo u 26% slučajeva.

Međutim, ova zavisnost nije prisutna kod mješovitih domaćinstava. U njih važnu ulogu pri opredjeljenju za investicije ima omjer djelatnosti aktivnih članova.

Tabela 71

Mješovita domaćinstva koja su investirala u gospodarstvo u 1974. i 1975. godine, prema omjeru osnovnih djelatnosti aktivnih osoba

Da li su investi- rala	Samo po- ljopri- vreda	Više po- ljopri- vreda	Jednako po- ljoprivreda i nepoljopri- vredna	Više nepo- ljoprivreda	Samo nepo- ljoprivreda	– % gospodarstava	
						Ukupno	
Ne	71,2	69,5	73,2	76,8	82,2	73,2	
Da	28,8	30,5	26,8	23,3	17,8	26,8	

Što je broj nepoljoprivrednih aktivnih članova veći to se domaćinstvo u manjoj mjeri opredjeljuje za investicije. U grupi domaćinstava kod kojih prevladavaju aktivni poljoprivrednici domaćinstva investiraju u 30% slučajeva, a u grupi s po-djednakim brojem poljoprivrednih i nepoljoprivrednih aktivnih osoba domaćinstva investiraju u 27% slučajeva. Tamo gdje prevladavaju nepoljoprivrednici, investira se 23%, odnosno u domaćinstvima u kojima su svi aktivni nepoljoprivrednici investira se samo u 18% domaćinstava. Možemo, dakle, zaključiti da je broj i sastav aktivnih članova u domaćinstvu jedan od vrlo važnih faktora pri odlučivanju o investicijama u gospodarstvo.

Na osnovi naprijed iznijetih rezultata istraživanja općenito se može zaključiti da što je broj aktivnih članova veći, što je njihova dobna struktura povoljnija i što u sastavu aktivnih ima više poljoprivrednika, domaćinstva se u većoj mjeri opredjeljuju za investicije u gospodarstvo. Takva su domaćinstva u većoj mjeri zainteresirana i za unapređenje proizvodnje na svome gospodarstvu.

Raspoloživi proizvodni kapaciteti gospodarstva (zemlja, stoka) također su značajni činioци u kojima ovise odnos domaćinstva prema investicijama. Naime, opća je pojava da s porastom obradivih površina gospodarstva raste i učešće domaćinstava koja investiraju u gospodarstvo.

Tabela 72

Investicije u ispitivanim domaćinstvima 1974. i 1975. godine prema veličini obradivog zemljišta

(sva domaćinstva koja su investirala = 100)

Gospodarstva	Do 1 ha	1–3	3–5	5–8	8 i više ha
Ukupno	12	22	34	45	55
Poljoprivredna	14	22	33	44	51
Mješovita	12	22	36	47	61

Kako se vidi, u grupi domaćinstava s posjedom iznad 8 ha obradivih površina čak svako drugo domaćinstvo investira u daljnje širenje proizvodnje. Može se međutim opaziti da s porastom obradivih površina mješovita domaćinstva u većem broju investiraju nego poljoprivredna. Mješovita domaćinstva u pravilu raspolažu većim novčanim sredstvima, pogotovo ona koja posjeduju veće gospodarstvo, pa je i to jedan od razloga zbog kojega u većem broju investiraju.

Tabela 73

Investicije u ispitivanim domaćinstvima 1974. i 1975. g.

prema broju uvjetnih grla stoke

(sva domaćinstva koja su investirala = 100)

Gospodarstvo	Bez stoke	1	Broj uvjetnih grla	1–3	3–5	5–8	8 i više
Ukupno	2	12	22	32	43	50	
Poljoprivredna	—	11	22	34	45	47	
Mješovita	2	13	23	30	57	56	

Kao i kod obradivih površina, očita je ovisnost između učestalosti investicija i brojnog stanja stoke na gospodarstvu. Naime, što gospodarstva imaju više stoke, to se ona u relativno većem broju odlučuju na investicije. I ovdje se mješovita domaćinstva u relativno većem broju odlučuju na investicije s porastom broja stoke na gospodarstvu.

Što se tiče namjera da se investira u idućoj godini, postoji ista ovisnost o veličini zemljišnih kapaciteta i broja stoke kao i u slučaju već izvršenih investicija. Dapače, domaćinstva koja su investirala u prethodne dvije godine (1974.–1975.) u najvećoj mjeri namjeravaju investirati i u slijedećoj godini (1976.).

Iz svega proizlazi da su investicije u gospodarstvo u najvećoj mjeri vezane uz proizvodne kapacitete gospodarstva. Što su ti kapaciteti veći, veća je ekonomска moć domaćinstva, te se i domaćinstvo lakše odlučuje i u većoj mjeri realizira investicije u gospodarstvo. Ako se tim proizvodnim kapacitetima gospodarstva dodaju još i prihodi izvan gospodarstva, što je u većoj mjeri prisutno kod mješovitih domaćinstava, onda se investicije u gospodarstvo još učestalije javljaju.

Usporedba poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava s obzirom na karakteristike formiranja i raspodjele prihoda

Na osnovi prethodne komparativne analize ukupnog prihoda i njegove raspodjele kod poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, koja smo pretežno temeljili na anketi Saveznog zavoda za statistiku, želimo izvršiti generalnu valorizaciju uočenih karakteristika i trendova za mješovita domaćinstva. Pri tome će nam kao baza služiti vrijednosti pojedinih elemenata prihoda i rashoda utvrđenih za poljoprivredna domaćinstva. Valorizacija ima statičku i dinamičku komponentu: u prvoj se vrednuje stanje ili dostignuti nivo mješovitog u odnosu na poljoprivredno domaćinstvo, a u drugoj se vrednuje trend ili uočena tendencija u promjenama. Obje komponente mogu imati pozitivan ili negativan predznak. Izražavamo ih kvalitativno: za stanje "veće" – "manje", a za trend "sporije" – "brže", i kvantitativno "+", "--" u broju indeksnih poena uzimajući poljoprivredno domaćinstvo kao 100.

Osnovna je podjela na dvije grupe pokazatelja: a) ukupan prihod i njegovi elementi, i b) raspodjela ukupnog prihoda i njegovih elemenata. Za prvu grupu pokazatelja osnova je razdoblje 1970.–1974. godine, a za drugu grupu pokazatelja razdoblje 1965.–1975. godine (dva analizirana petogodišta).

a) Ukupan prihod i njegovi elementi

Prvu grupu pokazatelja dajemo u Tabeli 74.

Tabela 74

Usporedni pregled pokazatelja o ukupnom prihodu mješovitih domaćinstava u odnosu na poljoprivredna domaćinstva*

Elementi ukupnog prihoda	Stanje ocjena	indeks	Trend	
			ocjena	indeks
Ukupan prihod	Veći	129	Sporiji	83/-17/-
Ukupan prihod po aktivnom članu	Veći	120	Brži	143/+43/-
Prihod s gospodarstva	Manji	68	Sporiji	68/-32/-
Prihod izvan gospodarstva	Veći	290	Sporiji	0/-100/-
Ukupan novčani prihod	Veći	146	Sporiji	77/-23/-
Novčani prihod s gospodarstva	Manji	56	Sporiji	64/-36/-
Novčani prihod izvan gospodarstva	Veći	286	Sporiji	73/-27/-

Usporedni pregled prihoda mješovitih domaćinstava u odnosu na poljoprivredna ukazuje na neka bitna obilježja i kretanje u ekonomici mješovitih domaćinstava. Kao prvo, ukupan prihod mješovitog domaćinstva izrazito je veći (za oko 1,3 puta), što prvenstveno proistjeće iz većih prihoda izvan gospodarstva (veća za 2,9 puta) nego što ih imaju poljoprivredna domaćinstva. Međutim, prihodi od rada na gospodarstvu u mješovitog su domaćinstva osjetno manji. To se posebno odnosi na novčani dio prihoda, što navodi na zaključak da je mješovito gospodarstvo u većoj mjeri usmjereni na naturalnu proizvodnju.

Dinamička komponenta u našoj tabeli daje nešto drugačiju sliku o ekonomici mješovitog domaćinstva. Naime, svi elementi prihoda mješovitog domaćinstva sporije rastu nego u poljoprivrednog. To se odnosi ne samo na prihode koji dolaze s gospodarstva, nego i na prihode koji dolaze izvan gospodarstva. Upravo je u toj grupi prihoda relativno zaostajanje mješovitog domaćinstva najjače izraženo.

Ove se tendencije unekoliko mijenjaju kada se analiziraju pokazatelji po privredno aktivnom članu domaćinstva. U sklopu tih pokazatelja prihodi mješovitog domaćinstva rastu znatno brže od istih prihoda poljoprivrednog domaćinstva. Ovakvo kretanje proizlazi prvenstveno iz naglašenije tendencije smanjenja broja privredno aktivnih članova u mješovitom domaćinstvu.

b) Raspodjela ukupnog prihoda i njegovi elementi

Tabelarno ćemo prikazati i drugu grupu pokazatelja koja se odnosi na raspodjelu prihoda.

* Indeks dobiven na osnovi odgovarajućeg pokazatelja za poljoprivredno domaćinstvo, koji kao baza čini 100. Uz indekse u koloni "trend" u zagradama su navedena odstupanja u broju indeksnih poena (+, -) u odnosu na bazu 100.

Prvo što se uočava jest da mješovita domaćinstva imaju izrazito veću osobnu potrošnju nego poljoprivredna domaćinstva, posebno u novčanom dijelu. Suprotno tome, sva ulaganja koja se odnose na gospodarstvo i proizvodnju, značajno su manja kod mješovitog nego kod poljoprivrednog domaćinstva. Osobna potrošnja i njezin novčani dio znatno je veća u mješovitim nego u poljoprivrednih domaćinstava, ali manje-više raste istim tempom kao i kod poljoprivrednih domaćinstava, s tendencijom zaostajanja u odnosu na poljoprivredna domaćinstva.

Tabela 75

Usporedni pregled pokazatelja o raspodjeli ukupnog prihoda mješovitih domaćinstava u odnosu na poljoprivredna domaćinstva*

Elementi raspodjele ukupnog prihoda	Stanje ocjena	Brže	Rast indeks
	indeks	ocjena	indeks
Osobna potrošnja	Veće	/145/	
Novčani izdaci za domaćinstvo	Veće	/177/	Sporije 97/-3/
Ulaganja u gospodarstvo	Manje	/76/	Sporije 11/-89/
Novčani izdaci za gospodarstvo	Manje	/62/	Sporije 9/-92/
Novčani izdaci za proizvodnju	Manje	/89/	Sporije 39/-61/
Novčani izdaci za investicije u gospodarstvo	Manje	/77/	Sporije/ 28/-72/
Investicije u gospodarske zgrade	Manje	/83/	Sporije 12/-88/
Investicije u zemljište	Manje	/69/	Sporije 16/-84/
Investicije u osnovno stado	Manje	/71/	Sporije 73/-27/

*1 Vidjeti opasku uz prethodnu tabelu.

Prihvaćajući sve više urbane vrijednosti, mješovito se domaćinstvo sve više urbanizira i u svom ponašanju. To se naročito odražava u sve većim izdacima za potrošnju, a sve manjim izdacima za proizvodnju. Povećane prihode, ostvarene radom izvan gospodarstva, mješovita domaćinstva pretežno ulazu u standard, odnosno pokazuju manju sklonost da ih oplode kroz ulaganja u proizvodnju. To je jedna od korjenitih razlika između mješovitih domaćinstava s jedne, i tradicionalnog ponašanja "dobrih gospodara" – poljoprivrednika s druge strane.

No, nužno je spomenuti da se iznijete ocjene i pokazatelji odnose na tzv. prosječno mješovito domaćinstvo. Međutim, sasvim je realno pretpostaviti da se mješovita domaćinstva značajno međusobno diferenciraju i da u svom ponašanju i obilježjima odstupaju od prosjeka. Na to smo konkretno i ukazali u prethodnoj analizi kada smo istakli primjere mješovitih domaćinstava s izrazito visokim proizvodnim kapacitetima gospodarstva koja investiraju u gospodarstvo znatno više nego istovjetna poljoprivredna domaćinstva.

V – NEKA OSNOVNA KULTURNA OBILJEŽJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA

Integracija seoskog stanovništva u temeljne procese globalnog društva koja u našim suvremenim uvjetima znači razgradnju seljačkog društva (njegove ekonomije, zajednice, kulture) vrši se prije svega preko mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika. U ovom poglavlju će se, kroz analizu strukture potrošnje i načina provođenja slobodnog vremena, pokušati obuhvatiti jedan aspekt te integracije.

Izučavanje suvremenoga sela, a posebno izučavanje kulturnih promjena koje nastaju u selu, predstavlja i teorijski i metodološki izuzetan problem. Selo se ne može izolirano istraživati, nezavisno od globalnog društva, jer je ono izgubilo svoju autohtonost; no, ono se ne može izučavati niti samo sa stajališta dominantnog načina proizvodnje, ili sa stajališta dominantnog društvenog procesa i dominantnih društvenih odnosa, dakle bez ostatka; pored toga u pitanju je i izuzetno visok stupanj heterogenosti jugoslavenskog sela – višestruke historijske i aktualne razlike.

Postoje brojne definicije kulture. Moglo bi se čak reći da ih je toliko koliko je i istraživača kulture.¹⁰⁹⁾ Ovdje se kultura shvaća kao skup materijalnih i duhovnih tekovina pomoću kojih se članovi datoga društva ospozobljavaju da u njemu participiraju.¹¹⁰⁾ U tom smislu kao integralni dio društva, kultura je i društveni integrator (ona ima integrativnu funkciju).¹¹¹⁾ Afinitet prema ovoj funkciji kulture više od ostalih pokazuju materijalne tekovine i saznanja koja se mogu primjeniti; manje od njih to pokazuju normativni sistemi, ideologija i sl., a u pravilu najmanje afiniteta prema ovoj funkciji kulture pokazuju naučna, filozofska i umjetnička saznanja.¹¹²⁾

U ovom nas je istraživanju prije svega interesirao prvi spomenuti aspekt kulture, tj. njezin instrumentalni aspekt. Ovakvo određenje kulture u osnovi je proizašlo iz pretpostavke da suvremeno selo u Jugoslaviji karakterizira receptivnost, te da se integriranje našega suvremenog seljaštva u globalno društvo prije svega ostvaruje kroz instrumentalni aspekt kulture.¹¹³⁾

Kultura shvaćena kao "proširivanje obima zajedničkih kulturnih iskustava"¹¹⁴⁾ (a prije svega riječ je o materijalnim kulturnim tekovinama) mogla bi se nazvati masovnom kulturom. Širenje masovne kulture shvaćeno je dakle kao proces uni-

¹⁰⁹⁾ U domaćoj se literaturi potičajan pregled definicija kulture nalazi u knjizi Zagorka Golubović: Čovjek i njegov svet, Beograd, Prosveta, 1973.

¹¹⁰⁾ Ovo je skoro istovjetna definicija (u užem značenju) koju u spomenutoj knjizi predlaže i Zagorka Golubović. Ta definicija glasi: "Kultura je određeni, manje ili više integrirani sistem materijalnih i duhovnih tekovina, pomoću kojih određeno društvo ostvaruje svoje ciljeve i ospozobjava svoje članove da u njemu participiraju." (Op.cit., str. 86.)

¹¹¹⁾
(Op.cit., str. 87.)

¹¹²⁾

(Op.cit., str. 87.)

¹¹³⁾

Da bi realizirali svoje potrebe, "seljaci brže i masovnije usvajaju životno osnovne inovacije, tj. ona materijalna dobra, postupke i ideje koje zahvataju oblast proizvodnje, stanovanja, ishrane, odevanja i sl." (Vojislav Đurić: "Sistem seoskog opiranja inovacijama", Sociologija selu, Zagreb, 10/1972, br. 35 -36, str. 42.)

¹¹⁴⁾
Antonina Kłosowska: "Funkcija masovne kulture", Sociologija, Beograd, 9/1967., br. 2, str. 69.

fikacije (univerzalizacije) osnova kulture. Da bi mogla nastati kultura koja bi bila bogata u *individualnim diferencijacijama* članova jednoga društva, moraju se dokinuti ili svesti na beznačajne razlike potkulture klasnog, regionalnog i ekološkog karaktera, a to znači da se "moraju standardizirati društvene situacije članova društva i shodno tome kriterijumi za određivanje funkcionalnosti elemenata kulture".¹¹⁵⁾

Masovna se kultura može pojaviti u određenim (općim) historijskim uvjetima: ako je razvijeno tržište, ako je proizvodnja serijska, standardizirana i tipizirana, ako postoje određene mogućnosti vertikalne i horizontalne društvene pokretljivosti stanovništva, te ako je socijalna integracija pojedinca svedena na minimum principa (koji u svakodnevnom životu skoro i ne egzistiraju, ili se pokreću i počinju egzistirati tek onda kada postoji stvarna ili iskonstruirana vanjska ili unutrašnja opasnost za održanje zajednica, pošto je zajednica, npr. seoska, već razgradena pretežnim ili isključivim saobraćanjem pojedinca s društvom putem razmjene na tržištu). Međutim, sama masovna kultura – mada se u procesu svog nastanka temelji na atomiziranom, apstraktном, izoliranom i stvaralački pasivnom pojedincu – može se u svom razvoju na određenom (višem) stupnju pojaviti kao temelj univerzalizacije kulture jednog društva, i kao temelj netipiziranog, nestandardiziranog, kooperativnog i stvaralačkog odnosa pojedinca u svijetu u kojem živi.

Ovdje ćemo u osnovim crtama pokušati ispitati u kojoj mjeri postoji unifikacija u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba (preko strukture potrošnje i kvalitete stanovanja) – te kakav je odnos urbanog i ruralnog načina provođenja slobodnog vremena u našem selu. Riječ je, dakle, kako o nekim osnovnim, moglo bi se reći infrastrukturnim elementima integracije seoskog stanovništva u globalno društvo, tako i u preprodukциji, načinu i sadržajima ospoljavanja seoskog stanovništva u svakodnevnom životu. Prije svega riječ je o promjenama u kulturi upotrebe.. "U tome kako se hranimo, kako i što jedemo, kako i gdje stanujemo – i u tome dolazi do izražaja humanizovanost ljudskog rada. Skoro direktni odraz uzmičanja prirodnih granica leži u tome koja društva najširim slojevima pružaju proste mogućnosti kulture upotrebe dostojeće čovjeka." ¹¹⁶⁾

Osim toga, zanimaju nas načini i sadržaji kojima se zadovoljavaju osnovne potrebe te postižu određeni ciljevi seoskog stanovništva danas.

STRUKTURA OSOBNE POTROŠNJE

Tek u nekoliko posljednjih decenija (uglavnom nakon rata) u nas su kao masovni fenomeni prisutni intenzivni procesi što stvaraju ekonomske i sociokulturne uvjete za suvremenije oblike i sadržaje života (promjene u djelatnostima, stanovanju, ishrani, obrazovanju, korištenju slobodnog vremena, itd.). Ove promjene nisu imale svugdje istu dinamiku, a niti su svugdje istovremeno i počele. Briga za egzistencijalnim minimumom sve je više nestajala, a nastajale su nove potrebe, pa i potreba da se taj egzistencijalni minimum redefinira – naravno sa stajalištem dostignute (prosječne) kulturne razine življenja. Skučenost i zatvorenost života i iskustava zasnovanih na vlastitoj djelatnosti sve su više ustupale mjesto otvorenosti prema drugima, čime se omogućilo uključivanje iskustava drugih u vlastito iskustvo.

Većina našeg stanovništva danas, pa i seoskog (mada u manjoj mjeri), nije više u situaciji postizanja nužne reprodukcije života, tj. reprodukcije radne snage, jer su stvorene ekonomske prepostavke za sadržajno bogatiju život. To, među-

115) Zigmund Bauman: "Dve beleške o masovnoj kulturi", Gledišta, Beograd, 9/1968., br. 8/9, str. 1200.

116) Agnes Heller: Svakodnevni život, Beograd, Nolit, 1978., str. 112.

tim, ne znači da se te pretpostavke optimalno koriste. Vrlo složena historijska s sociokulturna situacija značajno utječe na stupanj korištenja datih ekonomskih pretpostavki, u smislu postizanja sadržajnijeg načina života.

Seljaci-radnici, kao vrlo značajna socioprofesionalna skupina u našem društvu, posebno su interesantni u praćenju aktualnih socioekonomskih i kulturnih promjena u nas.¹¹⁷⁾ Potrošnja, odnosno struktura potrošnje i navika u potrošnji funkcioniраju unutar ukupnog načina proizvodnje i života. Suvremeni je sistem proizvodnje, razmjerne, raspodjele i potrošnje dinamičan, posebno ako je riječ o robnoj privredi. "A ukoliko je društvo dinamičnije utoliko je više slučajan odnos prema miljeu u koji je (pojedinac) ušao rođenjem (i ovo važi naročito otkada je nastao kapitalizam), utoliko kontinuiranje mora taj pojedinac *ce log života* da dokazuje svoju sposobnost za život, utoliko se manje usvajanje sveta zadržava kad on odraste. Premeštanje u neki novi milje, na neko novo radno mesto, često čak u novi društveni sloj, modernom čoveku stalno postavlja nove zadatke usvajanja: moraće da nauči pravila novih sistema upotrebe ili sistema morala. Još više: on će istovremeno živeti i paralelno među sasvim različitim očekivanjima upotrebe; zato će za njega biti neophodno da razvije paralelne i promjenljive klišee ponašanja. Jednom rečju, čitavog života, dan za danom, on će morati da se bori sa okrutnostima sveta" – mada mu to isto društvo "isto vremeno pruža i više alternativa."¹¹⁸⁾ Autarkičan, nedinamičan, stabilan način privredovanja našega seljaštva imao je sebi odgovarajući, tj. nedinamičnu i stabilnu strukturu potreba, odnosno potrošnje. Uključivanje u dinamički način privredovanja (sa ovog je stajališta svejedno da li je pri tom u pitanju društveni sektor privrede, ili individualno gospodarstvo) znači, uključivanje i u dinamičku, nestabilnu potrošnju, odnosno strukturu potreba. Pri tome se kada je riječ o seoskom stanovništvu – smanjuje naturalni oblik potrošnje, a novac postaje opće sredstvo i razmjene i zadovoljavanja potreba.

Tabela 76

Struktura osobne potrošnje u seoskim domaćinstvima
Jugoslavije 1957–1977. godine

Godina	Ukupno	U naturi	U novcu
1957.	100,0	53,7	46,3
1967.	100,0	43,7	56,3
1977.	100,0	30,8	69,2

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 137, 542, 1 096.

Uspoređujući naturalnu potrošnju u mješovitim i poljoprivrednim domaćinstvima, zapažamo da je udio takve potrošnje znatno manji u mješovitim nego u poljoprivrednim domaćinstvima.

117)

"Pod uticajem industrijalizacije, Jugoslavija doživljava duboke promene u socio-ekonomskoj strukturi. Radi se o jednom tipično prelaznom društvu. Narušavanje tradicionalne, pretežno agrarne socio-ekonomske strukture, praćeno je ubrzanim assimilacijom industrijskog tipa privrede i društva. Za takvo društvo su karakteristične nedovoljno izdiferencirane kategorije stanovništva. To se možda najpotpunije izražava u mnogobrojnoj kategoriji radnika i seljaka. Njihov hibridni karakter proizvođača ima adekvatan odraz i u domenu životnog standarda. Oni delimično prihvataju elemente gradskog načina života i potrošnje zavisno od sredine u kojoj rade, dok su, na drugoj strani, opterećeni navikama seoske sredine u kojoj najčešće žive. Iz tih razloga radnici-seljaci su istovremeno nosioci ruralizacije gradova i urbanizacije sela." (Eva Berković u knjizi Kosta Mihailovića i Eva Berković: Razvoj i životni standard regiona Jugoslavije, Beograd, Ekonomski institut, 1970., str. 120–121.)

Dakle, novac je postao opće, dominantno sredstvo razmjene, upravo zato što se većina potreba seoskog stanovništva zadovoljava proizvodima izvan gospodarstva i domaćinstva. Time je u osnovi nestala autarkičnost u zadovoljavanju potreba, inače sve donedavno toliko karakteristične za naše seljaštvo. Dakako, u

Tabela 77

Struktura osobne potrošnje u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima Jugoslavije 1977. godine

Tip domaćinstva	Ukupno	U naturi	U novcu
Poljoprivredno	100,0	39,0	61,0
Mješovito	100,0	26,8	73,2

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 1 096.

tom pogledu postoje izvjesne regionalne razlike. Tako je, na primjer, u 1977. godini udio naturalne potrošnje u ukupnoj osobnoj potrošnji u Vojvodini iznosio 23,5%, a u Kosovu 38,5%. Zadržavajući u četiri samo djetomično protzvodne funkcije (jer je i formiranje dohotka izvan gospodarstva postalo dominantno) seosko se domaćinstvo, odnosno seoska porodica sve više približava konzumentskom karakteru gradske porodice. Time se, uključujući se u izvanlokalno tržište, mijenjaju kako porodični odnosi, funkcije porodice i pojedine funkcije u porodici, tako i struktura potreba i čitav vrijednosni sistem seoskog stanovništva.¹¹⁹⁾

Struktura osobne potrošnje jedan je od neposrednih izraza i sastavni dio općih društvenih promjena: ona je opći pokazatelj kako ekonomskih, tako i socio-psiholoških i kulturnih promjena. Kada je riječ o ovom posljednjem – dakle kulturnim promjenama (a što nas posebno interesira), kroz analizu promjena u strukturi osobne potrošnje može se govoriti o nekim osnovnim vrijednosnim orijentacijama stanovništva. Naime, "objekt počinje da postoji za čovjeka kada u njegovom sistemu značenja igra određenu ulogu, predmet ulazi u vidno polje tek kad je postao za njega vrednost",¹²⁰⁾ koje onda putem interiorizacije "funkcionira" u meduljudskim odnosima, utječući na čovjekovu djelatnost i orijentaciju. Reprodukcija i ospoljavanje pojedinca zbivaju se prije svega u svakodnevnom životu, a kultura upotrebe je rodno mjesto svakidašnjice.¹²¹⁾ Struktura osobne potrošnje jednim nam dijelom pokazuje čime se i kako vrši reprodukcija i ospoljavanje pojedinca u svakidašnjici.¹²²⁾

Pogledajmo podatke o strukturi osobne potrošnje u seoskim domaćinstvima.

118) Agnes Heler, op.cit., str. 28. i 29.

119)

"Čim egzistencija seljaka postane pretežno ovisna o robnonovčanom tržištu javlja se naglo preformacija sistema vrednotu i stavova." (Stipe Suvar: Između zaseuka i megalopolisa, Zagreb, Centar za sociologiju sela IDIS a, 1972., str. 24.)

120)

Zagorka Golubović: "Antropološka analiza ljudskih funkcija kulture, Filozofija, Beograd, 1969., br. 3–4., str. 22.

121)

"Koji se sistem proizvodnje i distribucije internalizuje u svakidašnjici, koji moralni principi i koja moralna praksa postaju nužni elementi svakidašnjice, u kojoj meri, umetnost i nauka igraju izvesnu ulogu u svakidašnjici i kakva umetnost i nauka igraju tu ulogu – sve to veoma mnogo govori o datoj celokupnoj društvenoj strukturi i o dostignutom stepenu rođnog razvijta." (Agnes Heler, op.cit., str. 111.)

122)

To ne znači da je svakodnevница nužno identična s konzumom. U određenim uvjetima životu svakodnevница se reproducira upravo putem konzuma i privatnosti.

Kako se vidi iz podataka prikazanih u Tabeli 78, u promatranom je periodu (1957.–1977. godina) došlo do sistematskog relativnog smanjivanja, odnosno povećanja nekih vrsta potrošnje. U osobnoj se potrošnji relativno smanjuje udio izdataka za ishranu i piće, te za odjeću i obuću, a relativno povećava udio izdataka za pokućstvo, saobraćaj, kulturu i razonodu, te izdataka za higijenu i njegu zdravlja. Međutim, kada je riječ samo o novčanim izdacima za osobnu potrošnju, gore spomenute razlike se znatno smanjuju, a u slučaju izdataka za ishranu i piće čak mijenjaju i smjer.

Tabela 78

Struktura osobne potrošnje (naturalna i novčana) u seoskim domaćinstvima 1957–1977. godine

— prosjek po domaćinstvu

Vrsta potrošnje	1957.	Godina 1967.	1977.
Ukupno	100,0	100,0	100,0
Hrana i piće	64,8	58,1	55,9
Duhan	2,2	3,2	2,8
Odjeća i obuća	14,3	11,7	9,4
Stan, ogrijev i osvjetljenje	8,9	9,8	9,4
Higijena i njega zdravlja	2,0	3,0	4,1
Ostali osobni izdaci (pokućstvo, saobraćaj, kultura, razonoda, itd.) *	7,8	14,2	18,4

Izvor: Statistički bilten SZS, 138, 542, 1 096.

*) Ostali osobni izdaci ovdje su nediferencirani zbog različitog svrstavanja po jedinim izdataku do 1970. i nakon te godine

Skoro su beznačajne razlike u strukturi osobne potrošnje između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, ali to ne znači da između njih ne postoje značajne razlike u nivou potrošnje. Ukupna novčana sredstva namijenjena za osobnu potrošnju u mješovitim su domaćinstvima skoro duplo veća nego u poljoprivrednim (poljoprivredna domaćinstva imaju oko 55% ukupnih novčanih sredstava namijenjenih za osobnu potrošnju u odnosu na ukupna novčana sredstva iste namjene kod mješovitih domaćinstava).

U osnovi, promjene u strukturi osobne potrošnje seoskih domaćinstava odgovaraju promjenama u strukturi potrošnje gradskog stanovništva. U tom smislu, ako se može govoriti o potrošačkoj orientaciji današnjeg gradskog stanovništva u nas, onda se na temelju promjena u strukturi osobne potrošnje može govoriti i o prisustvu potrošačke orientacije i kod seoskog stanovništva. Prisustvo produktivističke ili potrošačke orientacije kod seoskog se stanovništva može otkriti i na temelju usmjerenosti, namjene ukupnih novčanih izdataka domaćinstva, tj. omjera između ulaganja u gospodarstvo i osobne potrošnje.¹²³⁾ Tabellarno ćemo prikazati podatke o izdacima za domaćinstvo (uključujući tu i izdatke za stambene zgrade) u odnosu na ukupne novčane izdatke poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava 1977. godine.

123)

Vidjeti Stipe Švar: "Neki aspekti konfliktnih odnosa selo-grad u našem društву", Sociologija sela, Zagreb, 10/1972., br. 35/36, str. 12.

Tabela 79

Struktura novčanih izdataka za osobnu potrošnju u seoskim domaćinstvima 1957 – 1977. godine

– prosječek po domaćinstvu

Vrsta potrošnje	1957.		1967.		1977.	
	Sva domaćinstva	Ukupno	poljoprivredna domaćinstva	mješovita domaćinstva	Ukupno	poljoprivredna domaćinstva
Dinara	1 171	4 554	3 430	6 239	32 289	22 247
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ishrana	37,4	33,9	32,8	34,8	37,3	35,4
Pići i kavana	4,9	4,9	4,5	5,1	5,5	5,7
Duhan	4,8	5,6	5,7	5,6	4,1	4,4
Odjeca i obuća	26,6	19,8	20,3	19,4	13,0	13,7
Održavanje stana, ogrijev i osvjetljenje	5,2	6,4	6,4	6,3	8,3	8,3
Higijena i njega zdravlja	4,3	5,3	6,1	4,7	5,9	7,5
Ostali osobni izdaci (pokućstvo, sabrataj, kultura, razonoda itd.)	16,8	24,1	24,2	24,1	25,9	25,0
						26,3

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 138, 542, 1 096.

U ekonomski i poljoprivredno razvijenijim republikama i pokrajinama manji je udio osobne potrošnje u ukupnim novčanim izdacima i u poljoprivrednih i u mješovitih domaćinstava nego u ekonomski i poljoprivredno manje razvijenim republikama i pokrajinama. Nadalje, mješovita domaćinstva u svim republikama i pokrajinama imaju veće novčane izdatke za domaćinstvo nego što ih imaju

Tabela 80

Udio osobne potrošnje (novčani izdaci) u ukupnim novčanim izdacima
domaćinstava prema tipovima domaćinstava 1967–1977. godine
— prosjek po domaćinstvu

Republike i pokrajine	Godina			
	1967.		1977.	
	poljoprivredna domaćinstva	mješovita domaćinstva	poljoprivredna domaćinstva	mješovita domaćinstva
Jugoslavija	49,9	62,4	57,0	71,0
Bosna i Hercegovina	63,6	74,8	71,6	77,0
Crna Gora	75,6	73,7	84,1	86,3
Hrvatska	56,4	67,5	56,0	73,5
Makedonija	73,8	77,5	72,9	81,1
Slovenija	58,8	69,2	59,0	68,0
Srbija—uze područje	51,3	63,1	56,4	66,6
Kosovo	67,8	72,2	84,3	84,8
Vojvodina	44,8	57,8	41,5	57,3

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 1 096.

poljoprivredna domaćinstva. Rast novčanih izdataka za domaćinstvo u odnosu na prethodne godine prisutniji je u ekonomski i poljoprivredno nerazvijenijim republikama i pokrajinama nego u razvijenijim republikama i pokrajinama. U Vojvodini je udio novčanih izdataka za domaćinstvo čak i opao. Čini se da je u ovim republikama i pokrajinama prisutniji racionalniji odnos prema ukupnim novčanim sredstvima, te da je prisustvo modernih oblika privređivanja i ukupnog načina života u slabije razvijenim republikama i pokrajinama — (posebno u njihovim mješovitim domaćinstvima) u vrlo kratkom periodu do temelja razgradilo proizvodne osnove gospodarstva. Možda bi se za ove naše regije moglo reći da je u njima prisutna "čežnja za bržim progresom po svaku cijenu..."¹²⁴⁾

Unutar osobne potrošnje, u posljednjih je dvadeset godina u našem selu najelastičnija ona potrošnja koja se odnosi na sredstva opreme domaćinstva i na tzv. trajna potrošna dobra. No, značenja koja ova sredstva nose nisu jednoznačna ni neprotivurječna. Ona, prije svega, znače osuvremenjavanje opremljenosti seoskih domaćinstava, ali služe i za samopotpovrđivanje koje je u funkciji prestiža, služe "bogaćenju" osjetila posjedovanja, u čemu prednjače mješovita domaćinstva. Na ovaj način seosko se stanovništvo integrira u procese globalnog društva.¹²⁵⁾ Prisustvo potrošačke, odnosno neadekvatno (smanjeno) prisustvo produktivističke orientacije u suvremenim selima Jugoslavije ima dalekosežne posljedice u svim oblastima društvenog života, i to kako u selu tako i u globalnom društvu.

124) Stipe Šuvar, op.cit., str. 8.

125)

Životni standard je "viši nego što to materijalne mogućnosti zemlje dopuštaju. Ovaj zaključak se zasniva na argumentu da standard nije rastao samo po osnovi povećanja produktivnosti rada, već i na osnovi raspodjele u korist potrošnje. Snažno izražene sklonosti prema potrošnji... imali su za posljedicu opadanje stope akumulacije u čitavoj privredi." (Eva Brković u knjizi Kosta Mihajlović i Eva Berković, str. 181., op.cit.)

U biti, ovdje se više radi o razgradnji ukupnog načina života seoskog stanovništva (razgradnji načina proizvodnje, seoske porodice i seoske zajednice, ukupnog sistema vrijednosti itd.) nego o formiranju jednog novog i autentičnog samoodređenja seoskog stanovništva i sela u našem društvu.

U dalnjem izlaganju o potrošnji u domaćinstvu obratit ćemo pažnju na ishranu, stambeni standard te opremljenost seoskih domaćinstava.

Ishrana

U pravilu se izdaci za ishranu relativno smanjuju, uz njihov apsolutan rast s povećanjem ukupno raspoloživih sredstava. Ranije smo vidjeli da se u seoskim domaćinstvima izdaci za ishranu i piće (naturalni i novčani) relativno smanjuju — od 64,8% u 1957. preko 58,1% u 1967. pa do 55,9% u 1977 godini. Međutim, u strukturi novčanih izdataka ova se pravilnost ne ponavlja. Dok 1967. godine dolazi do relativnog opadanja udjela novčanih izdataka za ishranu u odnosu na 1957. u 1977. godini ti se izdaci vraćaju na nivo iz 1957. godine. Dakle, novčani izdaci za ishranu (u odnosu na ukupne novčane izdatke za domaćinstvo) kolebljivi su, ali s tendencijom rasta u posljednjim godinama (što se može očekivati i za naredni period obzstrom na ukupne promjene u selu). Smanjenje naturalne potrošnje prije svega se odnosi na ishranu. Nekad sporadičan udio novčanih sredstava za ishranu, kod seoskog se stanovništva stalno povećavao, da bi postao čak i dominantan. Dakle, proizvođači hrane postaju kupcima hrane na tržištu!

Relativno smanjenje ukupnih izdataka za ishranu ne znači ujedno i apsolutno smanjenje, jer apsolutno ukupni izdaci za ishranu se povećavaju. Međutim, to je povećanje nedovoljno elastično, ako se uzme u obzir vrlo nizak standard u ishrani većine seoskog stanovništva u Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega. Apsolutno povećanje izdataka za ishranu i relativno povećanje udjela novčanih izdataka za ishranu u sedamdesetim se godinama izražava kroz promjene u kvaliteti ishrane (npr. udio bjelančevina životinjskog porijekla, minerala i vitamina u ishrani se znatno povećao).

Tabela 81

Potrošnja namirnica u seoskim domaćinstvima 1957–1977. godine
— po članu domaćinstva godišnje

Namirnice (u kg)	1957.		1967.		1977.	
	iznos		iznos	indeks 1967/57.	iznos	1977./ 1967. indeks 1977/57.
Zito, brašno i proizvodi						
od brašna	199		175	0,789	156	0,891
Svježe i preradeno						
meso i riba	19	25	1,316		38	1,520
Masnoća	10	16	1,600		16	1,000
Mlijeko(u lit.)	84	83	0,988		111	1,337
Mliječni proizvodi	6	7	1,166		12	1,714
Jaja (kom)	67	95	1,418		160	1,684
Svježe i preradeno						
povrće	107	99	0,925		102	1,030
Svježe i preradeno						
voće	14	21	1,500		39	1,857
Šećer i med	7	11	1,571		14	1,273

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 138, 542, 1 096.

Kako se iz izloženih podataka može zaključiti u seoskim domaćinstvima nije još dostignut realno mogući kvalitet ishrane. Još uvjek od ukupne kalorične vrijednosti namirnica oko 52% otpada na žitarice (Tabela 82).

Tabela 82

Kalorična vrijednost ishrane seoskih domaćinstava 1957–1977.godine

— po članu domaćinstva godišnje

Namirnice (u kg)	1957.	1967.	1977.
Prosječno dnevno kalorija na			
1 člana domaćinstva	2827	2820	2870
Žito, brašno i proizvodi od brašna	68,9	60,6	51,7
Sveže i preradeno meso i riba	4,3	5,7	10,0
Masnoća	8,4	12,9	13,1
Mlijeko (u lit.)	4,9	4,9	6,5
Mliječni proizvodi	1,6	2,0	3,5
Jaja (kom)	0,5	0,7	1,1
Sveže i preradeno povrće	8,0	7,7	6,6
Sveže i preradeno voće	0,9	1,3	2,1
Šećer i med	2,5	4,2	5,4

Izvor: Statistički bilten SZS, br. 138, 542, 1 096.

U promatranom periodu u kaloričnoj se vrijednosti znatno smanjio udio žitarica, a jednim dijelom i povrća, dok se udio svih drugih namirnica povećao.

Promjene u kvaliteti i kaloričnoj vrijednosti u ishrani neposredan su rezultat promjena u prihodima seoskog stanovništva, a posebno mješovitih domaćinstava. "No, postizanje visokog kvaliteta ishrane, je po pravilu dug proces koji se nesmetano i kontinuelno odvija pod uslovom da nije potisnut zbog drugih potreba. Poznate su tendencije usporavanja kvalitativnih promena u strukturi ishrane koje bi se inače sa porastom prihoda mogle očekivati. Ovo se uglavnom događa iz dva razloga. Prvo, ako nesrazmerno visokim izdacima treba podmiriti neku drugu osnovnu potrebu, kao što je, na primer, stanovanje u uslovima oskudice stambenog smeštaja. Sasvim je druge prirode problem ako se ishrana zanemari zbog nabavke nekog potrošnog dobra koje treba zadovoljiti neku nametnutu potrebu." (26)

Integriranje seljaštva u globalne društvene procese, njegova nastojanja da smanji vječkovnu razliku u uvjetima života prema gradskom stanovništvu, njegovo uspješno i neuspješno oponašanje gradskog stanovništva, dovodi danas u nas do privrjeđenih i višeznacnih promjena u setu. To ima i svoj izraz, kako u promjenama u kvaliteti ishrane, tako i u odnosu između ishrane i drugih izdataka za domaćinstvo. Naime, nije rijetkost da se povećani prihodi troše u gradnju neprimjereno velikih kuća, da se kupuju tzv. trajna potrošna dobra (koja se ponekad čak i ne koriste), a da se pri tome ukupan način života, njegov kvalitet, znatno ne mijenja. Nedovoljna elastičnost ishrane, s jedne strane, a visoka elastičnost trajnih potrošnih dobara i sredstava kojima se oprema domaćinstvo s druge strane, jedan je od pokazatelja koji ide u prilog spomenutoj tvrdnji. Međutim, što se tiče kvaliteta ishrane, u osnovi bi se moglo reći da se ona značajno poboljšala u posljednjih dvadeset godina, mada je to poboljšanje moglo biti i značajnije. Važja napomenuti da u poboljšanje kvaliteta ishrane prednjače mješovita domaćinstva. Dok poljoprivredna domaćinstva troše vise žitarica, dotle mješovita

troše više voća, mlijeka, jaja, šećera itd. ¹²⁷⁾

Stambeni uvjeti i opremljenost domaćinstava

Akumulacija dobara i njoj svojstven rast jedan je od najkarakterističnijih današnjih procesa u nas. Ma koliko u nekim slučajevima ima tek početni impuls i u funkciji je zadovoljavanja neke od osnovnih potreba, pribavljanje i akumuliranje tzv. materijalnog dobara u području stanovanja i opremljenosti domaćinstva znači i samopotvrđivanje pojedinaca (kroz ocjenu drugih) znači njihovo uključivanje u standardizirane i društveno poželjne obrasce ponašanja, a u najširim okvirima (s obzirom na opći društveno-kulturni kontekst u kojem se pribavlja) znači i produkciju i reprodukciju potrošačkog tipa kulture. ¹²⁸⁾ Život pojedincata se dobrim dijelom svodi na stjecanje dobara, čije se granice stalno proširuju, a preko njih na simbolično komuniciranje s drugim pojedincima; pojedinci se moraju stalno i iznova potvrđivati.

U motivacijskoj strukturi pojedinaca i društvenoj valorizaciji njihove djelatnosti, postizanje većeg stambenog standarda javlja se kao jedna od dominantnih potreba i vrijednosti, ali i kao stvaran i simboličan kriterij tzv. društvenog uspjeha.¹²⁹⁾ Dakako, niti su ova individualna i društvena opredjeljenja i vrednovanja podjednako prisutna u svih pojedinaca, u svim socijalnim grupama, u raznim tipovima naselja, u svim socioekonomskim, kulturnim i geografskim područjima, a niti je proces akumulacije dobara i znacenja koja im se pridaju bio u svim tim slučajevima istovremeno i istoznačan. Ovaj je proces otpočeо u gradovima, u višim društvenim slojevima (heterogenima po socijalnom porijeklu, funkcijama koje obavljaju i društvenom ugledu), te u ekonomski razvijenijim područjima, s kulturom suvremenijega tipa. No, vremenom je ovaj proces zahvatio većinu stanovništva.

Da bi proces akumulacije dobara i njihov rast u nas mogao masovno započeti, bilo je nužno povećanje mogućnosti za veću osobnu potrošnju. Međutim, to nije bio dovoljan uvjet za formiranje strukture potrošnje kakva je ona danas. Stoga su i društveni, kulturni i psihološki činioci u određenim ekonomskim okvirima proizvodnje, raspodjele i potrošnje posređivali i neposredno proizveli ovu orijentaciju.

Zbog razlika između relativno visoko aspiriranog stambenog standarda, što se nameće kao norma i simbol društvenog napredovanja, te realnih mogućnosti za njihova ostvarenja, ovaj se trenutak čini dramatičnim u životu velikog broja naših pojedinaca, pa i čitavih društvenih grupa. U nastojanju da se što brže izvuče iz položaja u kojemu je vijekovima produciralo i reproduciralo bijedu i životni "krtežizam", seosko stanovništvo u ovom pogledu zauzima posebno i istaknuto mjesto.

U ovome se istraživanju pošlo od pretpostavke da većina seoskog stanovništva ne može (zbog više razloga) realizirati aspirirani životni standard (pa i stambeni

127)

Milan Petrović, Bosiljka Živković: "Izvori prihoda i lična potrošnja seoskih domaćinstava od 1972. do 1975. godine", Statistički dokumenti, Beograd, SZS, 1/1976., br. 9., str. 29.

128)

Pod potrošačkim tipom kulture ovdje se podrazumijeva pretjerana potrošnja uopće (što još uvek nije masovno prisutno u nas), ili pretjerana potrošnja za zadovoljavanje jedne te iste potrebe ili grupe potreba na račun minimaliziranja jedne potrebe ili grupe potreba, te time onemogućava stvaranje novih humaniziranih potreba, a koje su s obzirom na društveno-ekonomske pretpostavke realno moguće.

129)

Ovo ne znači da i ranije u raznim sredinama nije bilo ovakvih pojedinaca. Ali, oni su doista bili samo pojedinci, ili su bili pripadnici malobrojne i povlaštenе društvene klase, ili su bili "mali" ljudi koji su nekim slučajem stekli novac i uložili ga na tada neuobičajen način.

standard kao njegov sastavni element) samo iz poljoprivredne proizvodnje, pa se zato mješovitost javlja kao način postizanja osnovne životne sigurnosti, a u o kviru toga i kao pouzdan garant za postizanje životnog i aspiriranog stambenog standarda, također se pošlo od pretpostavke da u nas još uvijek postoje značajne razlike u distribuciji elemenata stambenog standarda prema tipu i društveno-ekonomskoj razvijenosti naselja, tipu seoskih domaćinstava, kao i nekim socioekonomskim obilježjima gospodarstva.

Premda većini obilježja, uobičajenim kada se govori o uvjetima stanovanja, stambene su prilike u nas bile vrlo nepovoljne: stambene su zgrade većinom bile građene od lošeg materijala, imale su vrlo skroman ukupan stambeni prostor, s malim brojem soba, s vrlo malim površinama stambenog prostora po članu domaćinstva itd., a u nekim je dijelovima zemlje bio čak i neodijeljen od prostora za stoku; stanovi su bili slabo opremljeni i skoro bez ikakvih instalacija. Promjene do kojih je ranije dolazilo bilo se i spore i skromne. Tek u poslijeratnom periodu, a naročito posljednjih 15 godina, one postaju i naglijе i značajnije. Time su razlike u uvjetima stanovanja između sela i grada smanjene, ali su u nekim područjima zemlje ostale još uvijek velike.¹³⁰⁾

Različit socioekonomski položaj i orientacija seoskog stanovništva uvjetuju i reproduciraju, ali i na novim osnovama proizvode diferencijaciju u uvjetima stanovanja. U poslijeratnom periodu mješovita domaćinstva, kao masovnajava, predstavljaju jedan od najvažnijih faktora tih novih osnova diferencijacije u našem selu.

Ovdje ćemo prezentirati rezultate našega istraživanja o uvjetima stanovanja koji se odnose na ispitivana poljoprivredna i mješovita domaćinstva, počevši najprije s podacima o godinama izgradnje kuća ispitivanih domaćinstava.

Tabela 83

Godina izgradnje kuća ispitivanih domaćinstava

Godina izgradnje	Tip domaćinstva	
	poljoprivredna	mješovita
Do 1919.	16,3	17,0
1920 – 1939.	19,4	13,8
1940 – 1959.	27,8	26,1
1960. i kasnije	36,5	43,1
Ukupno	100,0	100,0
N =	1 672	2 332

Razlike između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema godini izgradnje kuće nisu velike, ali su indikativne: sve do 1960. godine one su sasvim neznatne (osim što su jednim dijelom izražajnije u međuratnom periodu), ali se već nakon te godine nagovještavaju razlike i vjerojatno će se i dalje održavati (barem još izvjesno vrijeme), čemu posebno doprinose staračka poljoprivredna domaćinstva. Izdaci za podizanje stambenih zgrada u ukupnim izdacima za domaćinstva uduvostručili su se od početka 60-tih godina do danas – od 5% u 1962. godini na 10% u 1977. godini.¹³¹⁾ Osim značajnih razlika prema godini

130)

Alja Hodžić: "Inovacije u stanovanju i opremljenosti domaćinstava te orientacija u potrošnji seoskog stanovništva". Sociologija sela, Zagreb, 14/1976., br. 53/54., str. 50–66.

131) Statistički hiltien S.Z.S. br. 295, 542, 824, 1096.

izgradnje kuca, postoje također i značajne razlike u broju domaćinstava koja su temeljito rekonstruirala kuću, kao i razlike po godinama temeljite rekonstrukcije u pojedinim republikama.

Najviše je domaćinstava izvršilo temeljitu rekonstrukciju kuće u Sloveniji, zatim u Crnoj Gori, Hrvatskoj a najmanje u užem području Srbije, Kosova i Makedonije. Ukupno je skoro svako četvrtu domaćinstvo izvršilo temeljitu rekonstrukciju kuće (23%). Osim u Sloveniji, u svim ostalim republikama rekonstrukcija je najčešće izvršena 1970. godine i kasnije. U ovom pogledu ne postoje značajne razlike prema tipovima domaćinstava.

Kako se moglo i očekivati, postoje i značajne razlike po republikama i pokrajnjama kada je riječ o vrsti materijala od kojega je kuća gradena. Kuće koje su građene od tvrdog materijala novijeg su dатuma, imaju veće stambene površine i veći broj soba. Razlike prema ovom obilježju (vrsti materijala) između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava nisu iste u svim republikama i pokrajnjama: npr. neznatne su u Bosni i Hercegovini, Sloveniji i užem području Srbije, a najveće su u Hrvatskoj.

Intenzivna stambena izgradnja u seoskim naseljima nije samo bitno "podmlaćila" stambeni fond, već je promijenila i ostale uvjete stanovanja; povećao se i ukupan stambeni prostor i broj soba. Pri tome valja imati na umu da se u poslijeratnom periodu znatno smanjio prosječan broj članova domaćinstva.

Postoje i razlike u ukupnoj stambenoj površini i broju soba između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava: mješovita domaćinstva raspolažu većim stambenim površinama (razlike su posebno izražene u kategoriji 80 i više m², mada nisu u svim republikama podjednake. (To međutim, ne znači da po članu domaćinstva mješovita imaju više stambenog prostora; naime, ona u prosjeku imaju i veći broj članova).

Podaci o instalacijama u kućama ispitivanih domaćinstava (Tabela 84) pokazuju da se mješovita domaćinstva u svim republikama i pokrajnjama izdvajaju od poljoprivrednih domaćinstava po relativno većoj opremljenosti vodovodnim instalacijama, kupaonicama i sanitarnim uređajima. Ujednačenost između ova dva tipa domaćinstava postoji kada su u pitanju električne instalacije, uvedene u domovima većine ispitivanih domaćinstava. Kućnim su instalacijama relativno najbolje opremljena domaćinstva u Sloveniji i Vojvodini, a relativno najslabije u Kosovu (gdje samo mješovita domaćinstva imaju malen postotak takvih instalacija), a zatim u Makedoniji te Bosni i Hercegovini.

Sudeći prema namjerama članova ispitivanih domaćinstava, intenzivna stambena izgradnja iz posljednjih petnaestak godina i dalje će se nastaviti. Tome u prilog govori da je već u vrijeme akteriranja 11,1% domaćinstava gradilo ili adaptiralo kuću, a 21,1% namjerava graditi novu kuću ili adaptirati već postojeću. Dakako, i u ovom obilježju postoje značajne razlike po republikama i pokrajnjama, ali ne postoje nikakve razlike prema tipovima domaćinstava.

Kada je riječ o namjerama uvođenja instalacija, postojeće će se razlike između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava i dalje održavati, pa čak i povećavati. Mješovita domaćinstva, naime, namjeravaju više od poljoprivrednih uvoditi vodovod te graditi kupaonicu i zahod za ispiranje. Međutim, znatan broj i jednih i drugih domaćinstava namjerava uvesti instalacije, pa sudeći prema ovim namjerama, stanje u uvjetima stanovanja seoskih domaćinstava bitno će se izmijeniti u odnosu na sadašnju situaciju.

Relativno slaba opremljenost instalacijama rezultat je niskog nivoa komunalne infrastrukture (koja je sve donedavno bila gotovo teksimbolična u seoskim naseljima), te neusklađenosti i neravnomjernog razvoja općedruštvenog standarda, s jedne, i individualnog standarda, s druge strane, kao i relativno niskog stupnja aspiracija, što je opet djelomično rezultat tradicionalne kulture stanovanja, a

Tabela 84

Instalacije u kućama ispitivanih domaćinstava po republicama i pokrajinama

Republike i pokrajine te tip domaćinstva	Instalacije			Kupaona	Zahodni s ispitivanjem	N
	Bez instalacijske struje	Električna instalacija	Vodovodna instalacija			
Ukupno	9,3	90,7	19,5	7,0	4,8	1 769
- poljoprivredna	3,7	96,3	33,4	17,9	15,5	2 558
Bosna i Hercegovina	9,4	90,6	11,8	5,9	3,4	203
- poljoprivredna	2,9	97,1	29,0	9,3	8,3	616
- mješovita						
Crna Gora	22,2	77,8	5,6	5,6	5,6	18
- poljoprivredna	30,6	69,4	16,5	16,5	16,5	85
- mješovita						
Hrvatska	9,2	90,8	12,3	6,2	7,0	360
- poljoprivredna	3,5	96,5	32,3	19,0	19,1	655
- mješovita						
Makedonija	6,8	93,2	12,9	1,7	1,7	117
- poljoprivredna	0,7	99,3	21,2	8,9	4,1	146
- mješovita						
Slovenija	1,3	98,7	69,7	19,7	19,7	76
- poljoprivredna						
- mješovita	2,4	97,6	79,7	41,5	41,0	207
Srbija - uže područje						
- poljoprivredna	7,2	92,8	15,4	6,1	4,2	663
- mješovita	2,0	98,0	29,4	18,7	14,7	496
Vojvodina	12,5	87,5	44,9	13,3	2,9	240
- poljoprivredna						
- mješovita	1,8	98,2	64,7	25,5	15,2	271
Kosovo	22,8	77,2	—	—	—	92
- poljoprivredna						
- mješovita	7,3	92,7	3,6	2,4	2,4	82

Poljoprivredna: Hi-kvadrat = 450,924; df = 63, p = 0,001; C = 0,474 Mješovita: Hi-kvadrat = 852,723; df = 63; p = 0,001; C = 0,526

djelomično i realiziranja aspiracija seoskog stanovništva na nekom drugom planu potrošnje.

Mijenajući ukupnost svoga društveno-ekonomskog položaja seosko će stanovništvo svakako nastojati poboljšati i uvjete stanovanja, te se i u ukupnom načinu života što više približiti gradskom stanovništvu; taj proces je otpočeo i nastavlja se.

Suvremena sredstva za rad u domaćinstvu, za odmor i zabavu i sl. u gradskim su naseljima već sasvim ušla u upotrebu. Proces difuzije i usvajanja ovih inovacija u seoskim je naseljima u toku, ali je još uvijek značajno diferenciran između pojedinih kategorija domaćinstava, što se ne može reći za stanovništvo u gradskim naseljima (u gradskim se naseljima u pravilu diferencijacija postiže raznim tipovima i varijantama u okviru već usvojenih inovacija).

Usvajanje i korištenje sredstava za opremljenost domaćinstava i drugih sredstava (npr. automobila) uveliko utječe na promjenu u načinu života seoskog stanovništva (smanjuje radno vrijeme za poslove u domaćinstvu, mijenja sadržaj i način provođenja slobodnog vremena, postiže se veće informativne i komunikacijske mogućnosti). Otuda difuzija i usvajanje ovih inovacija posredno ili neposredno sudjeluje u formiraju novog tipa kulture u selu.¹³²⁾

Od svih naznačenih sredstava najrašireniji su električno-plinski ili uljni štednjak, a zatim hladnjak.

Kako se vidi, raširenost pojedinih sredstava vrlo je neujednačena prema pojedinim republikama i pokrajinama. Ta raširenost ponajviše zavisi o stupnju društveno-ekonomske razvijenosti seoskih naselja i tipa domaćinstva. Sa povećanjem stupnja društveno-ekonomske razvijenosti naselja povećava se i raširenost spomenutih sredstava, a s obzirom na tip domaćinstva, mješovita su domaćinstva znatno bolje opremljena ovim sredstvima nego poljoprivredna.¹³³⁾

Postojeća struktura opremljenosti domaćinstava ima utjecaja na namjere nabavke ovih sredstava. U tom pogledu postoji izvjesna razlika između domaćinstava koja ne posjeduju nijedno od ranije navedenih sredstava i onih koja već imaju najmanje jedno od tih sredstava. Namjere ovih drugih ekspandiraju: ova domaćinstva tendiraju ka kompletiranju, odnosno kumuliraju. Na temelju postojeće strukture, te namjere da se inovacija usvoji, prevladava ovakav smjer usvajanja "inovativnih sredstava za domaćinstvo": nabavka električnog štednjaka i/ili hladnjaka, zatim radija, a u posljednje vrijeme i televizora; iza njih slijedi stroj za pranje rublja i/ili automobil; druga se sredstva manje posjeduju, a i manje se namjeravaju posjedovati.

Za ocjenjivanje nivoa opremljenosti domaćinstva neophodno je uzeti u obzir sve naprijed analizirane komponente opremljenosti, kao i glavne elemente uvjeta stanovanja (instalacije u stanovima). Tek na osnovi svih tih elemenata moguće je ocijeniti nivo opremljenosti domaćinstva.

U tu smo svrhu konstruirali sintetički pokazatelj koji smo nazvali "indeks opremljenosti domaćinstva". Indeks kao mjera stupnja opremljenosti domaćinstva formiran je na taj način što se pojedinim sredstvima i instalacijama pripisivala

132)

Firdus Džinić navodi značajne razlike između seoskog stanovništva koje ima i koje nema televizor. Oni koji imaju televizor iskazuju znatno veći stupanj tolerantnosti prema onim sadržajima televizijskog programa koji simboliziraju urbane vrijednosti (golotinja, ljubavne scene, "čupavci"). (Firdus Džinić: Televizija kao faktor urbanizacije sela, Gledišta, Beograd, 1971., br. 9., str. 1032. Treba međutim napomenuti da upotrebne vrijednosti ovih sredstava ne moraju nužno odgovarati subjektivnim i kolektivnim doživljajima njihovih funkcija, te s obzirom na to one ne moraju (u jednom racionalnom konceptu) proizvesti očekivane kulturne promjene.

133) O ovome opširnije u spomenutom članku Alije Hodžića: "Inovacije...", op.cit.

Tabela 85

Opremљенost ispitivanih domaćinstava prema republikama i pokrajinama

Opremљенost domaćinstva	Ukupno	Bosna i He- rcegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	uže podru- čje	Srbi ja	Vojvodina	Kosovo	- u %
Električni, plinski ili uljni štednjak	49,2 44,7	49,4 42,8	44,7 34,9	51,3 52,1	34,9 30,0	56,2 52,7	45,9 42,8	70,9 55,1	6,8 7,4		
Hadnjak											
Električna, plinska ili uljna peć	11,8	3,2	1,0	9,2	7,2	15,3	15,2	28,3	2,3		
Sanduk za duboko zamrzavanje	5,7 76,6	0,3 74,6	— 59,2	3,6 83,3	— 58,7	57,0 80,2	1,1 76,5	10,6 89,1	— 42,6		
Radio	43,9	38,0	35,9	48,0	30,7	51,9	39,5	67,4	20,4		
Televizor	21,9	11,4	12,7	30,9	5,4	72,8	12,0	31,9	2,8		
Stroj za pranje rublja	12,8	6,4	—	12,1	2,3	34,7	11,7	26,6	1,2		
Motorkotač	13,8	9,0	14,6	14,2	14,5	32,2	11,2	17,8	5,7		
N =	4 339	821	103	1 019	264	283	1 161	512	176		

Napomena: Zbog toga što pojedina domaćinstva imaju više od jednog sredstva, zbroj postotaka prelazi 100%.

određena bodovna vrijednost.¹³⁴⁾

Postoje značajne razlike u nivou opremljenosti mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava po republikama i pokrajinama (Tabela 86), i to u prilog mješovitim domaćinstvima koja su znatno bolje opremljena od poljoprivrednih. Gledano po republikama i pokrajinama najpovoljnija je situacija u mješovitim domaćinstvima u Vojvodini i Sloveniji, a najnepovoljnija u Kosovu i Makedoniji. Opremljenost poljoprivrednih domaćinstava, što je i razumljivo, u značajnoj je ovisnosti o gospodarskoj osnovi (zemlja, stokal); ova je ovisnost kod mješovitih domaćinstava znatno manja. Neznatan je broj dobro opremljenih poljoprivrednih domaćinstava koja imaju do 3 ha obradivog zemljišta, dok se za mješovita domaćinstva to ne bi moglo reći. Nivo opremljenosti mješovitih domaćinstava jednim dijelom ovisi i o školskoj spremi članova domaćinstva te školskoj spremi kućedomaćina: što je viša njihova školska sprema, to je veća i opremljenost domaćinstva.

Dakle, postoje značajne razlike u širenju i usvajanju pojedinih suvremenih elemenata za stanovanje. Neki su od tih elemenata pri kraju svog procesa, kao npr. proces uvođenja električne struje koji je završen svugdje osim u nekim manjim i planinskim naseljima, te u neznatnom broju domaćinstava – uglavnom staračkim poljoprivrednim domaćinstvima. U gradnji novih kuća u većini slučajeva prevladavaju tvrdi gradevinski materijali. Pa iako u toj novogradnji postoje značajne razlike u pojedinim područjima, za relativno kratko vrijeme radikalno se izmjenila starosna struktura stambenog fonda. Medutim, iako se u selu uvođe vodovodne instalacije, kanalizacija i drugi elementi koji poboljsavaju kulturu suvremenog stanovanja (kupaonice, higijenski zahodi, kvalitetniji pod u sobama itd.), ipak su oni još uvijek malo ili neznatno rasireni u seoskim naseljima; tek u posljednje vrijeme i u ovom pogledu dolazi do ubrzanih promjena.

Razlike u širenju i usvajanju suvremenih elemenata stanovanja, ako apstrahiramo geografski (prostorni) smještaj seoskih naselja i donekle ekonomsku moć seoskog stanovništva, uvjetovane su dvama međusobno protivuriječnim tipovima i procesima usmjerenosti: prvim, koji putove zadovoljavanja i traženja novih potreba nalazi u isključivo individualnim i atomiziranim akcijama i nastojanjima pojedinača, i drugim, koji svoje usmjerenje ima u zajedničkim ciljevima i akcijama.

Elektrifikacija seoskih naselja u poslijeratnom je periodu bila u funkciji općih i društvenih ciljeva i društvene akcije. Za dvadesetak godina elektrificiranost seoskih naselja se radikalno izmjenila: od četiri petine nenelektrifiranih domaćinstava u 1951. godini stanje se izmjenilo u korist četiri petine elektrificiranih domaćinstava do 1971. godine. U pravilu, svi oni suvremeni elementi stanovanja koji ne zahtijevaju zajednička nastojanja i napore zajednice (npr. gradnja kuće), mnogo su rašireniji od onih koji to zajedništvo prepostavljaju (npr. izgradnja vodovoda i kanalizacije).

Dakle, usmjerenost seoskog stanovništva u potrošnji danas je već vidljiva (iako je još uvijek djelomično pod utjecajem tradicionalizma), i u skladu je manje-više s usmjerenošću u potrošnji gradskog stanovništva. Odsustvo ili pomanjkanje zajedničke usmjerenosti i atomizacije pojedinaca samo pospješuje orientaciju ka akumulaciji dobara i njihova rasta, a na račun drugih (afimirajućih) životnih potreba čovjeka.

Mješovita domaćinstva imaju bitan utjecaj na ove procese u selu: s jedne strane, ona su postala nosiocima osuvremenjavanja uvjeta stanovanja u selu, a s druge strane, razvijaju – uslijed povećane potrošne moći i ukupnih današnjih sociokulturalnih prilika – potrošačku orientaciju i takmičarske obrasce ponašanja.

Inovativni procesi u opremljenosti seoskih domaćinstava (mada su negdje tek

134)

Kvantitativne granice "indeksa opremljenosti domaćinstava" iznose od 0 bodova (domaćinstvo ne posjeduje navedena sredstva i nije uvelo niti jednu instalaciju) do 25 bodova.

Tabela 86

Indeks opremjenosti ispitivanih domaćinstava po republikama i pokrajinama

Nivo opremjenosti domaćinstva	Jugoslavija	Bosna i He- regovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	uže područje Vojvodina	Srbija	Kosovo	- u %
Bez opreme										
- poljoprivredna	6,4	8,4	6,9	7,7	1,3	5,7	2,1	20,7		
- mješovita	2,1	2,6	15,3	11,1	0,7	1,4	1,0	1,1	6,1	
Izrazito loše opremljena										
- poljoprivredna	55,8	67,0	77,8	57,5	65,0	13,2	58,5	30,0	76,1	
- mješovita	28,4	34,6	40,0	25,6	53,4	3,4	28,2	10,3	72,0	
Loše opremljena										
- poljoprivredna	23,7	18,2	16,7	21,1	23,1	35,5	26,1	30,8	3,3	
- mješovita	32,9	41,7	25,9	33,1	28,1	20,8	38,3	23,2	11,0	
Srednje opremljena										
- poljoprivredna	8,6	3,4	—	8,3	4,3	27,6	6,3	20,0	—	
- mješovita	19,1	15,9	3,5	24,7	13,7	24,6	16,9	23,6	7,3	
Dobro opremljena										
- poljoprivredna	3,6	3,0	5,6	3,1	—	15,8	1,8	8,8	—	
- mješovita	9,7	4,5	10,6	8,7	3,4	21,7	10,3	19,2	1,2	
Izrazito dobro opremljena										
- poljoprivredna	2,6	—	—	3,1	—	6,6	1,5	8,3	—	
- mješovita	7,8	0,6	4,7	6,7	0,7	28,0	5,2	22,5	2,4	
N = poljoprivredna	1 769	203	18	360	117	76	663	240	92	
N = mješovita	2 558	616	85	655	146	207	496	271	82	

Poljoprivredna: Hi-kvadrat = 346,941; df = 35; p = 0,001; C = 0,443

Mješovita: Hi-kvadrat = 684,333; df = 35; p = 0,001; C = 0,502

započeti) prisutni su u svim seoskim područjima. Mješovita su domaćinstva u tom pogledu imala pionirsку ulogu i danas se nalaze u povoljnijem položaju od poljoprivrednih domaćinstava. Intenzitet ovih procesa u značajnoj je ovisnosti o društveno-ekomske i kulturnih obilježja (razlike po republikama i pokrajinama, razvijenost i tip naselja, gospodarska osnova i sl.). Zbog svog specifičnog položaja (iako u prosjeku imaju slabiju gospodarsku osnovu) mješovita su domaćinstva znatno bolje opremljena od poljoprivrednih. Pri tome je gospodarska osnova za opremljenost mješovitih domaćinstava skoro irelevantna. Nasuprot tome, opremljenost poljoprivrednih domaćinstava u značajnoj je ovisnosti o gospodarskoj osnovi.

Postoji izvjesna pravilnost u dinamici usvajanja i namjerama usvajanja pojedinih inovativnih sredstava.

Postoji, također, i izvjesna polarizacija u opremljenosti inovativnim sredstvima među domaćinstvima: dok se jedan broj domaćinstava još uvek nije uključio u ovaj proces, drugi dio ima tendenciju akumulacije svih sredstava. To predstavlja nov element u socijalnoj diferencijaciji u selu.

Raširenost pojedinih inovativnih sredstava, međutim, u svim slučajevima ne prati društveno-ekonomsku razvijenost pojedinih republika i pokrajina (vodovodne instalacije, kupaonica, zahod za ispiranje, zemljani pod u sobama), ali je i raširenost nekih inovativnih sredstava u opremljenosti domaćinstva veća nego što bi se to moglo očekivati sa stajališta racionalnog životnog koncepta.

U pogledu uvjeta stanovanja i opremljenosti domaćinstva mješovita se domaćinstva nalaze znatno ispred poljoprivrednih; ona su upravo glavni nosioci osuvremenjavanja i transformacije tradicionalnih uvjeta života u našem selu.

SLOBODNO VRIJEME

Istraživanja slobodnog vremena u nas relativno su brojna. Međutim, ta se istraživanja u najvećem broju slučajeva odnose na gradsko stanovništvo, vjerojatno kao posljedica stava po kojem su problemi slobodnog vremena prije svega vezani za industrijski tip društva. Naime, industrijsko je društvo strogo i jednokratno od ukupnog dnevnog vremena odvojilo tzv. obavezno radno vrijeme, što je za pojedince stvorilo mogućnosti različitog izbora u korištenju slobodnog vremena. Sadržaji i način korištenja slobodnog vremena u suvremenom društvu (posebno u razvijenijim društvima) uzimaju se kao važan indikator dostignutog sociokulturalnog nivoa pojedinaca i sociokulturne diferencijacije društvenih slojeva i klasa.¹³⁵⁾ Složenost i raznolikost u sadržajima i načinu korištenja slobodnog vremena (što u pravilu zahtijeva veće izdatke pojedinaca) znači složenost i raznolikost i potreba i aspiracija.

Ukupan način života seoskog stanovništva, a koji je sa stajališta koje nas interesira prije svega određen specifičnostima procesa poljoprivredne proizvodnje (ne-

135)

"U zadovoljavanju osnovnih ili primarnih potreba u razvijenim zemljama danas ne postoje velike razlike između radništva i vladajućih slojeva. U pitanju ishrane je odnos 100–135. No, u stanovanju je odnos 100–145, u transportu 100–305, a u dokolici 100–390." (Jean Boudrillard: La société de consommation, Paris, Gallimard, 1970, p. 75., cit. prema Ivanu Kovačiću: Socijalizam traži bogacanje ljudskih potreba; Kulturni radnik, Zagreb, 1977., br. 1., str. 40.).

postojanje stroge odijeljenosti radnog i slobodnog vremena),¹³⁶⁾ struktura potreba seoskih stanovnika i dostignuti nivo u njihovu zadovoljavanju, osnovne su komponente za objašnjavanje i razumijevanje strukture slobodnog vremena i orijentacije aktivnosti u seoskim uvjetima života.

Pored ovoga, za kvalitet i način korištenja slobodnog vremena u našem suvremenom selu od velike su važnosti stupanj širenja masovne kulture i sredstva za masovnu difuziju kulturnih i drugih sadržaja, te stupanj organizacijsko-institucionalnih pretpostavki za provođenje slobodnog vremena.

U našem smo istraživanju slobodno vrijeme odredili kao vrijeme izvan radnih i drugih obaveza, dakle, ono vrijeme u kojem se posredno ili neposredno ne obavlja nijedna aktivnost koja ima ili bi mogla imati utilitarnu, odnosno materijalnu svrhu.¹³⁷⁾ U istraživanju nismo tražili informacije o uobičajenim aspektima slobodnog vremena, već smo se ograničili samo na ispitivanja dnevnog načina provođenja slobodnog vremena, te gdje se ono provodi poslije podne i uvečer (u kući ili izvan kuće), kao i način provođenja slobodnog vremena u dane tijednog odmora.

Osnovna pretpostavka od koje smo pošli u istraživanju bila je – da je u našem suvremenom selu način provođenja slobodnog vremena pretežno pasivan i tradicionalan, te da je stupanj složenosti aktivnosti u slobodnom vremenu i stupanj diferencijacije pojedinaca relativno nizak; također smo pretpostavili da osobe s dvojnom aktivnošću više od poljoprivrednika upražnjavaju aktivnosti karakteristične za gradsko stanovništvo.

Na naša su pitanja ispitanici mogli dati jedan, dva ili najviše tri odgovora o najčešćem načinu provođenja slobodnog vremena, a osnovne rezultate do kojih smo došli prikazujemo u Tabeli 87.

Tabela 87 Dnevni način provođenja slobodnog vremena čistih poljoprivrednika i seljaka-radnika*

Način provođenja slobodnog vremena	Poljoprivrednici %	Seljaci-radnici %	Ukupno %	
	Rang	Rang	Rang	
1. Razgovor s ukućanima i/ili susjedima, prijateljima	81,9	1	59,2	2
2. Odmaranje	68,5	2	56,8	3
3. Slušanje radija i/ili gledanje televizije	45,4	3	68,4	1
4. Čitanje novina i/ili knjiga	12,9	4	28,1	4
5. Sport i/ili šetnje	5,8	6	13,1	5
6. U kavani i/ili u kartanju	6,3	5	11,3	6
7. Ostali načini	4,7	8,	8,1	7
8. Igra s djecom i/ili ručni rad	5,3	7	6,9	8
N =	1 701	1 707	3 408	

* Kako su ispitanici mogli dati više odgovora, zbroj postotaka prelazi 100.

136)

Na ovu specifičnost seoskog života ukazuje Henri Lefebvre: "Ono što još danas tako duboko razlikuje seljački život od života industrijskog radnika, to je upravo... nerazdijeljenost produktivne djelatnosti od cijelokupnog života. Mjesto rada se nalazi oko kuće, rad se ne odvaja od obiteljske svakidašnjosti." (Henri Lefebvre: Kritika svakidašnjeg života, Zagreb, Naprijed, str. 150.)

137)

Participaciju ispitanika u političkim i društvenim organizacijama, te u javnom životu sela, nismo uključili u područje slobodnog vremena. Rezultati o problemu participacije u ovom istraživanju mogu se naći u studiji Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji, str. 602–614.

Kako se vidi, poljoprivrednici najčešće slobodno vrijeme provode u razgovorima s ukućanima i/ili susjedima i prijateljima, a osobe s dvojnom aktivnošću slušajući radio i/ili gledajući televiziju. Ako kao indikator suvremenijeg načina provođenja slobodnog vremena našeg seoskog stanovništva uzmememo čitanje novina i knjiga, te slušanje radija i gledanje televizije, onda možemo reći da je suvremeniji način provođenja slobodnog vremena prisutniji kod ispitanika s dvojom aktivnošću nego kod poljoprivrednika.

Promatrano po republikama i pokrajinama po rangu je slušanje radija i/ili gledanje televizije kod ispitanika s dvojnom aktivnošću na prvom mjestu u Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji, na drugom mjestu u užem području Srbije i Vojvodine, na trećem u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, a na četvrtom mjestu u Kosovu. Odmaranje kao veoma čest način provođenja slobodnog vremena ispitanika s dvojnom aktivnošću po rangu je na prvom mjestu u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Kosovu, na drugom u Crnoj Gori, na trećem u Hrvatskoj, Makedoniji i užem području Srbije, a tek na petom mjestu u Sloveniji. Naime, ispitanici iz Slovenije, i to kako oni s dvojnom aktivnosti tako i poljoprivrednici, imaju raznovrsnije načine provođenja slobodnog vremena u poređenju s ispitanicima iz drugih područja. Osim toga unutar Slovenije osobe s dvojnom aktivnošću imaju raznovrsnije načine provođenja slobodnog vremena od poljoprivrednika. Nasuprotnim nijima ispitanici iz Kosova nemaju raznovrsnije načine provođenja slobodnog vremena, već se ona pretežno iscrpljuju u odmaranju ili u razgovoru s ukućanima, susjedima i prijateljima; a čak i taj oblik korištenja slobodnog vremena nešto je manje izražen kod osoba s dvojnom aktivnošću nego kod poljoprivrednika.

U naseljima s većim stupnjem društveno-ekonomskе razvijenosti obje skupine ispitanika češće gledaju televiziju, a rjeđe slušaju radio i razgovaraju s ukućanima, susjedima i prijateljima.

Kada su u pitanju osobna obilježja ispitanika, vrlo su male ili neznatne razlike u oblicima korištenja slobodnog vremena. Ipak, primjetno je da se suvremeniji načini provođenja slobodnog vremena nešto češće javljaju kod ispitanika koji imaju veću školsku spremu i koji su izvan braka, te kod žena koje se bave dvojnom aktivnošću nasuprot ženama-poljoprivrednicama, zatim kod ispitanika s dvojnom aktivnošću koji se dnevno vraćaju u naselje stanovanja i koji češće od drugih čitaju novine i slušaju radio.

Već iz podataka o dnevnim načinima provođenja slobodnog vremena može se vidjeti da znatna većina ispitanika to svoje slobodno vrijeme provodi kod kuće, a manji ga broj provodi izvan kuće (uglavnom to češće čine osobe s dvojnom aktivnošću nego poljoprivrednici).

Gledano u postocima, u popodnevnim satima svoje slobodno vrijeme izvan kuće provodi 20,6% seljaka-radnika, a u večernim satima 18,9%, dok poljoprivrednici u popodnevnim satima to čine u 14,7% slučajeva, a u drugom slučaju 12,0% slučajeva. Iako su ove razlike relativno male, ipak one indiciraju na veći utjecaj suvremenijih načina provođenja slobodnog vremena kod seljaka-radnika, odnosno jaču prisutnost tradicionalizma kod čistih poljoprivrednika koji se u slobodnim trenucima većinom zadržavaju u svojim kućama.

S obzirom na osobna obilježja ispitanika, i u ovom su pogledu razlike male. Jedino kod ispitanika s dvojnom aktivnošću postoje nešto značajnije razlike prema bračnom stanju i dobi. Navećer, izvan kuće, svoje slobodno vrijeme relativno više provode muškarci nego žene, te mlađi ispitanici više nego stariji.

Većina ispitanika (81,9%) svoje slobodno vrijeme u dane tjednog odmora provodi isto kao i dnevno slobodno vrijeme, i to seljaci-radnici u 76,2% slučajeva, a poljoprivrednici u 87,8% slučajeva.

U dnevnom provođenju slobodnog vremena i slobodnog vremena u dane tjednog odmora najveće su razlike kod ispitanika u Vojvodini (23,5% ih drugačije provo-

di slobodno vrijeme u danu tjednog odmora), a najmanje u Kosovu (3,3%). Kod ispitanika s dvojnom aktivnošću ove su razlike najveće u Vojvodini (39,1%), Hrvatskoj (26,6%) i Sloveniji (25,0%), a najmanje u Crnoj Gori (13,2%) i Kosovu (10,6%).

Prema osobnim obilježjima postoje razlike samo kod osoba s dvojnom aktivnošću: tako 32,2% žena s dvojnom aktivnošću drugačije provodi svoje slobodno vrijeme u danu tjednog odmora nego dnevno slobodno vrijeme, prema 23,5% muškaraca s dvojnom aktivnošću; prema bračnom stanju 33,2% je takvih koji su izvan braka, a 22,1% onih koji su u braku. Slične se razlike javljaju i prema dobi i školskoj spremi.

Načini provodenja slobodnog vremena u danu tjednog odmora mnogo su raznovrsniji od dnevnog načina provodenja slobodnog vremena, a uglavnom se praktičiraju slijedeći načini provodenja slobodnog vremena: odmaranje, slušanje radija i gledanje televizije.

Postoje izvjesne, mada ne velike, razlike u načinu provodenja slobodnog vremena u danu tjednog odmora prema stupnju društveno-ekonomске razvijenosti naselja.

Tako ispitanici iz obje skupine (poljoprivrednici i seljaci-radnici) iz naselja s većim stupnjem društveno-ekonomске razvijenosti i raznovrsnije i aktivnije provode svoje slobodno vrijeme u dane tjednog odmora (i u ovom su slučaju ispitanici s dvojnom aktivnošću fleksibilniji).

Kako se vidi, nismo istraživali sve oblike i sadržaje slobodnog vremena u našem suvremenom selu, npr. svetkove (religioznog ili svjetovnog karaktera) i druge povremene, ciklične i iznimne trenutke seljačke svakodnevnicе. Svetkovine su, naime, danas izgubile "sviju prvo bitnu neposrednost bogatstva, dionizijsku rapsodijanost..., a zadobile su apstraktni smisao, postale su rutinske i ideologiske."¹³⁸⁾ Upravo zbog toga nas je prije svega interesiralo širenje suvremenih (urbanih) načina provodenja slobodnog vremena u našem selu. Naša se osnovna istraživačka pretpostavka uglavnom potvrdila: način provodenja slobodnog vremena (kako dnevnog, tako i u dane tjednog odmora) pretežno je pasivan i/ili tradicionalan; također je relativno nizak i stupanj diferencijacije pojedinaca, pri čemu seljaci-radnici ipak više od poljoprivrednika upražnjavaju aktivnosti karakteristične za gradsko stanovništvo.

Načini provodenja slobodnog vremena još uvijek su nedovoljno diferencirani, a diferencijacija prema nizu praćenih obilježja vrlo je mala ili skoro nikakva, dok su samo nešto veće razlike zapažene kada su u pitanju republike i pokrajine, odnosno stupanj društveno-ekonomске razvijenosti naselja. Od osobnih obilježja nešta su značajnije razlike prema spolu, školskoj spremi, bračnom stanju, statusu u domaćinstvu (da li je ispitanik kućedomačin ili nije).

Seljaci-radnici nešto više od poljoprivrednika svoje slobodno vrijeme provode aktivnije, raznovrsnije i suvremenije. To je donekle razumljivo s obzirom da za to imaju povoljnije pretpostavke: bolje su opremljeni sredstvima zabave, informiranja (televizija npr.), raspolažu većim novčanim dohotkom, dostupnije su im urbane tekovine, bliže su im urbane vrijednosti.

* * *

Prema rezultatima ovoga istraživanja zaključujemo da su mješovita domaćinstva i seljaci-radnici upravo ona socijalna kategorija seoskog stanovništva preko koje se vrši integracija seoskog stanovništva u globalne društvene procese. To je onaj

138)

Stipe Švar: "Urbanizirano slobodno vrijeme i njegovo rasprostiranje u seosku sredinu," Kulturni radnik, Zagreb, 1965., br. 5, str. 42. O karakteristikama svakodnevnice i slobodnog vremena seljačkog društva vidjeti također i A. Lefebvre, op.cit.

dio seoskog stanovništva preko kojega se u seosku sredinu unosi i širi inovativni (urbanii) način života, i upravo se preko tog načina života unose i šire one vrijednosti koje nazivamo vrijednostima tzv. potrošačkog društva. Autentičnost seljačke kulture temeljila se na autarkičnom načinu proizvodnje i na njemu zasnovane seljačke zatvorenosti. Njezina suvremena neautentičnost, tj. da kultura u suvremenom selu ima bitne poticaje izvan sela, temelji se upravo na dokidanju te autarkičnosti i dominaciji dinamičnog načina proizvodnje. To je globalna i epohalna promjena kod seljaštva, kojom se ono u osnovi i dokida kao posebna sociokulturna grupa. Suvremeni seoski svakodnevni život, inače samo jednim dijelom obuhvaćen u ovome istraživanju, jasno pokazuje da je ova promjena zahvatila sve seoske sredine u Jugoslaviji, te da su joj osnovni nosioci mješovita domaćinstva i seljaci-radnici.

I – SOCIJALNA REPRODUKCIJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA

Podaci o članovima domaćinstava prikupljeni ovim istraživanjem pružaju mogućnost da se govor i o budućoj strukturi individualnih gospodarstava s obzirom na socijalno-profesionalni sastav stanovnika koji žive na gospodarstvu, a posebno s obzirom na njihova kućedomaćina. Ovdje se, dakle, bavimo socijalnom reprodukcijom seoskih domaćinstava,¹³⁹⁾ što nam istovremeno omogućava raspravu o budućoj "poljoprivrednosti", "mješovitosti" i "nepoljoprivrednosti" naše individualne poljoprivrede.

U našem smo se istraživanju služili konceptom tzv. potencijalnih nasljednika. Zamisao je bila slijedeća: pretpostavili smo da je u seoskim domaćinstvima u kojima je kućedomaćin navršio određenu dob, profesionalna sudbina njegovih potencijalnih nasljednika, već prilično jasna, te da se na osnovi podataka o njima može suditi o budućnosti domaćinstva (gospodarstva).¹⁴⁰⁾

Iz toga se s priličnom pouzdanošću može reći da se u domaćinstvima s kućedomaćinom u dobi od 50 i više godina može nazrijeti budućnost gospodarstava kao socijalno-ekonomskih jedinica (jer su njegova najstarija djeca već dovoljno odrasla).

Nadalje, kao potencijalne nasljednike odredili smo sve muške osobe koje žive u domaćinstvu, a mlađe su od kućedomaćina 10 i više godina.¹⁴¹⁾

Konačno, potencijalne smo nasljednike razvrstali u tri skupine: poljoprivredni, nepoljoprivredni i uzdržavani članovi, što odmah daje mogućnost za razvrstavanje domaćinstava u četiri tipa socijalne reprodukcije:

1. potencijalni nasljednik – poljoprivrednik,
2. potencijalni nasljednik – nepoljoprivrednik,
3. potencijalni nasljednik – uzdržavani član,
4. nema potencijalnog nasljednika u domaćinstvu.

U slučaju kada se u domaćinstvu pojavljuje više potencijalnih nasljednika, tip se reprodukcije određuje prema slijedećem redu prvenstva: potencijalni nasljednik-poljoprivrednik isključuje potencijalnog nasljednika-nepoljoprivrednika i uzdržavanog člana, dok potencijalni nasljednik-nepoljoprivrednik isključuje potencijalnog nasljednika-uzdržavanog člana. Kada je u pitanju posljednja grupa domaćinstava moguća je njihova daljnja raščlamba na domaćinstva koja imaju

139)

Pod "socijalnom reprodukcijom" podrazumijevamo obnavljanje pojedinih kategorija seoskih domaćinstava s obzirom na socijalno profesionalni sastav stanovnika koji u njima žive. Načinjeni pokazatelj kojega pri tome koristimo jest status kućedomaćina. O budućoj socijalnoj reprodukciji domaćinstva, možemo, dakle, govoriti projicirajući budući sastav stanovnika i kućedomaćina, koji "njima žive".

140)

Istraživanja socijalne reprodukcije vršio je u nas dr Petar Marković s grupom suradnika. Na osnovi odgovora kućedomaćina formirali su slijedeća tri tipa reprodukcije: (1) gospodarstva na kojima ostaje netko od potomaka, (2) gospodarstva s kojih će se svi potomci školovati i (3) gospodarstva na kojima više nema potomaka. Rezultati tih istraživanja objavljeni su u više radova, a nalazimo ih i u knjizi dr P. Markovića. "Migracije...", op.cit., str. 72 - 85.

141)

Postavlja se pitanje zašto uzeti u obzir samo muške osobe? Razlog smo našli u tome što u većini slučajeva gospodarstvo preuzima bračni par, pa je dakle dovoljno uzeti potencijalne nasljednike jednog spola. Kako su u nas domaćinstva uglavnom patriokratna (žena dolazi u kuću muža), to je metodološki ispravnije uzeti muške potencijalne nasljednike, koji spavajući u stvari "eliminiraju" ženske potencijalne nasljednike. Drugi razlog je u tomu što u nas u poljoprivredi postoji "višak" ženskog stanovništva, pa se velik broj poljoprivrednika udaje za nepoljoprivredne (1970. godine 49,7%), dok su obrnuti slučajevi mnogo rjeđi. Spomenuto razliku od 10 godina uzeli smo zbog toga što tek član domaćinstva koji je osjetno mlađi od kućedomaćina u mogućnosti je da produži trajanje gospodarstva kroz značaj nije vremensko razdoblje.

vanjske nasljednike i ona koja ih nemaju.

Naše istraživanje bilo je prilika za produbljenu analizu socijalne reprodukcije seoskih domaćinstava na većem i reprezentativnijem jugoslavenskom uzorku. Pošli smo od toga da analiza socijalne reprodukcije anketiranih domaćinstava istovremeno ukazuje na perspektive održavanja i transformacije mješovitih domaćinstava u našoj individualnoj poljoprivredi (koja su upravo poseban predmet ovoga rada), a gdje smo imali mogućnosti, uporedno smo ocjenjivali perspektive socijalne reprodukcije mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava.

Kućedomačini

Od 4 339 anketiranih domaćinstava njih 2 557 ili 58,9% imalo je kućedomačine u dobi 50 i više godina.¹⁴²⁾

Kućedomačini u mješovitim domaćinstvima bili su u prosjeku nešto mlađi nego kućedomačini u čistim poljoprivrednim domaćinstvima: prvih je iznad 50 godina bilo 57,8%, a drugih 60,5%.

Kada se može očekivati da će njihovi individualni posjedi biti oslobođeni za suksesiju, odnosno kada će ih preuzeti potencijalni nasljednici? Kao granicu suksesije odredili smo dob od 65 godina, što odgovara dobi starosnog umirovljenja stalno zaposlenih osoba.¹⁴³⁾ U tom bi slučaju — prema našem istraživanju — cijela ova grupa posjeda bila vakantna za suksesiju u narednih 15 godina, odnosno do 1991. godine (naša je anketa provedena 1976. godine).

Potencijalni nasljednici

U grupi domaćinstava s kućedomačinom od 50 i više godina bila su ukupno 3 284 potencijalna muška nasljednika, što u prosjeku čini 1,3 nasljednika po anketiranom domaćinstvu.

Distribucija potencijalnih muških nasljednika prema socijalno-profesionalnim kategorijama domaćinstava izgleda ovako:

	N	%
— potencijalnih nasljednika — aktivnih poljoprivrednika	889	27,1
— potencijalnih nasljednika — aktivnih nepoljoprivrednika	1 137	34,6
— potencijalnih nasljednika — uzdržavanih članova	1 258	38,3
	3 284	100,0

Dakle, potencijalnih nasljednika-aktivnih nepoljoprivrednika bilo je znatno više nego potencijalnih nasljednika-aktivnih poljoprivrednika. Taj podatak ukazuje na činjenicu da će naša individualna poljoprivreda sve više dolaziti pod kontrolu.

142)

Ovaj broj domaćinstava s kućedomačinom od 50 i više godina nešto varira uslijed grešaka u obradi, no te varijacije (budući da su male) ne utječu na osnovne strukture i pokazatelje kojima operiramo u ovoj analizi.

143)

Doduše, sada mnogi poljoprivrednici u dobi iznad 65 godina upravljaju gospodarstvom. To pokazuje starosna struktura kućedomačina anketiranih domaćinstava. No, često je to upravljanje samo formalno (ako u domaćinstvu živi mlađi radno sposoban muškarac) ili se radi o upravljanju iz nužde (kada na posjedu nema suksesora). Mada ova dobitna granica od 65 godina sada izgleda previška, ona može biti od važnosti kada se uvede mirovinsko osiguranje poljoprivrednika i kada ojačaju razni oblici podruštvljavanja poljoprivrede, koji će utjecati na reduciranje stare radne snage u poljoprivredi.

lu nepoljoprivrednika, utoliko više što će i uzdržavani članovi uglavnom postati nepoljoprivrednici.¹⁴⁴⁾

Zanimljivi su i podaci o strukturi potencijalnih muških nasljednika u anketiranim domaćinstvima po republikama i pokrajinama (Tabela 88). Iz tih se podataka vidi, prvo, da prosječan broj potencijalnih muških nasljednika varira ovisno o razvijenosti republike: potencijalnih je nasljednika više u nerazvijenom, a manje u razvijenom području. Krajnji raspon u broju potencijalnih muških nasljednika između Kosova i Vojvodine jest 3,5 : 1, što na svoj način svjedoči o stupnju agrarne prenapučenosti te demografskoj vitalnosti seoskih domaćinstava u dvije našim autonomnim pokrajinama.

Dруго, omjer između broja potencijalnih nasljednika-aktivnih poljoprivrednika i potencijalnih nasljednika -aktivnih nepoljoprivrednika potpuno ne slijedi upravo spomenuto pravilo o broju potencijalnih nasljednika. Naime, potencijalnih nasljednika-aktivnih poljoprivrednika više ima u nerazvijenom području, tako da ih je na Kosovu bilo 71 na 100 anketiranih domaćinstava, a u Vojvodini 16. Razlike među republikama i pokrajinama znatno su manje kada je u pitanju broj potencijalnih nasljednika-aktivnih nepoljoprivrednika.

Tabela 88

Struktura potencijalnih muških nasljednika u anketiranim domaćinstvima po republikama i pokrajinama

– kućedomačin s 50 i više godina

Republike i pokrajine	Potencijalnih nasljednika na 100 domaćinstava				
	Ukupno	Aktivnih po- ljoprivredni- ka	Aktivnih nepoljo- privrednika	Uzdržava- nih člano- va	N
Bosna i Hercegovina	137	29	57	50	571
Crna Gora	147	25	50	72	108
Hrvatska	113	20	48	45	724
Makedonija	198	57	57	84	307
Slovenija	95	16	51	28	170
Srbija – uže područje	121	50	29	42	896
Vojvodina	85	23	42	20	211
Kosovo	292	71	55	165	291
Ukupno	128	35	44	49	3 278

Broj potencijalnih nasljednika raste uporedo s veličinom posjeda. Ipak, razlike između kategorije najvećih i kategorije najmanjih posjeda nisu tako velike. Objasnjenje ovoj, u prvi mah neočekivanoj pojavi, nalazimo u strukturi potencijalnih nasljednika. Naime, na malim je posjedima među potencijalnim nasljednicima osjetno više nepoljoprivrednika, dok potencijalnih nasljednika-poljoprivrednika više ima na većim posjedima. No, i ovdje je prisustvo nepoljoprivrednika dosta značajno. Broj potencijalnih nasljednika-nepoljoprivrednika na većim posjedima pokazuje da se i domaćinstva s većim gospodarstvima u dobranoj mjeri okreću nepoljoprivrednim djelatnostima. O tome govori i podatak da je od svih potencijalnih nasljednika-aktivnih članova u domaćinstvima s posjedom većim od 8 ha bilo 37% aktivnih nepoljoprivrednika.

144)

Prema našoj procjeni oko 70 % djece poljoprivrednika nastavlja školovanje drugoga stupnja Opći koeficijent nastavlja školovanje drugoga stupnja školske godine 1974/75., bio je 89,9% (V. Puliz: Eksodus poljoprivrednika, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora, IDIS-a, 1977., str. 122.)

Posebno nas je zanimala distribucija potencijalnih muških nasljednika u mješovitim i poljoprivrednim domaćinstvima.

Tabela 89

Veličina posjeda i struktura potencijalnih muških nasljednika
u anketiranim domaćinstvima

– kućedomačin s 50 i više godina

Veličina posjeda u ha	Potencijalnih nasljednika na 100 domaćinstava					N
	Ukupno	Aktivni poljoprivrednici	Aktivni nepopoljoprivrednici	Uzdržavani članovi		
Do 1 ha	113	20	49	44		570
1,01 – 3	130	29	47	54		1 336
3,01 – 5	129	42	43	44		754
5,01 – 8	143	51	40	52		449
8,01 i više	140	63	37	40		146
Ukupno	128	34	45	49		3 265

Prema očekivanju, potencijalnih nasljednika-aktivnih poljoprivrednika daleko je više u poljoprivrednim domaćinstvima. U tim domaćinstvima nalazimo i izvje-

Tabela 90

Potencijalni muški nasljednici prema kategorijama anketiranih domaćinstava po zaposlenosti njihovih članova

– kućedomačin s 50 i više godina

Kategorije domaćinstava	Potencijalni nasljednici na 100 domaćinstava					N
	Ukupno	Poljoprivrednici	Nepoljoprivrednici	Izdržavani članovi		
Poljoprivredna	104	54	7	43		1 103
Mješovita	146	21	72	53		2 175
Ukupno	129	35	45	49		3 278

stan broj nepoljoprivrednika; riječ je o nezaposlenim članovima koji su se primili za nepoljoprivredno zanimanje, pa su se, očekujući posao, privremeno smjestili na gospodarstvu.

U mješovitim je domaćinstvima opet daleko više potencijalnih nasljednika-aktivnih nepoljoprivrednika: njihov je omjer u odnosu na poljoprivrednike bio 3,5:1. Možemo reći da mješovita domaćinstva općenito pokazuju veću demografsku vitalnost.

TIPOVI SOCIJALNE REPRODUKCIJE

Potencijalni kandidati za sukcesiju u domaćinstvima s kućedomačinom u dobi od 50 i više godina veoma su nejednako raspoređeni po domaćinstvima: u jedнима ih ima 4 i više, dok u drugima neka nikoga. U anketiranim su domaćinstvima potencijalni muški nasljednici bili raspoređeni na slijedeći način:

- bez nasljednika – 28,2
- jedan nasljednik – 38,1

– dva nasljednika	– 19,4
– tri nasljednika	– 9,2
– četiri nasljednika	– 3,0
– pet i više nasljednika	– 2,6

Višak nasljednika u jednom i manjak u drugom domaćinstvu ne znači da će se oni međusobno "prelijevati". U tom je pogledu posjedovna struktura individualne poljoprivrede veoma neelastična: privatno-vlasničke prepreke su visoke i često nepremostive.

U slučajevima domaćinstava s više potencijalnih nasljednika tip njihove socijalne reprodukcije određivali smo prema tzv. prvom potencijalnom nasljedniku. Kako smo već spomenuli, to je prvenstveno aktivni poljoprivrednik, a ako njega nema – onda je to aktivni nepoljoprivrednik, a tek na trećem mjestu uzdržavani član; četvrti tip predstavljaju domaćinstva s tzv. vanjskim nasljednikom, tj. ona bez nasljednika koji živi u domaćinstvu; peti je tip domaćinstva onaj u kojima nema nikakvoga potencijalnog nasljednika.

U daljnjoj interpretaciji podataka, pojednostavljenja radi, ova ćemo dva posljednja tipa sjediniti u jedan tip – u domaćinstvo bez potencijalnih nasljednika.

OSNOVNA DISTRIBUCIJA DOMAĆINSTAVA PREMA TIPOVIMA SOCIJALNE REPRODUKCIJE

Naša je anketa pokazala slijedeću distribuciju domaćinstava prema tipovima nasljeđivanja:

Tip 1 – prvi potencijalni nasljednik – poljoprivrednik	760 ili 29,7%
Tip 2 – prvi potencijalni nasljednik – nepoljoprivrednik	869 ili 34,0%
Tip 3 – prvi potencijalni nasljednik – uzdržavani član	210 ili 8,2%
Tip 4 – potencijalni nasljednik izvan domaćinstva	391 ili 15,3%
Tip 5 – nema potencijalnog nasljednika	327 ili 12,8%

Ovi podaci jasno otkrivaju dimenzije dviju krupnih posljedica deagrarizacije stanovništva koje su se odrazile u agrarnoj strukturi: prvo, velik je broj domaćinstava bez potencijalnog nasljednika koji živi na posjedu, i drugo, od preostalih domaćinstava više je onih u kojima će u slijedećoj generaciji kućedomačini biti nepoljoprivrednici nego onih u kojima će biti poljoprivrednici.

Posebnu smo pažnju usmjerili na razlike u perspektivama socijalne reprodukcije između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava.

Tabela 91

Tipovi socijalne reprodukcije poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava

Tipovi socijalne reprodukcije	Kategorija domaćinstva		
	poljoprivredno	mješovito	ukupno
Tip 1	47,6	16,9	29,6
Tip 2	1,7	56,9	34,1
Tip 3	10,0	7,0	8,2
Tip 4	22,0	10,5	15,3
Tip 5	18,8	8,6	12,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1 055	1 493	2 548

= 858,719; df = 4; p = 0,001; C = 0,549

Dakle, oko polovine anketiranih poljoprivrednih domaćinstava reproducirat će se kao poljoprivredna, neznatan broj kao nepoljoprivredna (riječ je o već spomenutim nezaposlenim poljoprivrednicima na posjedu), a 40,8% neće se reproducirati u narednoj generaciji kućedomaćina. Međutim, situacija je u mješovitim domaćinstvima potpuno različita: njih ima relativno malo s nasljednikom-poljoprivrednikom (a dat im je prioritet u određivanju tipa reprodukcije), zatim, vrlo je visok udio gospodarstava koje će preuzeti nepoljoprivredni, a oko petinu mješovitih domaćinstava se neće reproducirati.

Otkriva se, dakle, pravac reprodukcije mješovitih domaćinstava: domaćinstva s kućedomaćinom-poljoprivrednikom pretvaraju se u mješovita s kućedomaćinom-nepoljoprivrednikom. Slijedeći korak za mnoge je zapošljavanje svih njegovih članova izvan posjeda, ili potpuno napuštanje posjeda; "odljepljivanje" od gospodarstva ide, dakle, etapno.

Znatne razlike u tipovima socijalne reprodukcije anketiranih domaćinstava pojavljuju se po republikama i pokrajinama. Te razlike proizlaze iz stupnja ekonomskе razvijenosti, te obilježja i strukture domaćinstava. U tom smislu neki se naši nalazi bolje mogu shvatiti ako se povežu s podacima koji su već ranije izneseni u poglavljiju o domaćinstvu. Te su razlike u tjesnoj vezi s brojem i strukturom potencijalnih nasljednika, o čemu je već bilo riječi.

U nerazvijenim je područjima više zastupljen tip 1 socijalne reprodukcije (nasljednik-poljoprivrednik); zastupljenost tipa 2 (nasljednik-nepoljoprivrednik) nešto je veća u razvijenom području, ali mu je znatan udio i u nerazvijenom području (izuzetak čini Kosovo, gdje je brojno prisustvo nasljednika-poljoprivrednika potisnulo nepoljoprivrednike kao nosioca socijalne reprodukcije domaćinstava). Indikativan je podatak o domaćinstvima bez potencijalnih nasljednika koji žive na posjedu (tip 4 i 5): njihov je udio daleko najveći u Vojvodini (45,8%), a potom u Hrvatskoj (33,0%). Naprotiv, takvih je domaćinstava najmanje tamo gdje su društveno-ekonomski uvjeti nepovoljniji – u Kosovu (7,1%), u Bosni i Hercegovini (21,3%) i Makedoniji (23,6%). (Tabela 92).

Već je rečeno da je prvi tip socijalne reprodukcije manje zastupljen u razvijenom, a više u nerazvijenom području. Kada je pak riječ o tipovima socijalne reprodukcije u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima, također zapažamo znatno veće učešće prvoga tipa u poljoprivrednim i mješovitim domaćinstvima nerazvijenoga područja (Tabela 93). U razvijenom je području posebno malen udio mješovitih domaćinstava koja će se reproducirati kao poljoprivredna – Hrvatskoj 9,0%, Sloveniji 8,4% te Vojvodini 13,3%.

Drugi tip reprodukcije nalazimo uglavnom u mješovitim domaćinstvima.

Znatne razlike između dvaju tipova domaćinstava nalazimo kod četvrtog i petog tipa socijalne reprodukcije, uzetih zajedno. Tu poljoprivredna domaćinstva stoje nepovoljnije, i najviše ih se neće reproducirati upravo u razvijenom području – u Vojvodini 63,1%, Hrvatskoj 48,8% te Sloveniji 44,5%. Na drugoj strani, najstabilnija su poljoprivredna domaćinstva u Kosovu (samo ih se 15,1% neće reproducirati).

I među mješovitim domaćinstvima, slično kao među poljoprivrednima, u razvijenom području nalazimo mnogo više onih koja se, prema našoj tipologiji, neće reproducirati – npr. u Vojvodini 28,1%, u Hrvatskoj 24,8% i u Sloveniji 23,7%. Udio takvih domaćinstava opet je najmanji u Kosovu – 12,3%, zatim u Makedoniji – 9,5% te Crnoj Gori – 16,7%.

Dakle, i "poljoprivrednost" i "mješovitost" seoskih domaćinstava, u sadašnjem njihovu značenju, čvršće su ukorijenjene u nerazvijenom području, i one će se tu i dulje održati.

Tabela 92

Tipovi socijalne reprodukcije anketiranih domaćinstava po republikama i pokrajinama

– kućedomačin s 50 i više godina

Tipovi socijalne reprodukcije	Republike i pokrajine						Kosovo	Ukupno
	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija		
Tip 1	27,1	22,2	19,1	38,5	14,8	41,9	21,3	58,2
Tip 2	42,6	40,3	40,1	28,0	46,0	26,8	25,6	18,4
Tip 3	9,0	12,5	7,8	9,9	10,2	6,1	7,4	16,3
Tip 4	13,6	13,9	16,4	13,7	11,4	14,2	26,4	5,1
Tip 5	7,7	11,1	16,6	9,9	17,6	11,1	19,4	2,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	413	72	639	161	176	740	258	98
Hi-kvadrat = 249,671; df = 28; p = 0,001 C = 0,336	.	.	.	.	.	.	.	.

Tabela 93

Tipovi socijalne reprodukcije poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava prema republikama i pokrajinama

– kućedomaćin s 50 i više godina

		Republike i pokrajine									
		Bosna i Her.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno	N
Tip 1	P:	50,4	27,3	38,4	49,4	33,3	56,2	29,2	70,4	47,6	507
	M**	19,6	21,3	9,0	28,6	8,4	22,4	13,3	43,2	16,9	253
Tip 2	P	3,0	0,0	2,3	0,0	2,2	2,1	0,8	0,0	1,8	19
	M	55,4	47,5	59,8	53,6	61,1	60,4	50,8	40,9	56,9	850
Tip 3	P	10,9	36,3	10,5	11,7	20,0	7,3	6,9	18,5	10,0	106
	M	8,3	8,2	6,4	8,3	6,9	4,5	7,8	13,6	7,0	104
Tip 4	P	23,8	27,3	20,5	25,9	24,5	18,7	36,2	7,4	22,0	234
	M	10,3	11,5	14,3	2,4	6,9	8,0	16,4	2,3	10,5	157
Tip 5	P	11,8	9,1	28,3	13,0	20,0	15,7	26,9	7,7	18,6	198
	M	6,4	11,5	10,5	7,1	16,8	4,8	11,7	0,0	8,6	129
N =	(P)	101	11	219	77	45	427	130	54	1 064	
N =	(M)	312	61	420	84	131	313	128	44	1 493	

• – Poljoprivredna   ** – Mješovita

Kako veličina posjeda nije pouzdan kriterij za sagledavanje ekonomske snage gospodarstva, u obzir su uzeti i neki drugi pokazatelji – npr. stočni fond, opremljenost, investicije. Taj sintetički pokazatelj ekonomske snage gospodarstva jest proizvodni kapacitet gospodarstva. U našem smo istraživanju to obilježje ukrstili s tipovima socijalne reprodukcije domaćinstava.

Tabela 94

**Tipovi socijalne reprodukcije i proizvodni kapacitet
gospodarstva anketiranih domaćinstava**

– kućedomačin s 50 i više godina

Tipovi socijalne reprodukije	Rang proizvodnog kapaciteta					Ukupno
	I	II	III	IV	V	
Tip 1	17,0	27,2	34,0	41,4	52,2	29,9
Tip 2	34,2	35,7	35,2	32,5	24,1	33,8
Tip 3	9,7	9,2	7,7	5,2	4,7	8,2
Tip 4	20,3	16,3	14,1	10,1	7,3	15,3
Tip 5	18,8	11,6	9,1	10,8	11,6	12,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	600	958	483	268	232	2 541

Hi-kvadrat = 155,562; df = 16; p = 0,001; C = 0,287

Dakle, jača će se gospodarstva više reproducirati kao poljoprivredna, u njih nalazimo manje zastupljen 2. tip reprodukcije, a manje će ih se i ugasiti nakon sadašnjeg kućedomačina. Slabija se gospodarstva u pogledu reprodukcije polariziraju na ona koja su bez nasljednika, i ona s nasljednikom-poljoprivrednikom.

Zanimljivije se razlike javljaju između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava (Tabela 95). Kod poljoprivrednih smo utvrdili povezanost između porasta gospodarske snage i prvoga tipa reprodukcije. Kada je pak riječ o odnosu gospodarske snage i 4. i 5. tipa korelacije je znatno slabija. I među ekonomski najsnajnijim gospodarstvima (rang 5) nalazimo dosta onih koji se neće reproducirati (36,2% prema prosjeku od 40,7%). Međutim, kod mješovitih domaćinstava ona gospodarski jača više će se reproducirati, ali osjetno najviše s kućedomačinom-ne-poljoprivrednikom; gospodarski slabija mješovita domaćinstva pretežno će se gasiti, a od onih koja se ipak održe, više će biti poljoprivrednih nego mješovitih.

Dakle, veća gospodarska snaga znatno utječe na zadržavanje domaćinstva u svoje "poljoprivrednom" ili "mješovitom" statusu. Povratak iz "mješovitosti" u "poljoprivrednost" je posve izniman; postoji samo obrnut tok kretanja.

Sintetičko obilježje kojega smo nazvali standardom domaćinstva također se pokazalo relevantnim za distribuciju domaćinstava s obzirom na socijalnu reprodukciju.

Među domaćinstvima s višim standardom nalazimo najviše onih s nasljednikom-nepoljoprivrednikom, dok među onima s nižim standardom velik udio imaju domaćinstva koja se neće reproducirati; nasljednika-poljoprivrednika nešto više imaju domaćinstva sa osrednjim standardom.

Tabela 95

Tipovi socijalne reprodukcije mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava i proizvodni kapacitet njihovog gospodarstva

– kućedomačin s 50 i više godina

Tipovi socijalne reprodukcije i kategorija domaćinstava		Rang proizvodnog kapaciteta gospodarstva					
		I	II	III	IV	V	Ukupno
Tip 1	P	30,4	43,3	49,1	59,4	67,2	47,6
	M	12,1	15,7	20,3	21,7	32,7	17,1
Tip 2	P	2,5	1,7	1,8	2,2	0,0	1,7
	M	45,8	60,4	64,5	65,1	55,4	56,8
Tip 3	P	9,3	12,2	11,4	5,1	6,9	10,0
	M	9,8	6,8	4,7	5,4	2,0	6,9
Tip 4	P	32,3	23,9	22,3	15,9	9,9	22,1
	M	15,9	10,8	6,6	3,9	4,0	10,5
Tip 5	P	25,5	18,9	15,5	17,4	16,0	18,6
	M	56,3	27,3	7,8	3,9	4,7	8,6
N (P) =		161	402	220	138	131	1 052
N (M) =		439	555	256	129	101	1 480

(P) Hi-kvadrat = 61,444; df = 16; p = 0,001; C = 0,235

(M) Hi-kvadrat = 121,008; df = 16; p = 0,001; C = 0,328

Tabela 96

Tipovi socijalne reprodukcije i standard domaćinstva

– kućedomačin s 50 i više godina

Tipovi socijalne reprodukcije		Rang standarda domaćinstva					
		I	II	III	IV	V	Ukupno
Tip 1		24,8	31,4	33,4	28,6	24,6	30,0
Tip 2		6,4	16,8	30,3	46,9	48,6	33,8
Tip 3		6,4	12,7	8,0	7,1	6,2	8,2
Tip 4		36,7	20,2	16,0	9,2	11,7	15,5
Tip 5		25,7	19,0	12,2	8,2	12,5	–
Ukupno		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =		109	411	972	448	512	2 452

Hi-kvadrat = 235,204; df = 16, p = 0,001; C = 0,353

Diferenciranja se slika dobiva u Tabeli 97, u kojoj se mogu uspoređivati poljoprivredna i mješovita domaćinstva.

I kod jednih i kod drugih domaćinstava nalazimo polarizaciju sličnu onoj koju smo dobili uspoređivanjem tipova reprodukcije sa proizvodnim kapacitetom gospodarstva.

Poljoprivredna domaćinstva s višim standardom više će se reproducirati kao poljoprivredna, a ona s nižim standardom pretežno će se gasiti u slijedećoj generaciji kućedomačina.

Na drugoj strani, mješovita domaćinstva s višim standardom održat će se zahvaljujući nasljedniku-nopoljoprivredniku, a ona s nižim standardom gasiti će se kao proizvodne jedinice.

Tabela 97

Tipovi socijalne reprodukcije poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava i standard domaćinstva

– kućedomačin s 50 i više godina

Tipovi socijalne reprodukcije i kategorija domaćinstva	Rang standarda domaćinstva						Ukupno
	I	II	III	IV	V		
Tip 1	P M	27,6 18,2	41,8 15,8	49,5 21,3	59,9 14,8	53,2 13,7	47,9 17,2
Tip 2	P M	2,6 15,2	1,0 40,6	1,7 52,0	2,2 66,6	2,1 66,3	1,7 56,7
Tip 3	P M	6,6 6,0	11,4 14,5	9,8 6,7	9,5 6,1	8,5 5,4	9,7 7,1
Tip 4	P M	39,5 30,3	24,0 14,5	20,8 12,3	15,3 6,4	22,0 7,8	22,4 10,5
Tip 5	P M	23,7 30,3	21,9 14,5	18,2 7,7	13,1 6,1	14,2 6,7	18,3 8,4
N (P) =		76	246	418	137	141	1 018
N (M) =		33	165	554	311	371	1 434

(P) Hi-kvadrat = 37,124; df = 16; p = 0,005; C = 0,224

(M) Hi-kvadrat = 108,867; df = 16; p = 0,001; C = 0,317

* * *

Na kraju, htjeli bismo dati sažet pregled osnovnih rezultata istraživanja o tipovima socijalne reprodukcije anketiranih domaćinstava.

Tip 1 (nasljednik-poljoprivrednik) – više nalazimo u nerazvijenom brežuljkasto-planinskom području. To su uglavnom poljoprivredna domaćinstva s većim obradivim površinama (i s većim brojem članova domaćinstva), veće gospodarske snage, s tendencijom proizvodne ekspanzije, i sa osrednjim standardom.

Tip 2 (nasljednik-nopoljoprivrednik) – nešto više nalazimo u razvijenom području, a najviše u mediteranskom rajonu. To su uglavnom mješovita domaćinstva, veličine i ekonomski snage ispod prosjeka, s prevladavajućim blagim tendencijama ekspanzije, i s višim standardom domaćinstva.

Tip 4 i 5 (nema nasljednika na posjedu) – češće se javlja u razvijenom području, a naročito u ravničkom rajonu. To su poljoprivredna domaćinstva čije je gospodarstvo po veličini obradivog zemljišta ispod prosjaka, manje su ekonomski snage, pretežno su regresivna, i s nižim standardom.

Posebno smo izdvojili raspoložive pokazatelje o socijalnoj reprodukciji mješovitih domaćinstava. Iz tih se pokazatelja vide osnovna obilježja pojedinih tipova reprodukcije unutar mješovitih domaćinstava.

Tip 1. reprodukcije (nasljednik-poljoprivrednik) relativno je slabo zastupljen, a kada i jest – onda je to češće domaćinstvo u nerazvijenom, brežuljkasto-planinskom rajonu, koje ima veći posjed, iznad prosječne je ekonomski snage, srednjeg je standarda, i u kojem je kućedomačin poljoprivrednik.

Tip 2 (nasljednik-nepoljoprivrednik) ravnomjerno je distribuiran po područjima, rajonima i posjedima prema veličini. Gospodarska snaga tih domaćinstava je znatno iznad prosjeka, ta domaćinstva imaju viši standard, kućedomačin im je češće poljoprivrednik ili druga osoba na posjedu koja nije zaposlena i bez ličnih prihoda.

Tip 4 i 5 (domaćinstva bez nasljednika) češće nalazimo u razvijenom i ravničkom području. To su domaćinstva s manjim posjedom, slabije ekonomski snage, nižeg standarda, s kućedomačinom zaposlenim izvan posjeda ili kućedomačinom umirovljenikom.

Ako je kućedomačin – poljoprivrednik, oslanjanje na gospodarstvo je jače; ako je kućedomačin seljak-radnik ili umirovljenik, i drugi se članovi domaćinstva okreću nepoljoprivrednim djelatnostima, a često se dešava da napuštaju posjed.

VII – STAVOVI I MIŠLJENJA SELJAKA–RADNIKA O PROBLEMIMA I BUDUĆNOSTI INDIVIDUALNE POLJOPRIVREDE, O ZEMLJI– ŠNOM POSJEDU I UDRUŽIVANJU

Postavlja se pitanje koliko su se promjene u poljoprivredi odrazile u svijesti individualnih poljoprivrednih proizvodača, bili oni čisti poljoprivrednici ili seljaci–radnici. Zapravo zanima nas koliko su naši sitni poljoprivredni proizvodači usvojili viziju jedne drugačije poljoprivrede od njihove sadašnje, u prvom redu udružene i podruštvljene. Pitanje je također kako oni vide neposredne akcije koje vode njihovom uključivanju u udruženu poljoprivredu koja čini dio te buduće, projicirane socijalističke poljoprivrede, te kako vide svoje mjesto i mjesto drugih u akcijama oko takvog udruživanja.

Stavove i mišljenja¹⁴⁵⁾ ispitanika o tim problemima seljačkog posjeda, te problemima podruštvljavanja i udruživanja, analizirat ćemo pomoću pet grupa podataka koji se odnose na:

1. poteškoće individualne poljoprivrede,
2. potrebnu veličinu posjeda,
3. ustupanje i prodaju zemljišnog posjeda,
4. budućnost individualne poljoprivrede,
5. mogućnost udruživanja.

PROBLEMI INDIVIDUALNE POLJOPRIVREDE

Kako je seosko domaćinstvo umnažalo svoje veze s vanjskim svijetom, poljoprivrednik je sve veći broj svojih problema "prenosio" na razne vanjske subjekte, koji su mu odredivali cijene poljoprivrednih proizvoda, cijene repromaterijala, porez, druga davanja i slično. S druge strane umanjivalo se značenje unutrašnjih faktora koji djeluju u samom gospodarstvu.

Zanimalo nas je kako naši današnji individualni poljoprivrednici percipiraju ove različite vanjske i unutrašnje probleme poljoprivrede, te kako ih rangiraju. Željeli smo utvrditi i razlike koje postoje između seljaka–radnika i čistih poljoprivrednika u pogledu ocjena teškoća, kao i neke druge osobitosti stavova i mišljenja obiju skupina ispitanika.

Naše je pitanje glasilo: — Koje su, po vašem mišljenju, glavne teškoće individualne poljoprivrede u nas danas? U upitniku smo iznijeli 11 modaliteta odgovora, a ispitanici (seljaci–radnici i individualni poljoprivrednici) mogli su dati tri moguća odgovora.¹⁴⁶⁾

Izložit ćemo distribuciju odgovora svih ispitanika prema izvedenim rangovima:

145)

Teško je točno razlikovati što je stav, a što mišljenje. Prema Allportu, pod stavom se podrazumijeva neutralna i mentalna spremnost, formirana na osnovi iskustva, a koja vrši direktni i dinamički utjecaj na reguliranje pojedinaca na objekte i situacije sa kojima dolazi u dodir. (Citirano prema N.Rot: *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1978., str. 289.). Dok je stav općiji, mišljenje je specifičnije i u pravilu se odnosi na nešto konkretnije, odnosno na točno formulirano pitanje. Između stava i mišljenja postoji veza koju Stoezel objašnjava time da mišljenje predstavlja manifestaciju prihvatanja formula nekog stava koja se može evoluirati na objektivnoj skali. (Citirano prema: La sociologie, Paris, Centre d'etude et de Promotion de la lecture, 1970.).

146)

Ustlijed toga zbroj postotaka u stupcima tabela prelazi 100.

1. visoke cijene umjetnog gnojiva, mehanizacije, sortnog sjemenja, stočne hrane i slično	46,2%
2. nestabilne cijene poljoprivrednih proizvoda	42,8%
3. niske cijene poljoprivrednih proizvoda	37,7%
4. visoki porezi	35,7%
5. manjak radne snage: mlađi i sposobniji su otišli, a ostali stari i nemoćni	26,4%
6. malen individualni posjed, slaba opremljenost gospodarstva	18,4%
7. poteškoće u prodaji poljoprivrednih proizvoda	15,6%
8. zemljište je isparcelirano, nije grupirano, nije provedena melioracija	13,9%
9. neravnomjeran položaj u odnosu na kombinate, zadruge ili druge privredne organizacije	10,7%
10. nerazvijena kooperacija s društvenim privrednim organizacijama	8,4%
11. poteškoće pri dobivanju kredita za unapređenje proizvodnje	7,9%

Daljnje grupiranje poteškoća individualne poljoprivrede o kojima su se izjašnjavali ispitanici moguće je izvesti na slijedeći način:

1. poteškoće koje proizlaze iz tržišta poljoprivrednih proizvoda i repromaterijala (modaliteti 1, 2, 3, 7 – što čini 42,8% od ukupno 9 147 odgovora o poteškoćama koje su naveli ispitanici);
2. poteškoće koje proizlaze iz slabosti individualnog posjeda (modaliteti 5, 6, 8 – 30,5% svih odgovora);
3. poteškoće koje proizlaze iz odnosa (kooperacije) individualnih gospodarstava s društvenim sektorom (modaliteti 9 i 10 – 7,2% svih odgovora);
4. poteškoće vezane uz visoke poreze i nedostupne kredite (modaliteti 4 i 11 – 19,5% svih odgovora).

Ispitanici u prvi plan ističu poteškoće vezane uz tržište poljoprivrednih proizvoda i repromaterijala potrebnog poljoprivredi (visoke cijene repromaterijala, niske i nestabilne cijene poljoprivrednih proizvoda, poteškoće prodaje poljoprivrednih proizvoda). Osjetno iza toga, na drugom mjestu, spominju se problemi vezani uz individualno gospodarstvo (malen, slabo opremljeni posjed, manjak radne snage, isparceliranost zemljišta). Na trećem su mjestu problemi koji proizlaze iz statusa i fiskalnih obaveza individualnih poljoprivrednika (teškoće u dobivanju kredita, visoki porezi).¹⁴⁷⁾ Najmanje značajnima ispitanici percipiraju odnose s društvenim sektorom (slaba kooperacija i neravnopravan odnos s društvenim gospodarstvima). To se može uzeti i kao indikator slabe razvijenosti kooperativnih odnosa u našem selu općenito, pa ih upravo zato većina ispitanika i ne smatra značajnima.

Zašto je toliko krivnje svaljeno na tržište poljoprivrednih proizvoda i repromaterijala? Odgovor je u tome što se na njemu određuje "plaća" individualnih poljoprivrednika, a ona je, po mišljenju ispitanika, malena, nestabilna i pod stalnim je pritiskom cijena repromaterijala potrebnog poljoprivredi.

147)

Porez je tradicionalna obaveza koju je poljoprivredniku nametala država, a dugo je bio uzrok konflikta seljaka i države. Danas je, kao što se vidi, potisnut u drugi plan, jer ga po važnosti nadilaze cijene repromaterijala poljoprivrednih proizvoda, koje se određuju također izvan sela pa se za poljoprivrednike pojavljuju kao vanjska sila. J.Geraud i G.Spotzer pišu: "Pod nesrećom neki seljaci bez razlike podrazumijevaju nevrijeme, stočne epidemije i funkcioniranje zakona tržišta. Usamljeni seljaci tako je slab pred tim moćnim silama koje vladaju tržištem da mu pad cijena izgleda kao prirodna nesreća, slično kao i suša ili stočna epidemija". (J.Geraud, J.G.Spotzer: "Le morale des agriculteurs", Revue française de sociologie, Numero spécial, 1965., str. 11.)

Poljoprivredni su proizvođači upravo najviše osjetljivi na cijene repromaterijala. Input poljoprivredi potrebnih proizvoda po opsegu stalno raste, a rastu i njihove cijene, a to sve pritiska individualne proizvođače i sili ih na kalkuliranje s elementima proizvodnje.¹⁴⁸⁾

Ispitanici ipak potcjenuju probleme koji proizlaze iz malog posjeda, odnosno njegove nemoći da slijedi tokove industrijalizacije poljoprivrede: oni ih projiciraju u društveno-ekonomsku okolinu. Tržište otkriva neuspjeh seljačkog rada, ono demistificira njegovu neracionalnost, pa je dobar dio kritike na tržište upravo proizašao iz neuspjeha maloga seljačkog posjeda da se na njemu održi. Zato seljak traži "moralizaciju" tržišta. To se vidi u zahtjevu za paritetom životnog stamnda s nepoljoprivrednicima. Ne želimo time reći da dobar dio prijedora poljoprivrednika na račun tržišta ne stoji, već mislimo da bi bilo pretjerano tvrditi da sredeno tržište predstavlja glavni preduvjet razvoja poljoprivrede, pogotovo individualne. Po našem mišljenju, osnovni uzrok poteškoćama jeste u strukturalnoj krizi u koju je dospjela naša individualna poljoprivreda; u neskladu između potreba za racionalnom, industrijskom i jeftinom poljoprivrednom proizvodnjom na jednoj strani, i malog, individualnog posjeda, s visokim proizvodnim troškovima proizvodnje na drugoj strani. To na drugi način priznaju i sami ispitanici u ovoj anketi. Naime, oni sami procjenjuju da bi prosječni individualni posjed trebao biti više nego dvostruko veći od sadašnjeg. Velik broj ispitanika ne vidi perspektive održanja sadašnjeg stanja individualne poljoprivrede, nego predviđa širenje društvenog sektora i udruživanje kao model organizacije poljoprivrede koji će je izvući iz krize.¹⁴⁹⁾

U nastavku izlaganja – prema ranije definirane četiri kategorije – dat ćemo grupirane odgovore po republikama i pokrajinama za sve ispitanike, te posebno za seljake-radnike i čiste poljoprivrednike.

Na probleme tržišta najviše upozoravaju ispitanici iz Slovenije, Vojvodine i Crne Gore, dok su problemi posjeda za njih manje značajni nego u drugim republicama i pokrajinama. Na kooperaciju i odnos s društvenim sektorom kao značajan problem upozoravaju jedino ispitanici iz Kosova, dok problem poreza i kredita više od drugih ističu ispitanici u Makedoniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Što se tiče razlika u stavovima između seljaka-radnika i poljoprivrednika, one se mogu svesti i na slijedeće: seljaci-radnici nešto više od poljoprivrednika ističu probleme tržišta poljoprivrednih proizvoda i re promaterijala te probleme vezane uz odnos s društvenim sektorom poljoprivrede. Razlike su vidljive i u ocjeni primjerenosti poreza i teškoća u dobivanju kredita: za seljake-radnike porezi i nedostupnost kredita nisu tako značajna poteškoća kao za čiste poljoprivrednike, što je i posve razumljivo s obzirom na činjenicu da oni imaju stalne novčane prihode kojima pokrivaju te izdatke.

Nadalje, željni smo saznati kako snaga gospodarstva (tzv. proizvodni kapaciteti gospodarstva) utječe na diferenciranje stavova ispitanika o poteškoćama individualne poljoprivrede (Tabela 99).

148)

U nas je učešće mehaničke vučne snage u ukupnoj vučnoj snazi poljoprivrede u periodu od 1946. do 1974.g. povećano od 2 na 64%, a broj KS traktora na 100 ha obradive površine od 1,2 na 71. Potrošnja aktivne materije umjetnih gnojiva u istom je periodu povećana od 4 kg na 194 kg/ha. (Vidjeti opširnije u radu grupe autora: Agroindustrijska proizvodnja u SI RY, Beograd, NIP "Mala poljoprivredna biblioteka", 1977., str. 15.)

Dруги занимљив податак износи V. Stipetić koji kaže da su se troškovi reprodukcionog materijala u individualnoj poljoprivredi udeseterostručili od 1959. do 1972. godine, a učešće je troškova u vrijednosti proizvodnje poraslo od 35% na 39%. Godine 1972. troškovi reprodukcionog materijala u društvenom sektoru činili su 60% od vrijednosti proizvodnje. (V Stipetić: Prijesti li glad, Zagreb, Globus, 1975., str. 191)

149) Više o tome vidjeti u odjeljcima ove studije o stavovima o veličini posjeda i budućnosti poljoprivrede.

Tabela 98

Izvori potekloča individualne poljoprivrede	Mijenja ispitanika o problemima individualne poljoprivrede po republikama i pokrajinama*								Ukupno
	B	i	H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	
Svi ispitanići									
Tržiste poljoprivrednih proizvoda i reprematerijala	42,4	48,3	38,4	41,8	51,9	43,6	50,8	31,4	42,8
Slab individualni posjed	32,4	26,6	30,6	29,1	27,9	32,0	24,5	33,6	30,5
Kooperacija i odnos s društvenim sektorom	5,3	8,7	7,4	4,4	4,0	8,0	5,8	19,6	7,2
Visoki porezi i nedostupni krediti	20,2	16,4	23,6	24,7	16,3	16,4	18,9	15,5	19,5
N =	1 650	207	1 065	608	455	2 750	996	414	9 147
Selaci-radnici									
Tržiste poljoprivrednih proizvoda i reprematerijala	43,7	46,8	41,1	42,0	52,4	44,8	50,2	30,4	44,1
Slab individualni posjed	32,0	26,9	29,0	29,3	29,2	32,0	25,6	27,5	29,9
Kooperacija i odnos s društvenim sektorom	6,3	10,3	7,8	7,0	4,1	8,5	7,5	34,2	8,2
Visoki porezi i nedostupni krediti	18,0	16,0	22,1	21,7	14,3	14,7	16,7	7,9	17,8
N =	1 136	156	1 195	300	271	990	480	138	4 576
Čisti poljoprivrednici									
Tržiste poljoprivrednih proizvoda i reprematerijala	38,8	52,9	35,3	42,0	51,1	42,8	51,2	31,5	41,5
Slab individualni posjed	33,3	25,5	32,7	28,5	26,1	32,0	23,5	36,7	31,1
Kooperacija i odnos s društvenim sektorom	2,7	3,9	6,8	2,0	3,8	7,8	4,3	12,6	6,3
Visoki porezi i nedostupni krediti	25,2	17,7	25,1	27,5	19,0	17,4	21,0	19,3	21,2
N =	513	51	955	305	184	1 755	514	270	4 547

*) N = broj spomenutih teškoća

Tabela 99

Mišljenja ispitanika o poteskoćama poljoprivrede i proizvodni kapacitet gospodarstva *) – grupirani odgovori

Izvori poteskoća individualne poljoprivrede	Rang proizvodnog kapaciteta gospodarstva				Ukupno
	I	II	III	IV	
Svi ispitanici					
Tržiste poljoprivrednih proizvoda i reprematerijala	44,4	39,9	42,1	44,3	48,0
Slab individualni posjed	31,9	30,8	29,8	29,2	29,1
Kooperacija i odnos s društvenim sektorom	5,8	8,1	8,1	7,3	6,4
Visoki porezi i nedostupni krediti	17,8	21,2	20,1	19,2	16,5
N =	2 198	3 338	1 699	1 033	818
<hr/>					
Seljaci-radnici					
Tržiste poljoprivrednih proizvoda i reprematerijala	46,2	42,0	40,8	46,7	46,3
Slab individualni posjed	29,9	29,5	31,4	30,9	30,4
Kooperacija i odnos društvenim sektorom	7,0	9,7	9,0	5,5	7,5
Visoki porezi i nedostupni krediti	16,9	18,7	18,8	17,9	15,7
N =	1 562	1 672	730	330	227
<hr/>					
Čisti poljoprivredničici					
Tržiste poljoprivrednih proizvoda i reprematerijala	40,1	37,7	43,0	43,4	48,7
Slab individualni posjed	36,8	32,2	28,5	28,5	28,6
Kooperacija i odnos s društvenim sektorom	3,0	6,5	7,1	8,2	5,9
Visoki porezi i nedostupni krediti	20,1	23,6	21,3	19,9	16,8
N =	636	1 660	953	698	591
<hr/>					

*) N = broj spomenutih teškoća

Iz podataka u tabeli (ukoliko zanemarimo atipično ponašanje ispitanika u najslabijim gospodarstvima) jasno se vidi da ispitanici s jačih gospodarstava kao osnovne poteškoće individualne poljoprivrede češće ističu probleme tržišta nego ispitanici koji žive na slabijim gospodarstvima. S druge strane, ispitanici s ekonomski slabijih gospodarstava veću pažnju pridaju slabostima maloga posjeda (malo zemlje, isparceliranost, manjak radne snage i slično) nego ispitanici s ekonomski jačih gospodarstava.

Slične smo pokazatelje dobili uspoređujući mišljenja ispitanika i veličinu posjeda. Dakle, ovisnost o tržištu poljoprivrednih proizvoda i repromaterijala veća je kod ekonomski snažnijih gospodarstava, pa je razumljivo da su oni senzibilniji na poteškoće koje otuda potječu nego manja gospodarstva koja su više suočena s vlastitim ograničenjima.

Konačno, kad je riječ o razlikama između naših dviju osnovnih grupa ispitanika, utvrdili smo da je spomenuta povezanost između stavova o teškoćama poljoprivrede i gospodarske snage više izražena kod čistih poljoprivrednika nego kod seljaka-radnika.

POTREBNA VELIČINA POSJEDA

Prethodno je bilo riječi o poteškoćama individualne poljoprivrede, a među njima su spominjane i one koje se tiču samoga individualnog posjeda. Ovdje ćemo upravo o tome detaljnije raspraviti. U našem istraživanju željeli smo od ispitanika saznati mišljenje o potreboj veličini posjeda, a potom tu željenu "veličinu posjeda" usporediti sa stvarnom i drugim obilježjima gospodarstva.

Poznato je da su naši individualni posjedi maleni i da u pravilu ne mogu izdržavati domaćinstva koja na njima žive. Zato su mnogi članovi seoskih domaćinstava upućeni na razne vrste vanjskih zarada, u prvom redu na stalno zapošljavanje u društvenoj privredi. Može se reći da između veličine posjeda i zapošljavanja izvan gospodarstva postoji uzročna povezanost: što je posjed manji, to je veća potreba za vanjskom zaradom.

Postoji, međutim, izvjesna hipotetska veličina posjeda koja bi, pri datom tehnološkom nivou, u potpunosti mogla apsorbirati rad aktivnih članova domaćinstva, te im osigurati primjereno prihod i standard i oslobođiti ih potrebe za vanjskim zapošljavanjem.¹⁵⁰⁾ Upravo tragači za tom hipotetskom veličinom posjeda, u anketi smo ispitanicima postavili pitanje – po vašoj ocjeni, koliki posjed danas može osigurati normalan život jednom seljačkom domaćinstvu?

Osnovna distribucija odgovora bila je slijedeća:¹⁵¹⁾

150)

Naši su agrarni ekonomisti prije rata na razne načine pokušavali odrediti onu granicu u veličini gospodarstva iznad koje je ono dostatno za održavanje prosječne seljačke porodice. Tako su Avramović i Dubić misili da je to 5 ha, Melik 6 ha, a Bičanić je tvrdio da je to po članu od 0,57 do 1,44 ha zemlje. (Vidjeti M. Avramović: Nase seljačko gospodarstvo, Beograd, Štamparija "Sveti Sava", 1928., str. 40; S. Dubić: Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Krizevci, Vlastita naklada, 1933., str. 18.; A. Melik: Slovenija I, Ljubljana, Slovenska Matica, 1963., str. 491.; R. Bičanić: Agrarna prenapučenost, Zagreb, Gospodarska sloga, 1931., str. 14.). Podsjěćamo, međutim, da je naše predratno prosječno seosko domaćinstvo imalo 5 članova, a sada da ima manje od 4 člana.

151)

Na pitanje su odgovarali informatori u svim ispitivanim gospodarstvima. Međutim, iz obrade su isključeni informatori koji se nisu opredijelili, tj. koji su odgovorili: "nisam o tome ra zmišljao". Tako je ostalo 3 462 informatora, od čega je bilo 3 056 kućedomaćina (88,6%) koje ćemo u kasnijoj analizi izdvojiti.

– do 3,0 ha	9,3%
– 3,01 – 5 ha	25,4%
– 5,01 – 7 ha	21,7%
– 7,01 – 9 ha	10,0%
– 9,01 – 11 ha	23,8%
– 11,01 i više ha	9,7%

Prosječna veličina posjeda koju su informatori označili kao poželjnu iznosila je oko 8 ha.

Značajne se razlike u odgovorima pojavljuju između ispitanika po republikama i pokrajinama.

Najveći prosječni posjed kao potreban za život seoske obitelji, spominju informatori iz Slovenije (blizu 11 ha). U Sloveniji je više od tri četvrtine ispitanika izrazilo mišljenje da prosječni posjed treba biti iznad 9 ha, a polovica ih misli da mora biti iznad 11 ha. Za najmanji prosječni posjed izjasnili su se ispitanici iz užeg područja Srbije (nešto ispod 7 ha), a njih više od polovice misli da je za uzdržavanje prosječnog seoskog domaćinstva potrebno manje od 5 ha zemljišta. Iznenaduju saznanje da ispitanici iz Vojvodine ne inzistiraju na većim posjedima, već dovoljnim smatraju posjed manji od onoga u Kosovu. Razlog tome vjerojatno treba tražiti u veličini i kvalitetu domaćinstava, koja su najveća u Kosovu a najmanja u Vojvodini.

Dobiveni podaci (Tabela 100) o veličini posjeda na kojem bi primjereno sadašnjim uvjetima moglo živjeti seljačko domaćinstvo, nameću određena zapažanja. Ako je prosječna veličina posjeda u nas oko 3 ha, a prosječno seosko domaćinstvo već više od polovice svojih prihoda stječe izvan gospodarstva, onda "povećanje" prosječnog posjeda, za koje se izjašnjavaju ispitanici, u neku ruku odražava upravo te vanjske prihode, ono ih "prevodi" u zemljšne površine. Drugim riječima postoji veza između udjela vanjskog prihoda u ukupnom prihodu domaćinstva i mišljenja ispitanika o potrebnoj veličini posjeda. Umjesto za povećanje zemljšne površine, naša se seoska domaćinstva gotovo isključivo opredjeljuju za vanjske prihode; zarada izvan gospodarstva glavni je pravac njihove ekonomskе ekspanzije. Iznimno su individualna gospodarstva koja se opredjeljuju za "poljoprivredničku ekspnazu". Čak i ona gospodarstva koja povećavaju proizvodnju, uobičajeno ne čine to putem povećanja površine posjeda, nego na druge načine, tj. intenzifikacijom proizvodnje na postojećim površinama, ulaganjem u stočarstvo, u "poljoprivredu bez zemlje" i slično.¹⁵²⁾

Budući da je kućedomačin organizator proizvodnje na gospodarstvu, to on može davati najmeritorije ocjene o potrebnoj veličini posjeda. Zato su nas, prije svega, zanimale razlike u mišljenjima kućedomačina u mješovitim i čistim poljoprivrednim domaćinstvima o potrebnoj veličini posjeda (Tabela 101).

Gledano u cjelini, kućedomačini u poljoprivrednim domaćinstvima u odnosu na kućedomačine u mješovitim domaćinstvima smatrali su da je za primjer životni standard potreban veći posjed.

Teško je objasniti ovu razliku u mišljenjima jednih i drugih ispitanika. Ona je možda nastala uslijed toga što ispitanici u odgovorima projiciraju situaciju vlastitih domaćinstava. Naime, mješovita domaćinstva imaju više članova, pa im

152)

Mislimo da su stoga ponekad ispoljena strahovanja od povećanja individualnih gospodarstava preko zemljšnog maksimuma neopravданa, jednostavno zato što je to povećanje za poljoprivrednika veoma skupo i rizično. Čak pod uvjetom da se društvo odluči za tip tzv. porodične poljoprivrede, to bi trebalo platiti vrlo visokim subvencijama. Da je tome tako, potvrđuje skupa politika "životno-sposobnih gospodarstava" (exploitations viables) u zapadnoj Evropi.

Vjerojatno bi trebale decenije da bismo u našoj poljoprivredi dostigli prosječnu veličinu posjeda zapadne Europe od 15 ha. Zato mi ne možemo slijediti praksu razvijenih kapitalističkih zemalja u agraru. Nama je potrebna mnogo brža preobrazba agrarne strukture, a to se može postići podruštvljavanjem i udruživanjem individualnog zemljišta.

Tabela 100

Mišljenja ispitanika o potreboj veličini posjeda po republicama i pokrajinama

Potrebna veličina posjeda	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
Do 3 ha	13,1	10,7	8,6	8,4	2,1	11,8	3,4	8,6	9,3
3,01–5	25,3	20,2	17,3	24,4	8,2	40,5	13,2	18,5	25,4
5,01–7	17,9	9,5	21,9	18,9	7,3	19,3	44,2	21,9	21,7
7,01–9	12,3	10,7	13,8	11,2	5,6	6,5	10,2	14,6	10,0
9,01–11	25,3	33,3	20,6	32,1	29,2	18,9	26,1	31,1	23,8
11,01 i više ha	6,1	15,5	17,8	5,2	47,2	3,0	2,9	5,3	9,7
Ukupno	100,0								
N =	604	84	617	249	233	1 083	441	151	3 462

Hi-kvadrat = 897,696; df = 35; p ≈ 0,001; C = 0,496

Tabela 101

Mišjenja o potrebnoj veličini posjeda kućedomačina u mještovitim i čistim poljoprivrednim domaćinstvima po republikama i pokrajinama

Potrebna veličina posjeda	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
Kućedomačini iz mještovitih domaćinstava *									
Do 3 ha	10,7	13,2	9,2	8,0	2,1	12,9	4,5	7,8	9,2
3,01–5 ha	25,2	17,0	16,0	26,8	4,1	37,7	17,1	9,4	23,0
5,02–7 ha	14,0	9,4	16,9	23,2	7,6	20,6	43,7	26,6	20,9
7,01–9 ha	15,2	11,3	12,8	9,8	4,8	5,7	9,5	15,6	10,4
9,01–11 ha	27,7	34,0	23,0	28,6	29,7	20,3	22,1	31,3	25,0
11,01 i više ha	7,2	15,1	19,1	3,6	51,7	2,7	3,2	9,4	11,5
Ukupno	100,0								
N =	401	53	282	112	145	403	222	64	1 682
Kućedomačini iz poljoprivrednih domaćinstava **									
Do 3 ha	18,5	5,9	5,2	8,0	3,8	10,5	2,6	8,2	8,7
3,01–5 ha	28,1	41,2	16,9	24,0	7,5	44,3	7,4	18,0	28,8
5,01–7 ha	22,2	11,8	23,4	18,0	1,9	17,9	44,5	19,7	22,4
7,01–9 ha	7,4	5,9	15,3	13,0	7,5	6,3	11,0	14,8	9,6
9,01–11 ha	21,5	29,4	20,2	30,0	34,0	18,3	29,3	37,7	22,9
11,01 i više ha	2,2	5,9	19,0	7,0	45,3	2,6	3,1	1,6	7,6
Ukupno	100,0								
N =	135	17	248	100	53	569	191	61	1 374

* Hi-kvadrat = 487,351; df = 35; p = 0,0001; C = 0,518   ** Hi-kvadrat - 399,471; df = 35; p = 0,001; C = 0,519

treba više zemlje; nadalje, ona imaju i veće aspiracije za dohotkom, višim životnim standardom i slično.

Razlike u mišljenjima ispitanika u pogledu potrebne veličine posjeda zamjetne su i po poljoprivrednim rajonima. Potrebu za većim posjedom isticali su ispitanici u planinskom i mediteranskom rajonu, za manjim su težili oni u brežuljkastom, dok su ispitanici iz ravničkog područja bili negdje na sredini.

Kako stvarna veličina posjeda utječe na stavove o potrebnoj veličini posjeda, prikazat ćemo u slijedećoj tabeli.

Tabela 102

**Mišljenja informatora o potrebnoj veličini posjeda i
stvarna veličina posjeda**

Potrebna veličina posjeda	Veličina posjeda						Ukupno
	do 1 ha	1,01–3	3,01–5	5,01–8	8 i više ha		
Do 3 ha	20,2	9,9	4,1	1,5	—	9,2	
3,01–5 ha	29,3	31,4	22,5	13,0	6,2	25,5	
5,01–7 ha	19,0	22,2	26,2	19,3	16,3	21,9	
7,01–9 ha	6,9	9,9	11,4	13,0	6,2	9,9	
9,01–11 ha	18,2	20,1	26,2	34,1	42,6	23,8	
11,01 i više ha	6,4	6,5	9,7	19,1	28,7	9,7	
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	714	1 350	783	461	129		3 437

Hi-kvadrat = 427,144; df = 20; p = 0,001; Gama = 0,320

Postoji pozitivna veza između stvarne veličine posjeda na kojemu ispitanici žive i veličine posjeda koju oni smatraju neophodnom za održanje egzistencije pro-sječnog domaćinstva. To nam se čini prirodnim, jer ispitanici u iznošenju mišljenja u pravilu polaze od prilika u kojima sami žive.

Tragajući za razlikama između mješovitih i čistih poljoprivrednih domaćinstava usporedili smo mišljenja dviju grupa kućedomaćina. Pokazalo se da je pozitivna veza između stvarne veličine posjeda i mišljenja o njegovoj potrebnoj veličini izraženija kod poljoprivrednih domaćinstava.

Slične razlike u stavovima dviju grupa kućedomaćina dobivaju se ukrštanjem podataka o snazi njihovih gospodarstava s njihovim mišljenjima o potrebnoj veličini posjeda. Naime, postoji uočljiva veza između ranga gospodarskog proizvodnog kapacitet i mišljenja o potrebnoj veličini posjeda.

USTUPANJE I PRODAJA ZEMLJIŠNOG POSJEDA

U tradicionalnoj seljačkoj ekonomiji zemljište je bilo osnovni kapital i pouzdano bogatstvo. Posjedovanje zemlje bilo je temelj prestiža i hijerarhije. Seljak se stalno borio za zemlju, a onaj koji je radio na tuđem posjedu bio je u podređenom statusu. Zato se zemlja veoma teško napuštala ili otuđivala.¹⁵³⁾

153)

H.Mendras piše: "Jednom rječu, čitav tehnički, ekonomski, socijalni, pravni i politički sistem davao je zemlji visoku vrijednost, i od nje učinio jedinstveno dobro, bez ekvivalenta". (La fin des paysans, Paris, SEDEIS, 1967., p. 72.).

Slično se o zemlji izjašnjava i S.Šuvar: "U seljačkom 'načinu života' zemlja je osnovni prirodni uvjet i glavno proizvodno sredstvo, dok je posjedovanje zemlje osnovna društvena vrednota, osobni rad na zemlji unutar porodične, susjedske i seoske grupe je osnovno proizvodni odnos." (S.Šuvar: Između zaseuka ..., op. cit., str. 22.).

Usporedo s prodom robnonovčane privrede u selo opada ovo esencijalno značenje zemlje, pa se zemljište od sakralne vrijednosti postepeno pretvara u faktor proizvodnje, što znači da se ona u prometu pojavljuje kao i druga roba.

Zemlja je nekada bila osnovna garancija sigurnosti za seljaka. Danas možemo tvrditi da ona to više nije, jer ne daje dovoljno proizvoda za život, i jer na njoj u mnogo slučajeva ne žive nasljednici. Povoljna je okolnost što se u nekim slučajevima zemljišni posjed može "trampiti" za tu sigurnost (što posebno odgовара stariim i bolesnim seljacima koji više ne mogu obrađivati zemlju), a može se i prodati, pa sklonost ustupanju i prodaji zemljišta mjerimo pomoću dva indikatora.

Ustupanje posjeda i socijalna sigurnost poljoprivrednika

Postoji više načina ustupanja zemljišnog posjeda putem kojih seoski stanovnici osiguravaju starost. Ti se načini uvjetno mogu razvrstati u tradicionalne – kada se sigurnost traži kroz unutarporodični transfer posjeda, i novije – kada se zemlja "trampi za sigurnost" bilo na tržištu, bilo na neki drugi način s nekim vanjskim partnerom (prodaja, renta).

Tradicionalni način zbrinjavanja starih seljaka vezan je uz nasljeđivanje nekretnina. Nekretnine su u pravilu preuzimali potomci, a za uzvrat su se brinuli o svojim roditeljima. Postojala je i mogućnost komencije, tj. prepustanja posjeda rođacima ili susjedima uz obavezu izdržavanja. U novije se vrijeme dešava da stari seljak proda ili dio ili cijelo zemljište, pa živi od dobivenog novca. Pored toga, za ustupljeno zemljište neke poljoprivredne organizacije stariim seljacima daju određenu novčanu mjesečnu naknadu. Ta praksa doduše nije raširena, ali se sve više nazire kao solucija za seljane.¹⁵⁴⁾

Da bismo saznali što o raznim načinima egzistencijalnog osiguranja misle oni koji žive na individualnim gospodarstvima, kakva rješenja preferiraju za osiguranje egzistencije u slučaju starosti, te kakve se razlike u tome pojavljuju među ispitanicima između naših dviju kategorija domaćinstava (mješovitih i poljoprivrednih), u anketi smo postavili pitanje: "Po Vašem mišljenju, što je najbolje za seljaka kada zbog starosti ili bolesti više ne može obrađivati svoj posjed, a sam na njemu živi?".

Osnovna distribucija odgovora svih ispitanika bila je slijedeća:

1. da proda zemlju i ostane na okućnici	3,9%
2. da proda zemlju i preseli se potomcima ili rođacima	4,6%
3. da preseli k drugoj porodici ili u starački dom	2,0%
4. da prepusti zemlju nasljednicima koji će se brinuti o njegovu uzdržavanju	54,3%
5. da zemlju prepusti na uzdržavanje nekom drugom seljaku	2,2%
6. da zemlju prepusti društvenom sektoru za doživotno uzdržavanje	23,1%
7. nešto drugo	2,3%
8. nisam o tome razmišljao	7,6%

Odgovori se, dakle, polariziraju u dva modaliteta: 1. više od polovine ispitanika misli da je najbolje osigurati zbrinjavanje starih seljaka kod njihovih potomaka,

154)

Naravno, ovdje nismo govorili o mirovinskom osiguranju poljoprivrednika, koje je jedina kompletna solucija sigurnosti za stare seljake. Nas zanima odnos seoskih stanovnika prema zemlji i posjedu.

2. nešto manje od četvrtine ispitanika misli da zemlju treba prepustiti društvenim subjektima, koji bi za uzvrat stariim seljacima dali doživotnu rentu. Pomalo iznenađuje znatan broj pristaša ovoga drugoga načina zbrinjavanja starih seljaka. To na indirekstan način potvrđuje ranije iznesenu tezu da se u našem selu zemlja sve manje tretira kao sakralna očevina, a sve više kao dobro koje je razmjenjivo za druge vrijednosti, a prije svega za socijalnu i ekonomsku sigurnost.

Prodaju zemlje kao način osiguranja starosti (odgovor 1 i 2) spominje 8,5% anketiranih, dok se solucije s drugim porodicama i staračkim domom (odgovori 3 i 5) rijetko spominju (4,2% ispitanika).

Distribucija odgovora po republikama i pokrajinama pokazuje dosta šarolikosti. Ako izdvojimo dva najznačajnija modaliteta – onog s nasljednicima (odgovor 4) i onog s društvenim sektorom (odgovor 6), proizlazi da prvi preteže u svim republikama i pokrajinama, osim u Crnoj Gori i Vojvodini.

Zanimljivo je da su se ispitanici u Sloveniji više od drugih opredjeljivali za nazovimo ga, privatnovlasničko rješenje socijalne sigurnosti starih seljaka.¹⁵⁵⁾ Na drugoj strani, ispitanici u Vojvodini pretežno su smatrali da je najbolje prepustiti zemlju društvenom sektoru u zamjenu za uzdržavanje. I u Crnoj Gori ima dosta takvih odgovora, ali je ukupno još više odgovora u kojima se previda prodaja zemlje te preseljenje k potomcima, drugim porodicama ili u starački dom.

Budući da se ovo regionalno obilježe pokazalo dosta diskriminatornim, prikazat ćemo podatke po poljoprivrednim rajonima. Pri tome smo izdvojili odgovore kućedomaćina, i to posebno onih u mješovitim, a posebno onih u poljoprivrednim domaćinstvima (Tabela 103).

Dakle, u prvom poljoprivrednom rajonu ispitanici su bili skloniji rješavanju problema starih seljaka putem ustupanja zemlje društvenom sektoru nego putem njenog prepuštanja nasljednicima. U ostala tri rajona situacija se bitno nije razlikovala: ispitanici su daleko najviše preferirali prepuštanje zemlje potomcima.

Pokazalo se da nema značajnih razlika u mišljenjima kućedomaćina u mješovitim i poljoprivrednim domaćinstvima u brežuljkastom, planinskom i mediteranskom rajonu; razlika je značajna jedino u ravničkom rajonu: ovdje su kućedomaćini u mješovitim domaćinstvima bili osjetno skloniji prepuštanju zemlje društvenom sektoru nego kućedomaćini u poljoprivrednim, a istovremeno su kao mogućnost manje spominjali osiguranje starosti putem nasljednika.

155)

Možda je to rezultat činjenice što su u Sloveniji poljoprivrednici već postigli izvjesnu, mada ne veliku mirovinu, pa su manje zainteresirani za ustupanje zemljišta društvenim subjektima.

Tabela 103

Mišljenja kućedomačina anketiranih mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava o ustupanju posjeda i načinu osiguranja starih seljaka po poljoprivrednim rajonima

Mišljenje o načinu osigura- nju starih seljaka	Poljoprivredni rajon				Ukupno
	ravnički	brdski	planinski	medite- ranski	
Kućedomačin iz mješo- vitog domaćinstva *					
Prodaja zemlje i zadr- žavanje okućnice	0,3	4,7	6,5	6,4	4,8
Prodaja zemlje i preselje- nje k rodbini	0,6	5,5	6,5	6,9	5,2
Preseljenje k drugoj poro- dici ili u starački dom	1,7	1,5	2,7	3,6	2,2
Prepuštanje zemlje naslje- dnicima koji će ga uzdržavati	21,5	60,6	60,4	60,1	54,1
Prepuštanje zemlje drugom seljaku za uzdržavanje	0,6	3,7	2,2	2,5	2,6
Prepuštanje zemlje društve- nom sektoru za uzdržavanje	63,5	17,6	14,9	16,3	24,1
Nešto drugo	5,4	1,5	1,1	0,6	1,9
Nije o tome razmišljaо	6,0	4,8	5,7	3,6	5,1
N =	349	805	632	361	2 147
Kućedomačin iz poljopri- vrednog domaćinstva**					
Prodaja zemlje i zadr- žavanje okućnice	0,0	3,8	4,3	2,6	3,0
Prodaja zemlje i preselje- nje k rodbini	1,5	4,0	4,9	1,7	3,5
Preseljenje k drugoj poro- dici ili u starački dom	1,2	1,5	2,4	3,4	1,8
Prepuštanje zemlje naslje- dnicima koji će ga uzdržavati	33,8	59,0	58,4	71,8	54,7
Prepuštanje zemlje drugom seljaku za uzdržavanje	0,6	3,2	1,8	1,7	2,3
Prepuštanje zemlje društve- nom sektoru za uzdržavanje	43,7	19,9	12,8	12,0	22,7
Nešto drugo	5,8	2,3	3,3	1,7	3,2
Nije o tome razmišljaо	13,2	6,4	12,2	5,1	8,9
N =	325	825	329	117	1 596

* Hi-kvadrat = 443,829; df = 21; p = 0,001; C = 0,497

** Hi-kvadrat = 181,320; df = 21; p = 0,001; C = 0,388

Sklonost prodaji zemljišta

Pitanje kojim smo utvrđivali sklonost ispitanika prodaji zemljišta glasilo je – ako bi vam netko ponudio povoljniju cijenu za vašu zemlju, da li biste je prodaли? Na ovo su pitanje odgovarali i seljaci-radnici i čisti poljoprivrednici.

Tabela 104

Mišljenja seljaka-radnika i čistih poljoprivrednika o prodaji zemljišta

Da li biste (uz povoljnu cijenu prodali svoju zemlju	Seljaci-radnici	Čisti poljoprivrednici	Ukupno
Ne	78,6	82,2	80,3
Da, djelomično	13,3	10,5	12,0
Da, potpuno	8,1	7,3	7,7
N =	1 767	1 723	3 490

Oko petine svih ispitanika iskazala je sklonost da bi pod povoljnim uvjetima prodala dio svoje zemlje ili cijelo zemljište.¹⁵⁶⁾

Najveću sklonost prodaji zemljišta pokazali su kućedomačini u Hrvatskoj (28,1%) a najmanju u Sloveniji (11,9%).

S obzirom na sklonost prodaji zemljišta postoje i razlike između dviju kategorija kućedomačina, ali budući da je u nekim republikama i pokrajinama broj ispitanika malen, usporedba nije moguća.

Postoje izvjesne razlike u sklonosti prodaji zemljišta između ravničkog (24,8% ispitanika je sklono prodaji) i preostala tri rajona (u brežuljkastom je sklono prodaji 17,7%, u planinskom 19,2%, a u mediteranskom 19,9% ispitanika).

Nije bilo sistematske veze između veličine posjeda i sklonosti prodaji zemljišta. Međutim, ta veza postoji kod kućedomačina u kategoriji seljaka-radnika. Naime, kućedomačini s većim posjeda bili su skloniji prodaji zemljišta nego oni s manjim. Među prvima ima dosta onih kojima obrada jednog dijela zemljišta vjerojatno već predstavlja problem, pa bi htjeli smanjiti posjed do sebi primjerene veličine.

MIŠLJENJA O BUDUĆNOSTI POLJOPRIVREDE

Pitanje u anketi koje se odnosilo na šire aspekte budućnosti individualne poljoprivrede glasilo je: što mislite, kakva će biti budućnost individualne poljoprivrede? Distribucija dobivenih odgovora svih ispitanika bila je slijedeća:

1. ostat će kakva jest	25,9%
2. jedan manji broj seljaka proširit će posjed na račun ostalih	5,8%
3. seljaci će se udružiti i stvoriti veće zemljišne komplekse	13,5%
4. jedan manji dio zemljišta držat će seoska domaćinstva a ostalo društveni sektor	9,4%
5. društveni će se sektor proširiti i obuhvatiti sve zemljište	10,2%
6. nisu o tome razmišljali	35,2%

Radi preglednosti i podobnosti za interpretaciju, odgovore smo grupirali u četiri kategorije:

156)

Stav seljaka prema prodaji zemljišta ispitivao je prije nekoliko godina M.Martić u četiri sela u Hrvatskoj. Njegova je anketa pokazala da 74,8% ispitanika ne želi prodati svoju zemlju, dok bi 25,2% ispitanika to učinilo. (M.Martić: "Odnos prema zemlji i konceptacija statusa i zanimanja poljoprivrednika", Sociologija sela, Zagreb, 9/1971., br. 34., str. 17.). I Martić je utvrdio veću sklonost prodaji zemljišta kod seljaka-radnika.

1. putem prva dva odgovora ("ostat će kakva jest" i "jedan manji broj seljaka proširit će posjed na račun ostalih") ispitanici izražavaju mišljenje da će se održati sadašnji ili nešto modificirani koncept *individualne privatnovlasničke poljoprivrede*.

2. putem trećeg odgovora ("seljaci će se udružiti i stvoriti veće zemljišne komplexe") ispitanici izražavaju mišljenje da će prevladavati *udružena poljoprivreda*.

3. putem četvrtog i petog odgovora ("jedan manji dio zemljišta držat će seoska domaćinstva, a ostalo društveni sektor" i "društveni će se sektor proširiti i obuhvatiti svoje zemljište") ispitanici se opredjeljuju za stav da će u nas prevladati *društvena poljoprivreda*.

4. u četvrtu grupu spada posljednji, šesti, modalitet odgovora ("nisam o tome razmišljao"). Tom se odgovoru priklonio znatan broj *neopredijeljenih ispitanika*, a njihov udio znatno utječe na preostale modalitete odgovora.

U prvom dijelu Tabele 105 dajemo podatke o odgovorima ispitanika grupiranih u gornja četiri modaliteta, a u drugom dijelu dajemo podatke o odgovorima samo opredijeljenih ispitanika (dakle, bez odgovora "nisam o tome razmišljao").

Kada se promatra distribucija odgovora svih ispitanika (prvi dio tabele), onda je primjetna koncentracija odgovora u dva modaliteta: u prvom se modalitetu izražava vjera u održanje privatnovlasničke poljoprivrede (postoci takvih odgovora kreću se većinom između 30 i 40%, s iznimkom Vojvodine i Crne Gore gdje je taj postotak znatno manjim – 6,5 odnosno 17,8%, i Slovenije gdje je on znatno veći – 51,5%), a u četvrtom se modalitetu odgovora ispoljava neopredijeljenost ispitanika (unutar njega postoci se uglavnom kreću između 30–40%). U preostala dva modaliteta nalazimo znatno manje odgovora: u drugom se modalitetu ispoljava vjera u udruženu poljoprivredu (udio odgovora ispitanika kreće se do 13%, s iznimkom Vojvodine gdje iznosi 39,1%), dok se u trećem modalitetu prednost daje društvenoj poljoprivredi, s 20% odgovora (iznimku čini Crna Gora sa 42,4% i Kosovo sa 31,3% takvih ispitanika). Moglo bi se, dakle, zaključiti da kod ispitanika postoji prilična podijeljenost u mišljenjima oko budućnosti poljoprivrede; jedinu apsolutnu većinu nalazimo samo u SR Sloveniji, gdje se preko 50% ispitanika opredijelilo za odgovore koji najavljuju održanje privatnovlasničke poljoprivrede.

Kada se analiziraju odgovori u drugom dijelu tabele (u koje smo uvrstili samo one ispitanike koji su bili opredijeljeni, a izostavili one koji o postavljenom pitanju do sada nisu razmišljali), dobiva se jasnija slika o mišljenjima ispitanika o budućnosti poljoprivrede: 48,8% opredijeljenih ispitanika misli da će se u budućnosti održati privatnovlasnička individualna poljoprivreda, i to uglavnom onakva kakva je ona danas; ovaj su odgovor najviše davali ispitanici u Sloveniji (74,0%), zatim u Makedoniji (64,2%), Bosni i Hercegovini (61,1%) i Hrvatskoj (60,1%), a ispod spomenutog prosjeka nalaze se odgovori ispitanika u užoj Srbiji (44,0%) i Crnoj Gori (24,5%); simptomatično je, međutim, da u privatnovlasničku poljoprivredu najmanje vjeruju ispitanici iz Vojvodine (10,4%).

Modalitet udružene poljoprivrede – koju ovdje uvjetno stavljamo kao prelaznu formu između individualne i društvene – kao prevladavajući oblik u budućnosti vidi oko petinu opredijeljenih ispitanika,¹⁵⁷ s tim da je takvih daleko najviše u Vojvodini (62,5%), a za njom osjetno zaostaju Makedonija (20,5%), uža Srbija (19,1%) te Crna Gora (17,0%); najmanje ispitanika koji misle da će u budućnosti prevladati udružena poljoprivreda nalazimo u Bosni i Hercegovini (14,0%), Sloveniji (11,8%), Hrvatskoj (19,9%) i Kosovu (4,2%).

157)

Ovdje ne možemo ulaziti u analizu onoga što se u pojedinim područjima i u pojedinih grupa ispitanika podrazumijeva pod pojmom "udružena poljoprivreda"; možemo samo na osnovi drugih saznanja pretpostaviti da taj termin pokriva relativno heterogene oblike i sadržaje kooperacije i udruživanja individualnih poljoprivrednika.

Tabela 105

Mišljenja ispitanika o budućnosti individualne poljoprivrede

Mišljenja o budućnosti individualne poljoprivrede							– grupirani odgovori				
	B	i	H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
I – Svi ispitanici											
Održat će se privatno vlasnička poljoprivreda	37,8	17,8	38,8	39,5	51,5	29,8	6,5	32,6	31,7		
Prevladat će udružena poljoprivreda	8,7	12,3	6,4	12,5	8,2	12,9	39,1	2,8		13,5	
Prevladat će društvena poljoprivreda	15,4	42,4	19,3	9,4	9,9	25,0	17,0	31,3	19,6		
Nisam o tome razmišljam	39,1	27,4	35,5	38,6	30,4	32,3	37,4	33,3	35,2		
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N =	653	73	771	223	171	1 004	465	141	3 501		
II – Samo opredijeljeni ispitanici (Bez odgovora „nisam o tome razmišljam“)											
Održat će se privatnovlasnička poljoprivreda	61,1	24,5	60,1	64,2	74,0	44,0	10,4	48,9	48,9		
Prevladat će udružena poljoprivreda	14,0	17,0	9,9	20,5	11,8	19,1	62,5	4,2	4,2	20,8	
Prevladat će društvena poljoprivreda	24,9	58,5	30,0	15,3	14,2	36,9	27,1	46,9	46,9	30,3	
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N =	398	53	497	137	119	680	291	94	2 269		

Društvenu poljoprivedu kao u budućnosti dominantnu vidi nešto manje od trećine ispitanika (30,3%), a gledano po republikama najviše je takvih ispitanika u Crnoj Gori (58,5%), zatim u Kosovu (46,9%), užoj Srbiji (36,9%); oko iznijetog prosjeka za sve ispitanike nalaze se odgovori ispitanika u Hrvatskoj (30,0%), nešto iza toga zaostaje Vojvodina (27,1%) i Bosna i Hercegovina (24,9%), dok se najmanje ispitanika za taj tip odgovora opredijelilo u Makedoniji (15,3%) i Sloveniji (4,2%).

Uspoređivanjem ovih odgovora o prevladavanju društvene i odgovora kojima se predviđa prevladavanje udružene poljoprivrede, dolazimo do zaključka da među tim odgovorima ne postoji pozitivna veza. Možda ispitanici ne vide udruživanje kao prelaznu fazu u podruštvljavanju, nego kao jedan od oblika nastavljanja individualno-vlasničkog koncepta poljoprivrede. Da li je ta teza točna, te kako seoski stanovnici percipiraju udruživanje, teško je reći bez detaljnih istraživanja.

Svi izneseni podaci nameću nam dojam da je u svijesti našega seoskog stanovništva socijalistička perspektiva preobrazbe poljoprivrede značajno prisutna, te da uzmiče još donedavno ukorijenjeno uvjerenje da se poljoprivreda može prakticirati samo u okviru privatnog posjeda, privatne zemljišne parcele. To da više od polovine ispitanika misli da je budućnost naše poljoprivrede u udruživanju i podruštvljavanju, svakako je značajan podatak.

Analizu mišljenja seljaka-radnika i čistih poljoprivrednika o budućnosti individualne poljoprivrede po republikama i pokrajinama dat ćemo samo za one ispitanike koji su se opredijelili u odgovorima.¹⁵⁸⁾

U cijelini gledano, ne primjećuju se neke osjetnije razlike u osnovnoj distribuciji odgovora između seljaka-radnika i čistih poljoprivrednika. Međutim, obilježje regionalne pripadnosti pokazalo se znatno diskriminatornijim.

Ustanovili smo da se pojavljuju značajne razlike u mišljenjima ispitanika kada ih svrstavamo po poljoprivrednim rajonima. Osnovna se razlika javlja između prvog i ostalih rajona. Naime, u prvom rajonu nalazimo nešto više od šestine ispitanika (15,4%) koji vjeruje u održanje individualne poljoprivrede, dok ih gotovo polovica (49,6%) vidi budućnost u udruženoj, a nešto više od trećine u društvenoj poljoprivredi. Kako prvi rajon čine Vojvodina i Slavonija, to na osnovi ovih podataka možemo zaključiti da se situacija u ove dvije regije bitno ne razlikuje, te da su ovdje povoljne socijalno psihološke prepostavke za napredak udruživanja i podruštvljavanja.

Razlike između drugih rajona nisu značajne, pa ih nećemo posebno komentirati.

Gledano po rajonima, nije bilo velikih razlika u mišljenjima naših dviju grupa ispitanika. Nešto izrazitija diferencijacija među njima primjetila se samo u prvom poljoprivrednom rajonu. Naime, seljaci-radnici u ovom rajonu manje vjeruju u budućnost individualne poljoprivrede od čistih poljoprivrednika (13,1 prema 17,9%). Oni osjetno veću prednost daju udruženoj poljoprivredi (54,8 prema 43,2%), ali su skeptičniji prema širenju društvenog sektora nego čisti poljoprivrednici (32,1 prema 38,9%).

Izvjesne razlike u mišljenjima seljaka-radnika i čistih poljoprivrednika nalazimo i u mediteranskom rajonu. Ovdje među seljacima-radnicima nalazimo više onih koji vjeruju u održanje individualne poljoprivrede (57,8 prema 51,4%), a manje onih koji se priklanjuju mišljenju o prevladavajućoj udruženoj ili društvenoj poljoprivredi u budućnosti.

158)

Napominjemo da su neopredijeljene odgovore znatno više dali čisti poljoprivrednici (39,7%), nego seljaci-radnici (30,9%). I rasponi apstinencije po republikama su također različiti: kod čistih poljoprivrednika kreću se od 48,1% u Vojvodini do 24,2% u Sloveniji, a kod seljaka-radnika od 38,5% u Bosni i Hercegovini do 22,5% u užoj Srbiji.

Tabela 106

Mišljenja seljaka-radnika i poljoprivrednika o budućnosti poljoprivrede po republicama i pokrajinama – pregrupirani odgovori – bez neopredijeljenih ispitanika

	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
Seociji-radnici									
Održat će se privatnovlasnička poljoprivreda	63,6	25,6	56,3	56,7	72,5	42,2	9,5	16,1	47,2
Prevladat će udružena poljoprivreda	11,4	15,4	11,5	23,7	14,4	20,0	67,2	6,5	22,0
Prevladat će društvena poljoprivreda	25,0	59,0	32,2	19,6	13,1	37,8	23,2	77,4	30,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	280	39	286	76	79	275	168	31	1 224
Čisti poljoprivrednici									
Održat će se privatnovlasnička poljoprivreda	58,9	21,4	65,0	74,9	76,0	45,0	10,6	63,8	50,6
Prevladat će udružena poljoprivreda	21,4	21,4	7,7	15,1	8,0	18,6	56,6	3,3	19,6
Prevladat će društvena poljoprivreda	19,7	57,2	27,4	10,0	16,0	36,3	32,9	32,9	29,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	117	4	209	60	50	403	122	61	1 036

Kada je riječ o opredijeljenim odgovorima, onda ispitanici s većih posjeda češće izražavaju mišljenja da će u budućnosti prevladati udružena i društvena nego individualna poljoprivreda.

Na najvećim posjedima (8 i više ha) odnos ispitanika iz prve, druge i treće grupe iznosi 39,3:17,9:42,8%. S druge strane, kod najmanjih posjeda (onih do 1 ha) odnos u te tri grupe ispitanika iznosi 50,5:24,0:25,5%.

I kod čistih poljoprivrednika i kod seljaka-radnika manje su odgovorima apstinali ispitanici koji žive na većim posjedima. Nadalje, porastom veličine posjeda i kod jedne i kod druge grupe ispitanika opada udio onih koji misle da će se u budućnosti održati privatnovlasnička poljoprivreda (ta veza s veličinom posjeda ipak je čvršća kod čistih poljoprivrednika nego seljaka-radnika).

Nema, međutim, većih razlika između prve i druge grupe ispitanika kada je u pitanju mišljenje o prevladavanju udružene poljoprivrede, a slično se može reći i za treći modalitet odgovora "prevladat će društvena poljoprivreda".

MIŠLJENJA O UDRUŽIVANJU POLJOPRIVREDNIKA

Pitanja u našoj anketi odnosila su se: (1) na najkorisnije oblike udruživanja, (2) na to tko treba poticati i organizirati udruživanje, (3) na uvjete pod kojima bi se gospodarstvo ispitanika udružilo, i (4) na ocjenu sadašnjih akcija oko udruživanja poljoprivrednika.

Naše pitanje je glasilo: "U posljednje se vrijeme dosta govor o udruživanju individualnih poljoprivrednika. Što mislite, koji bi oblik udruživanja bio najkorisniji?" Odgovore smo sveli u tri osnovne grupe: (1) opredjeljenje za jedan od pet ponudenih oblika udruživanja poljoprivrednika kao najkorisnijih za poljoprivrednika.

Tabela 107

Mišljenja kućedomačina o korisnosti pojedinih oblika udruživanja individualnih poljoprivrednika prema osnovnoj djelatnosti

Odgovori	poljoprivrednici	Kućedomačin seljaci-radnici	Ukupno
I – Najkorisniji oblik udruživanja			
Zajednička kupovina i korištenje mehanizacije	15,1	20,1	16,6
Grupiranje zemljišta i njegova zajednička obrada	11,4	22,2	14,7
Izgradnja zajedničkih štala i drugih gospodarskih objekata	1,3	1,4	1,3
Organizacija zajedničke prodaje proizvoda	12,3	11,9	12,2
Ukupno (1 + 5)	46,0	60,7	50,5
II – Udruživanje nije korisno za seljaka			
	21,0	14,1	18,9
III – Nije o tome razmišljaо	33,0	25,2	30,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	2 170	926	3 096

$$\text{Hi-kvadrat} = 90,891; \text{df} = 6; \text{p} = 0,001; \text{C} = 0,177$$

dni, ¹⁵⁹⁾ (2) ocjena udruživanja kao nekorisnog za poljoprivrednike, i (3) neopredijeljenost.

Pоловина (50,5%) od ukupnog broja kućedomačina opredijelila se za neki od oblika udruživanja, smatrajući ga najkorisnijim za poljoprivrednike; nešto manje od jedne petine (18,9%) smatra da nijedan oblik udruživanja nije koristan za poljoprivrednike, dok nešto manje od jedne trećine kućedomačina (30,6%) još o tome nije razmišljala.

Kućedomačini u grupi seljaka-radnika u većem su se broju opredijelili za ponuđene oblike udruživanja, naročito za prvi i drugi oblik, u odnosu na kućedomačine u grupi čistih poljoprivrednika. Oni su se u relativno manjem broju izjasnili i za to da udruživanje nije korisno, te da o ovome pitanju nisu do sada razmišljali. Može se konstatirati da je sklonost seljaka-radnika udruživanju očigledna, jer ih se preko 60% opredijelilo za u anketi ponuđene oblike udruživanja; kod kućedomačina čistih poljoprivrednika takvih je bilo 46%.

Od oblika udruživanja kućedomačini su znatno veću prednost dali zajedničkoj kupovini i korištenju mehanizacije, grupiranju zemljišta i njegovoj zajedničkoj obradi (31,3%), nego zajedničkoj izgradnji gospodarskih objekata, organizaciji prodaje proizvoda, te ostalim oblicima udruživanja (oko 19%). Kućedomačini seljaci-radnici relativno su se masovnije opredijelili za prva dva oblika udruživanja nego kućedomačini – čisti poljoprivrednici (42,3% prema 26,5%). Pri tom je značajno istaći da su to relativno novi oblici udruživanja kojih je u dosadašnjoj praksi bilo veoma malo, odnosno o kojima se danas još uvijek više govori nego što ih se prakticira.

Mišljenja o korisnosti oblika udruživanja po republikama i pokrajinama prikazat ćemo za sve kućedomačine, bez obzira na njihovu osnovnu djelatnost, što predstavlja širi obuhvat kućedomačina nego u prethodnoj tabeli. ¹⁶⁰⁾

U svim republikama i pokrajinama, izuzevši Crne Gore i Kosova, kućedomačini iz mješovitih gospodarstava relativno su se masovnije opredijelili za u upitniku ponuđene oblike udruživanja. S izuzetkom Hrvatske, relativno ih je manje izjavilo da udruživanje nije korisno za poljoprivrednike, a s izuzetkom Makedonije i Kosova, relativno ih je manje izjavilo da do sada nije razmišljalo o udruživanju.

¹⁵⁹⁾

Oblici udruživanja koji su u anketi kao mogući odgovori po svom sadržaju predstavljaju oblike koje zagovara novi Zakon o udruženom radu. To su, dakle, oblici u kojima se postiže određeni stupanj podruštvljavanja rada, zemlje i sredstava individualnih poljoprivrednika, za razliku od dosadašnjih oblika kooperacije koji su pretežno bili komercijalni, odnosno kupoprodajni aranžmani između individualnih poljoprivrednika i društvene poljoprivredne organizacije.

¹⁶⁰⁾

U prethodnoj tabeli u prvoj grupi kućedomačina čija je osnovna djelatnost poljoprivredna, bili su obuhvaćeni samo kućedomačini čija je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu, što znači da njome nisu bili obuhvaćeni kućedomačini koji su bili uzdržavane osobе domaće i za rad nesposobne osobe. Pod kućedomačinama seljacima-radnicima bili su obuhvaćeni samo oni kojima je osnovna djelatnost bio stalni rad izvan gospodarstva, što znači da nisu bili obuhvaćeni umirovljenici i kućedomačini iz mješovitih gospodarstava koji vanjski dohodak stječu na drugi način, dakle ne samo iz stalnog radnog odnosa. U narednoj su tabeli obuhvaćene sve navedene kategorije kućedomačina iz oba tipa gospodarstava.

Tabela 108

Mišljenje kućedomačina o najkorisnijim oblicima udrživanja individualnih poljoprivrednika, prema republikama i pokrajinama^{*}

Odgovori	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo
Kućedomačin u poljoprivrednom domaćinstvu*								
Zajednička kupovina i korištenje mehanizacije	16,9	17,6	15,1	5,6	21,9	9,6	14,9	22,1
Grupiranje zemlje i njegova zajednička obrada	12,4	17,6	8,4	6,5	6,3	11,2	13,1	14,3
Izgradnja zajedničkih štala i drugih gospodarskih objekata	1,1		0,6		1,6	2,1	1,4	2,6
Organizacija zajedničke prodaje proizvoda	9,0	29,4	11,7	11,2	7,8	18,1	10,8	1,3
Ostali oblici udrživanja	7,3		4,2	2,8	12,5	6,6	10,4	
Ukupno (1 - 5)	46,7	64,6	40,0	26,1	50,1	47,5	50,6	40,3
Udrživanje nije korisno	19,8	5,9	19,6	44,9	32,8	21,4	11,7	7,8
Nije o tome razmislio	33,3	29,4	40,4	29,0	17,2	31,1	37,8	51,9
Ukupno	100,0							
N =	177	17	332	107	64	608	222	77
Kućedomačin u mještavom domaćinstvu **								
Zajednička kupovina i korištenje mehanizacije	19,7	11,8	16,6	15,5	35,4	15,1	23,7	28,4
Grupiranje zemlje i njegova zajednička obrada	16,8	13,2	14,7	12,1	10,6	23,5	27,7	10,4
Izgradnja zajedničkih štala i ostalih gospodarskih objekata	0,6	—	0,7	0,9	1,2	2,8	0,8	—
Organizacija zajedničke prodaje proizvoda	11,3	25,0	15,1	8,6	5,0	11,1	8,0	1,5
Ostali oblici udrživanja	7,5	5,9	2,0	1,7	1,9	4,2	8,8	
Ukupno (1 - 5)	55,9	55,9	49,0	38,8	54,1	56,7	69,0	40,3
Udrživanje nije korisno	12,6	4,4	21,8	42,2	30,4	18,8	3,6	3,0
Nije o tome razmislio	31,5	33,7	29,1	19,0	15,5	24,5	27,3	56,7
Ukupno	100,0							
N =	523	68	537	116	161	425	249	67

*) Hi-kvadrat = 156,894; df = 42; p = 0,001; C = 0,321; **) Hi-kvadrat = 303,181; df = 42; p = 0,001; C = 0,378

Ove razlike u stavovima oko korisnosti oblika udruživanja naročito su izrazite kada se posmatraju samo prva dva navedena oblika udruživanja. Naime, u svim republikama i pokrajinama kućedomačini iz mješovitih gospodarstava relativno su se masovnije izjasnili za ove oblike udruživanja nego kućedomačini iz poljoprivrednih gospodarstava (izuzetak predstavlja Crna Gora, a kod grupiranja zemlje – Kosovo).

Kada se posmatra distribucija opredjeljenja dviju grupa kućedomačina za pojedine oblike udruživanja, posebno u područjima u kojima se javlja isti broj kućedomačina u obje grupe, također se vidi da su se u znatno većem broju kućedomačini iz mješovitih gospodarstava opredijelili za pojedine oblike udruživanja (npr. u Makedoniji se za udruživanje mehanizacije opredijelilo tri puta više kućedomačina iz ove grupe, a za udruživanje zemlje u Vojvodini se izjasnilo dva puta više ovih kućedomačina.).

Pitanje koje se odnosilo na moguće nosioce i organizatore udruživanja glasilo je: "Što mislite tko treba potaknuti i organizirati udruživanje individualnih poljoprivrednika u vašem selu?", a postojale su tri osnovne mogućnosti odgovora: (1) sami poljoprivrednici, (2) netko drugi (sa tri moguća odgovora: organizacija društvenog sektora poljoprivrede, neka druga privredna organizacija i društveno-političke organizacije i organi) i (3) o tome nije još razmišljao.

Stavovi u vezi s nosiocima udruživanja s jedne strane indiciraju odnos prema udruživanju samih poljoprivrednika kojih se to najviše tiče (dakle, neku vrstu samoodgovornosti za proces udruživanja), a s druge strane ukazuju na subjektivnu spremnost ispitanika da prvenstveno sami rješavaju složena pitanja koja se javljaju u procesu udruživanja (dakle, neku vrstu osjećaja sposobnosti i samouverenja da udruživanje mogu provoditi u praksi).

Tabela 109

Mišljenja kućedomačina o mogućim nosiocima i organizatorima udruživanja individualnih poljoprivrednika prema osnovnoj djelatnosti

Odgovori	Kućedomačin		Ukupno
	poljoprivrednici	seljaci-radnici	
I – Sami poljoprivrednici	22,1	25,0	23,0
II – Organizacija društvenog sektora poljoprivrede (kombinati, dobra, zadruge)	18,9	27,6	21,5
– Neka druga privredna organizacija	2,6	2,0	2,4
– Društveno-političke organizacije i organi	11,9	16,0	13,1
Ukupno (1 – 3)	33,4	45,6	37,0
III – Nije o tome razmišljaо	44,5	29,5	39,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	2 057	909	2 966

Hi-kvadrat = 69,386; df = 4; p = 0,001; C = 0,165

Tabela 110

Mišljenja kućedomačina o mogućim nosiocima i organizatorima udrživanja individualnih poljoprivrednika, prema republikama i pokrajinama

Odgovori	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uz Srbijska	Vojvodina	Kosovo
Kućedomačini u poljoprivrednom domaćinstvu*								
I - Sami poljoprivrednici	15,3	35,3	24,9	29,6	30,4	17,9	20,0	29,7
II - Organizacija društvenog sektora poljoprivrede (kombinat, zadruge)	21,8	29,4	10,8	9,2	23,2	24,0	20,0	4,1
- Neka druga privredna organizacija	4,7	-	2,5	1,0	1,8	4,2	-	1,4
- Društveno-političke organizacije i organi	4,7	-	8,9	21,4	3,6	12,0	15,5	14,9
Ukupno (1 - 3)	31,2	29,4	22,2	31,6	28,6	40,2	35,5	20,4
III - Nije o tome razmišljaо	53,5	35,3	52,9	36,8	41,1	41,8	44,5	50,0
Ukupno	100,0							
N =	170	17	325	98	56	591	220	74
Kućedomačin u mještovitom domaćinstvu*								
I - Sami poljoprivrednici	18,8	27,9	29,5	26,7	32,1	26,9	18,5	23,1
II - Organizacija društvenog sektora poljoprivrede (kombinat, zadruge)	30,9	13,2	15,2	12,4	35,2	25,9	26,5	3,1
- Neka druga privredna organizacija	3,6	-	1,3	-	3,8	1,2	-	-
- Društveno-političke organizacije i organi	10,0	8,8	13,3	27,6	1,3	17,2	24,1	18,5
Ukupno (1 - 3)	44,5	22,0	29,8	40,0	40,3	44,3	50,6	21,6
III - Nije o tome razmišljaо	36,7	50,0	40,6	33,3	27,7	28,8	30,9	55,4
Ukupno	100,0							
N =	501	68	525	105	159	424	249	65

*) Hi-kvadrat = 104,800; df = 28; p ≤ 0,001; C = 0,284   • *) Hi-kvadrat = 187,811; df = 28; p ≤ 0,001; C = 0,323

Razlike u mišljenjima dviju grupa ispitanika o nosiocima udruživanja svode se na to da relativno više kućedomačina iz mješovitih domaćinstava smatra da osnovni subjekt poticanja udruživanja treba da budu sami poljoprivrednici ili neki vanjski organizatori, dok ih znatno manje nije o tome razmišljalo. Velike su regionalne razlike u stavovima kućedomačina o tome tko treba da potiče i organizira udruživanje. Tako je udio kućedomačina – čistih poljoprivrednika iz Slovenije koji ocjenjuju da organizatori udruživanja treba da budu sami poljoprivrednici dva puta veći nego udio iste grupe kućedomačina iz Bosne i Hercegovine. Daleko najveći postotak takvih kućedomačina iz mješovitih domaćinstava nalazimo u Sloveniji (32,1%), a najmanje u Vojvodini (18,5%) i Bosni i Hercegovini (18,8%) (Tabela 111).

Osnovni zaključak koji se nameće iz do sada iznijetih podataka jeste da postoji kolebljivost i podijeljenost ispitanika oko toga tko treba da potiče i organizira udruživanje poljoprivrednika. Tek negdje između četvrte i petine ispitanika u oba tipa domaćinstva smatra da osnovni inicijatori i organizatori udruživanja trebaju biti sami poljoprivrednici, nešto više od trećine ispitanika smatra da bi to trebali biti razni društveni subjekti (pretežno kombinati i zadruge), a oko 40% ih do sada o tome nije razmišljalo.

Nadalje, željeli smo saznati kako ispitanici definiraju svoj konkretan odnos prema udruživanju, pod uvjetom da ono donosi određene prednosti. Pitanje o tome je glasilo: "Da li biste svoje domaćinstvo – pod uvjetom da tako ostvari veći dohodak od poljoprivrede ili neku drugu prednost (ušteda u radu, manje brige i sl.), udružili s drugim domaćinstvima u selu?" Ma koliko se činilo da je pitanje uopćeno formulirano (kao opći uvjet uzet je povećan dohodak ili neka druga prednost), i ma koliko su ponuđeni odgovori davali najmanji mogući izbor za odgovor, ipak se pokazalo da je ono ključno za ocjenjivanje mišljenja i stavova poljoprivrednika o udruživanju. Zato ćemo nešto opširnije interpretirati prikupljene rezultate o takvima mišljenjima ispitanika.

Tabela 111

Opredjeljenje kućedomačina da pod povoljnim uvjetima (veći dohodak od poljoprivrede ili neka druga prednost) svoje domaćinstvo udruži s drugim domaćinstvima

Odgovori	Kućedomačin poljoprivrednik seljak-radnik		Ukupno
Da	50,2	60,6	53,4
Ne	49,8	39,4	46,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	2 114	919	3 033

Hi-kvadrat = 27,694; df = 1; p = 0,001; Gamma = 0,208

Dakle, nešto preko polovine ukupnog broja kućedomačina izrazilo je pozitivan stav prema mogućnostima udruživanja sa drugim domaćinstvima u selu. No, čini se da kod njih ipak postoji velika dilema oko toga da li se udružiti pod povoljnim uvjetima ili ne, posebno u grupi čistih poljoprivrednika. Vidljiva je veća sklonost kućedomačina iz mješovitih gospodarstava ka udruživanju (60,6 prema 50,2%), što je u skladu s navedenim pokazateljima o njihovim stavovima o udruživanju.

S obzirom na distribuciju odgovora ispitanika po republikama i pokrajinama (Tabela 112) učinilo nam se uputnim izdvojiti tri područja: u prvo spadaju

Tabela 112

Opredjeljenje kućedomačina da pod povoljnim uvjetima (veći dohodak od poljoprivrede ili neka druga prednost) svoje domaćinstvo uđaruži s drugim domaćinstvima, prema republikama i pokrajinama

Odgovori	B i H	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo
Kućedomačin u poljoprivrednim domaćinstvima*								
Da	45,7	70,6	52,4	23,8	40,6	53,4	47,3	74,4
Ne	54,3	29,4	47,6	76,2	59,4	46,6	52,7	25,6
Ukupno	100,0							
N =	175	17	330	105	64	607	222	78
Kućedomačin u mješovitom domaćinstvu **								
Da	58,0	69,8	54,9	37,4	45,4	55,8	55,4	79,1
Ne	42,0	30,2	45,1	62,6	54,6	44,2	44,6	20,9
Ukupno	100,0							
N =	524	63	530	115	152	419	249	67

*) Hi-kvadrat = 57,895; df = 7; p = 0,001; C = 193   **) Hi-kvadrat = 43,354; df = 7; p = 0,001; C = 0,146

Makedonija i Slovenija, gdje se većina kućedomačina (ukupno i iz oba tipa gospodarstava) negativno izjasnila o udruživanju (što je naročito izraženo u Makedoniji); u drugo spadaju Crna Gora i Kosovo, gdje se većina kućedomačina (ukupno i iz oba tipa gospodarstava) pozitivno izjasnila o udruživanju; treći sačinjavaju ostale republike i pokrajine u kojima se opredjeljenje za udruživanje kreće oko prosjeka. Iznimku donekle predstavljaju područja Bosne i Hercegovine u kojima se nešto više od 50% kućedomačina iz poljoprivrednih gospodarstava negativno izjasnilo o udruživanju.

Pitanje o tome kako će teći akcija oko udruživanja individualnih poljoprivrednika glasilo je: "Šta mislite o sadašnjim akcijama oko udruživanja poljoprivrednika?" Željeli smo dobiti odgovore u kojima su istovremeno sadržane ocjene akcija oko udruživanja, odnosno procjene mogućnosti da se pojedini oblici udruživanja – inicirani bilo od samih poljoprivrednika ili društvenih subjekata, bilo zajednički – stvarno i provedu u život.

Za odgovor su u osnovi dane tri mogućnosti: (1) moguće je provesti akcije udruživanja (s gradacijom "lako" i "teško"), (2) nije moguće provesti akcije udruživanja, (3) nije o tome razmišljao.

Analizirat ćemo dobivene odgovore obiju grupa ispitanika.

Tabela 113

Mišljenje ispitanika o sadašnjim akcijama oko udruživanja poljoprivrednika

Odgovori	Čisti poljoprivrednik	Seljak-radnik	Ukupno
I – To će dobro ići – To će teško ići	11,9 34,7	18,0 38,7	15,0 36,7
Ukupno (1 i 2)	46,6	56,7	51,7
II – To uopće neće ići	12,5	10,3	11,4
III – Nisam o tome razmišljao	40,9	33,3	36,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1 731	1 771	3 512

Iz izloženih se podataka vidi da nešto više od polovine ukupnog broja ispitanika smatra da je moguće provesti udruživanje (odgovor 1+2). Među njima je i relativno (56,7%) i apsolutno (55,4%) najviše seljaka-radnika. Značajno je istaći da je među njima relativno više onih koji misle da će to teško ići, i to za oko 2 puta više seljaka-radnika i za oko tri puta više kod čistih poljoprivrednika. Manji broj ispitanika smatra da se proces udruživanja neće uopće ostvariti; takvo je mišljenje nešto više prisutno kod čistih poljoprivrednika.

U akcijama udruživanja nije razmišljalo nešto više od trećine ispitanika, ali je relativno i apsolutno manje takvih među seljacima-radnicima.

Uvjerenje da je udruživanje moguće provesti u praksi (lako ili teško) izrazila je većina u obje grupe ispitanika (preko 50%) u područjima SR Crne Gore, Slovenije, uže Srbije i SAP Vojvodine, dok je takvih manje u SR Makedoniji i SAP Kosovu. Gledano po grupama ispitanika, seljaci-radnici su relativno masovnije izrazili takvo uvjerenje nego čisti poljoprivrednici, i to u svim republikama i pokrajinama (s izuzetkom SR Crne Gore gdje je odnos obrnut). Ispitani seljaci-radnici su u relativno manjem broju izrazili negativan stav, tj. da udruživanje nije moguće provesti, a među njima je također relativno manje onih koji nisu

Tabela 114

Mishljenje ispitanika o sadašnjim akcijama oko udrživanja poljoprivrednika, prema republikama i pokrajinama

Odgovori	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo
Cisti poljoprivrednici*								
I – To će dobro ići	8,1	27,8	7,7	13,7	6,8	12,1	17,7	18,5
To će teško ići	36,5	38,9	35,9	16,2	47,9	39,6	31,6	12,0
Ukupno (1 + 2)	44,6	66,7	43,6	29,9	54,7	51,7	49,3	30,5
II – To uopće neće ići	9,6	5,6	12,0	21,4	15,1	15,0	6,3	6,5
III – Nije o tome razmišljaо	45,7	27,0	44,4	48,7	30,1	33,3	44,3	63,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	197	18	351	117	73	646	237	92
Seljaci-radnici ***								
I – To će dobro ići	15,0	33,3	11,3	21,6	12,0	17,7	29,6	38,3
To će teško ići	33,6	24,1	42,9	25,2	49,1	46,4	41,7	4,3
Ukupno (1 + 2)	48,6	57,4	54,2	46,8	61,1	64,1	71,3	42,6
II – To uopće neće ići	8,8	5,6	8,4	15,3	17,6	16,0	5,2	—
III – Nije o tome razmišljaо	42,6	37,0	37,4	37,8	21,3	19,9	23,5	57,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	453	417	111	108	351	351	230	47
Ukupno ***								
I – To će dobro ići	12,9	31,9	9,7	17,9	9,9	14,1	23,5	24,8
To će teško ići	34,6	27,8	39,6	20,5	48,6	42,0	36,5	9,2
Ukupno (1 + 2)	47,5	59,7	49,3	38,4	58,5	56,1	59,0	34,0
II – To uopće neće ići	9,1	5,6	10,0	18,3	16,6	15,3	6,0	5,7
III – Nije o tome razmišljaо	43,5	34,7	40,7	43,2	24,9	28,5	34,0	60,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	651	72	771	229	181	999	468	141

*) Hi-kvadrat = 108,435; df = 21; p = 0,001; C = 0,291, **) Hi-kvadrat = 174,341; df = 21; p = 0,001; C = 0,359,

***) Hi-kvadrat = 242,056; df = 21; p = 0,001; C = 0,305

o ovom pitanju razmišljali. Moguće je dakle zaključiti da su seljaci-radnici iskazali veći optimizam i vjeru u mogućnost ostvarenja udruživanja poljoprivrednika nego čisti poljoprivrednici.

U naseljima u kojima već postoji kooperacija u poljoprivredi u odnosu na ona gdje te kooperacije nema, u obje kategorije ispitanika, više onih koji smatraju da će akcije oko udruživanja ići dobro (13,5 prema 8,3% kod čistih poljoprivrednika i 21,0 prema 15,3% kod osoba s dvojnom aktivnošću).

Slično se može reći i za ispitanike u naseljima u kojima je već bilo određenih inicijativa za udruživanje u odnosu na ona gdje takvih inicijativa nije bilo (14,1 prema 9,4% kod čistih poljoprivrednika i 22,8 prema 15,4% kod osoba s dvojnom aktivnošću).

Nasuprot tome, udio onih koji smatraju da akcije oko udruživanja uopće neće ići veći je u naseljima u kojima nema kooperacije (14,4 prema 11,6% kod čistih poljoprivrednika i 11,8 prema 8,5% kod seljaka-radnika), odnosno u kojima nije bilo akcije za udruživanje (14,9 prema 10,4% kod čistih poljoprivrednika i 11,6 prema 7,7% kod seljaka-radnika).

* * *

Problemi prilagodbe seljačkog gospodarstva na društveno-ekonomsku okolinu veoma su složeni i proturječni. To se vidi i iz odgovora koje smo našom anketom prikupili od seoskih ispitanika.

Individualnim su poljoprivrednicima najveći problem cijene reprodukcionog materijala koje, kombinirane s cijenama poljoprivrednih proizvoda, čine škare koje "režu" poljoprivredni dohodak. Ispitanici zanemaruju činjenicu da je njihov mali posjed ekonomski neracionalan te da se ne može prilagoditi modernoj proizvodnji. U tom pogledu nije bilo bitnijih razlika u stavovima između poljoprivrednika i seljaka-radnika.

U odgovorima na pitanje o potrebnoj veličini posjeda ispitanici pokazuju da su svijesni limita što ga mali posjed nameće u proizvodnji i ostvarivanju dohotka. Stoga oni misle da bi prosječna veličina posjeda trebala iznositi oko 8 ha (ispitanici iz mješovitih domaćinstava ističu da je za primjeren životni standard potreban nešto veći individualni posjed). Utvrđili smo i zanimljivu vezu između razlike i stvarnoj i željenoj veličini s jedne, i prosječnog dohotka i dohotka koji se ostvaruje izvan gospodarstva s druge strane. Jedan oblik ekonomске ekspanzije seoskih domaćinstava, tj. zarada dohotka izvan gospodarstva, zamjenjuje drugi – tj. širenje posjeda. Može se, dakle, reći da je pojava mješovitog gospodarstva preferirani oblik prilagodbe seoskog domaćinstva društveno-ekonomskim promjenama.

Većina ispitanika smatra da u slučaju starosti ili nesposobnosti za rad posjed treba ustupiti nasljednicima. Međutim, znatan je broj onih koji misle da bi posjed trebalo ustupiti društvenim subjektima u poljoprivredi, s time da im oni osiguraju doživotnu naknadu za uzdržavanje. Takav stav više od drugih zastupaju ispitanici u Vojvodini, odnosno u prvom rajonu, a nešto ga češće iznose seljaci-radnici u odnosu na poljoprivrednike.

Ispitanici iz obje grupe uglavnom nisu skloni prodaji posjeda, pogotovo ne potpunoj prodaji.

Rezultati istraživanja o budućnosti poljoprivrede pokazali su da su ispitanici (bez onih koji se nisu izjašnjivali a kojih je bilo 35,2%) bili podijeljeni u pogledu ocjene o budućnosti individualne poljoprivrede. U održanje privatno vlasničkog koncepta vjeruje nešto manje od polovine ispitanika (48,9%), 20,8% misli da će prevladati udružena, a 30,3% da će prevladati društvena poljoprivreda.

Mišljenja ispitanika o budućnosti poljoprivrede značajno su varirala po republicama i pokrajinama: u Vojvodini je u održanje privatnovlasničke individualne poljoprivrede vjerovalo 10,4% ispitanika, a u Sloveniji čak 74,0% ispitanika.

Čisti poljoprivrednici i seljaci-radnici podjednako su vjerovali u održanje individualne poljoprivrede i ekspanziju udružene i društvene poljoprivrede (50,6 i 49,4%), dok je među seljacima-radnicima nešto više onih koji su vjerovali u prevladavanje udružene i društvene poljoprivrede (47,2 prema 52,8%).

U osnovi se može reći da postoji pozitivno raspoloženje ispitanika prema politici i akcijama oko udruživanja. Naime, samo oko petine kućedomačina smatra da udruživanje kao način unapređenja radnih i životnih uvjeta individualnih poljoprivrednika ne bi bilo korisno, dok je oko polovine ispitanika izjavilo da je udruživanje korisno; jedna trećina ispitanika (uslijed nedovoljne informiranosti ili nekih drugih razloga) nije imala opredijeljen stav prema udruživanju. Pri tom kućedomačini iz mješovitih domaćinstava ocjenjuju udruživanje korisnjim nego kućedomačini poljoprivrednih domaćinstava, a posebno je to izraženo kada je u pitanju udruživanje zemlje i mehanizacije. Relativno najveći broj kućedomačina pozitivno se izjasnio o korisnosti udruživanja u Vojvodini, Crnoj Gori i Sloveniji.

Svega jedna četvrtina ispitanika-kućedomačina smatra da inicijatori i organizatori udruživanja treba da budu oni sami, tj. zainteresirani individualni poljoprivrednici, dok ih oko dvije petine misli da bi inicijatori i organizatori udruživanja trebali biti neke naše društvene organizacije.

U ocjenjivanju mogućnosti da se udruživanje poljoprivrednika što više provede u život, kućedomačini su izrazili prilično optimizma. Naime, svega ih nešto više od 10% smatra da udruživanje nije moguće provesti, dok ih je oko polovine izrazilo mišljenje da je to moguće; oko jedne trećine kućedomačina još je ostalo neopredijeljeno. Osim toga u kućedomačina iz mješovitih gospodarstava ovaj je optimizam jače prisutan nego u kućedomačina iz poljoprivrednih gospodarstava.

VIII – MOTIVACIJE ZA BAVLJENJE DVOJNOM AKTIVNOŠĆU I PROFESIONALNE NAMJERE SELJAKA–RADNIKA

U ovom poglavlju prikazat ćeemo osnovne rezultate istraživanja o motivacijama za bavljenje dvojnom aktivnošću, prioritetu poljoprivredne ili vanjske aktivnosti, te o pravcima socio-profesionalnih planova seljaka-radnika.

MOTIVACIJE ZA BAVLJENJE DVOJNOM AKTIVNOŠĆU

Znatan broj istraživača bavio se pitanjem zašto pojedinci ulaze u status seljaka-radnika, odnosno utvrđivanjem okolnosti koje determiniraju dvojnost zanimanja poljoprivrednika. Usaporedo s tim činjeni su naporci da se na temelju utvrđenih individualnih motivacija za mješovitu poljoprivrednu izvrši i bazična klasifikacija osoba s dvojnom aktivnošću.

Prema D. Allegeru motivi pojedinaca da se bave mješovitom poljoprivredom, odnosno da uz poljoprivredni rad imaju i drugi posao mogu se reducirati na tri osnovna tipa motivacije; pri tome u svakome od njih u procesu odlučivanja dolazi do izražaja izvjesna osobna vrijednosna orientacija prema poljoprivredi.¹⁶¹⁾ Ove osnovne grupe motivacije jesu:

1. *motivacije ekonomskog dobitka* koje su izraz pokušaja pojedinca da poveća obiteljski dohodak, s tim da se kombiniranje rada na gospodarstvu i izvan njega smatra idealnim načinom dopune dohotka;
2. *ekonomska nužnost* u slučaju gospodarstva koja ne osiguravaju dovoljan dohodak domaćinstvu, ili kada pojedinc nije mogućnost da napusti inicijalnu poljoprivrednu aktivnost.¹⁶²⁾
3. *biosocijalno prilagođavanje* koje se sastoji u preferenciji kulturnog obrasca poljoprivrede kao načina života, kao i preferencije seoskog života uopće.

Određenu nadopunu Allegerove klasifikacije motivacija čini G. A. Donohue u okviru svoje tipologije poljoprivrednika s djelomičnim vremenom, a koju je izradio polazeći od njihova dugoročnog interesa za nepoljoprivredno zanimanje te ekonomskog odnosa njihove vanjske zaposlenosti prema prosperitetu gospodarstva.¹⁶³⁾ Donohue razlikuje tri vrste seljaka-radnika s posebnim motivacijama za bavljenje mješovitom poljoprivredom.

Prvu skupinu čine oni poljoprivrednici s djelomičnim vremenom koji su se zapoštavili izvan naselja kako bi mogli zarađena sredstva investirati u proširenje poljoprivredne proizvodnje ("ekspanzivni poljoprivrednici"). Druga skupina poljoprivrednika smatra da je za njih dvojna aktivnost najbolji "način života", i da

161)

Dan E. Alleger: Basic Motivations in Part-time Farming, Florida Agricultural Experiment Station, 1952 (navedenno prema: Alvin L. Bertrand, op. cit., str. 297 – 298).

162)

Osnovna razlika između prve i druge grupe motivacija jest u tome što je kod motivacija ekonomskog dobitka prisutan element izbora, što nije slučaj kod ekonomske nužnosti. Na pojmovima "nužnosti" i "izbora" inzistira i A.M. Fuller. Naiime, on smatra da se motivacije u procesu odlučivanja o bavljenju mješovitom poljoprivredom javljaju oko dvaju bazičnih polova: s jedne strane, donošenje odluka povezano je s potrebom da se dopuni obiteljski dohodak i ono se može definirati kao orientacija iz nužde ("marginalna mogućnost"), s druge strane, pojam izbor ("maksimalizacija mogućnosti") odgovara ponašanju koje nesumnjivo proizlazi iz okolnosti koje nadilaze one vezane uz stjecanje egzistencijalnog dohotka. Iako obe pojma, prema Fulleru, precizno ne objašnjavaju uzroke na kojima se zasniva proces donošenja odluka o bavljenju mješovitom poljoprivredom, oni ipak daju okvirne koncepte oko kojih se može smjestiti većina odluka kao kontinuum. (Usp. opisrije: Anthony M. Fuller: "The Problem of Part-time Farming Conceptualised", Guelph Report II, Ontario, 1975., pp. 11 – 12.).

163)

George A. Donohue: "Full-time and Part-time Farmers Value Orientations toward Social Institutions", Rural Sociology, XXII/1957., no. 3.

je dohodak s gospodarstva i izvan njega neophodan za izdržavanje njihovih domaćinstava ("poljoprivrednici tipa seljaka-radnika"). U treću skupinu spadaju pojedinci koji se poljoprivredom bave prvenstveno zbog razonode ("hobi-poljoprivrednici").

Daljnje specifikacije i nijansiranje motiva za bavljenje mješovitom poljoprivredom vrše se u pravcu značaja dohotka, odnosno zanimanja u poljoprivredi i izvan nje, te da li je poljoprivreda inicijalna aktivnost ili se u nju "ulazi" iz neke nepoljoprivredne djelatnosti, i da li alternacijska zaposlenost ima prolazni ili trajnji karakter.¹⁶⁴⁾

Većina autora smatra da su motivacije u slučaju kada je vanjska aktivnost suplementarnog karaktera u pravilu psihološke i intelektualne prirode; nasuprot tome stoje motivacije onih seljaka-radnika za koje je poljoprivreda komplement i čija je odluka da se zaposle izvan gospodarstva prvenstveno inicirana ekonomskom nužnošću.¹⁶⁵⁾

Za neke alternativno zaposlene dvojna aktivnost je prolaznog karaktera; oni očekuju da će postati isključivi poljoprivrednici kada im vanjska aktivnost omogući investicije u gospodarstvo.

Kada je vanjska aktivnost trajnijeg karaktera susreću se drugačiji tipovi motivacija: s jedne strane radi se o motivacijama koje bi se mogle označiti kao "sigurnost kroz čuvanje gospodarstva" — osiguranje za slučaj nezaposlenosti, jeftinije snabdijevanje namirnicama, osiguranje stana, osiguranje aktivnosti za slučaj umirovljenja, čuvanje zemlje da se eventualno proda u najpogodnije vrijeme i sl., a s druge se strane radi o psihološkoj privrženosti prema zemlji, o nastojanju da se sačuva "očevina", te o skupu motiva koji se često označavaju kao "hobi-poljoprivreda" (pojam koji dozvoljava vrlo različite interpretacije).¹⁶⁶⁾

U stranim je zemljama do sada poduzet niz empirijskih pokušaja da se utvrde razlozi zapošljavanja izvan gospodarstva uz istovremeno zadržavanje zemljišnog posjeda. Rezultati istraživanja jasno upućuju da je nezadovoljavajuća razina dohotka primaran motiv zapošljavanja izvan gospodarstva, te da se dohodak iz vanjske aktivnosti najčešće koristi za gospodarske ili obiteljske potrebe. No, također je utvrđeno da se u motivacijskom sklopu bavljenja mješovitom poljoprivredom često javljaju i niz izvanekonomskih činilaca.¹⁶⁷⁾

U našem smo istraživanju problemu osnovnih razloga (ne)bavljenja dvojnom aktivnošću pristupili na specifičan način, i to kako s obzirom na izvor informa-

164)

Za slijedeća razmatranja usp. opširnije: "L'Agriculture a Temps..." (Op. cit., str. 18-20 (skraćeni prijevod: "Poljoprivrednici s djelomičnim vremenom i njihovo uključivanje u socijalnu strukturu", Sociologija sela, XII/1974., br. 4., str. 113-115.).

165)

Ovo je tip procesa što ga G.V.Fuguit preuzima iz područja proučavanja migracija i koji se zove "push pull" hipoteza: poljoprivrednik je odbačen sa svoga nerentabilnog gospodarstva i privučen značajnim dohotkom u nepoljoprivrednim aktivnostima. (Usp. Glenn V. Fuguit: "Part-time Farming and the Push-pull Hypothesis", The American Journal of Sociology, 64/1969., no. 4., pp. 375-379.).

166)

"Hobi-poljoprivreda" je specifičan fenomen vezan uz gradsku zaledu, a njezini su nosioci vezani uz grad kako s obzirom na dohodak, tako i s obzirom na zaposlenost. Hobi-posjed može biti stечен iz brojnih razloga (rekreacija, status zemljišnog vlasnika i sl.) koji mogu, ali ne moraju, uključivati i poljoprivrednu komponentu. (Usp. M.Throughton: "Hobby Farming in the London Area of Ontario", First Guelph Symposium on Rural Geography, Ontario 1975).

167)

Za detaljniji pregled rezultata istraživanja o motivacijama bavljenja dvojnom aktivnošću u SAD, SR Njemačka, Austriji i Poljskoj usp. Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u SFR Jugoslaviji, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1977., sv. III, str. 777-781.

cija tako i s obzirom na postupak prikupljanja podataka.¹⁶⁸⁾

Seljacima-radnicima je postavljeno pitanje o tome zašto su se zaposlili izvan gospodarstva, a nisu ostali na posjedu kao isključivi poljoprivrednici, te koji su osnovni razlozi da su zadržali svoj zemljišni posjed. Sadašnjim isključivim poljoprivrednicima postavljeno je pitanje zašto su se, kada su odrasli, odlučili baviti samo poljoprivredom, a nisu se zaposlili izvan gospodarstva.

Osnovni razlozi zapošljavanja izvan gospodarstva

Zastupljenost pojedinih osnovnih razloga zapošljavanja izvan gospodarstva sadašnjih 1 738 seljaka-radnika bila je slijedeća:

1. Želio sam sigurnu i redovitu plaću	36,3%
2. Želio sam zdravstveno i mirovinsko osiguranje	34,4%
3. Naš posjed ne osigurava dovoljan prihod za normalan život domaćinstva	31,8%
4. Samo s prihodima s našega posjeda ne bi se moglo živjeti	30,7%
5. U poljoprivredi se zaraduje nedovoljno u odnosu na uloženi rad	24,1%
6. Želio sam sigurniju budućnost od one u poljoprivredi	21,8%
7. Školovao sam se za nepoljoprivredno zanimanje	16,5%
8. Rad na gospodarstvu je pretežak	10,1%
9. Naš posjed više ne omogućava daljnji prosperitet domaćinstva	8,4%
10. Želio sam određeno radno vrijeme	7,3%
11. Ne volim zanimanje poljoprivrednika	5,9%
12. Zanimanje poljoprivrednika više se ne cjeni	5,3%
13. Želio sam zanimljiviji posao	4,8%

Stabilan osobni dohodak te zdravstveno i mirovinsko osiguranje koji su njegov komplement, prema rezultatima našega istraživanja predstavljaju osnovni razlog zapošljavanju u nepoljoprivrednim djelatnostima (spominje ga čak 70,7% seljaka-radnika). Ovi su razlozi i inače percipirani od poljoprivrednog i seoskog stanovništva kao osnovne prednosti nepoljoprivrednog (radničkog) u odnosu na poljoprivredno zanimanje.¹⁶⁹⁾

Slijedeća dva nedostatka vezana su uz nedostatan dohodak s gospodarstva, i to bi bilo da ne osigurava neke vrste *paritetnog dohotka* u odnosu na prosječno domaćinstvo u lokalnoj sredini, ili da se radi o *marginalnom dohotku* koji osigurava poljoprivredna proizvodnja na gospodarstvu.

Peti razlog za zapošljavanje izvan gospodarstva odnosi se na *disparitet uloženog rada i ostvarenih prihoda* iz poljoprivrede. On u sebi sadrži i inače često spominjane prigovore poljoprivrednika o disparitetu cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda.

168)

Informacije su davali kako seljaci-radnici tako i isključivi poljoprivrednici. Na postavljeno osnovno pitanje ispitanci su davali slobodne odgovore, koji su po svom osnovnom smislu supsumirani pod odgovarajući modalitet predviđen u upitniku; maksimalno su kodirana tri odgovora.

169)

Istraživanje na jugoslavenskom uzorku o društvenom položaju i orientaciji seoske omladine 1968. godine pokazalo je da mlađi poljoprivrednici (14 do 25 godina) kao osnovnu prednost zanimanja industrijskog radnika u odnosu na poljoprivrednika smatraju "sigurnu plaću" (27,3%). (Usp. Edhem Dilić: Društveni položaj i orientacija seoske omladine, Beograd, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela – Zagreb i Institut društvenih nauka – Beograd, 1971., str. 121.).

U svome istraživanju o odnosu prema zemlji i zanimanju poljoprivrednika M. Martić također utvrđuje da većina anketiranih (53,3%) svoje predodžbe o radniku i o pogodnostima njegova zanimanja vezuje uz sigurnost i stalnost prihoda, odnosno posla i mirovine. (Usp. Mirko Martić: "Odnos prema zemlji ..., op.cit., str. 10. i 14.).

Slijedeći razlog napuštanja čiste poljoprivrede vezan je uz opću nesigurnost poljoprivrednog poziva (nesigurnost prinosa i plasmana proizvoda, neosigurana starost i sl.), kojoj nasuprot stoji već istaknuti elementarni osjećaj sigurnosti što se pripisuje zaposlenima u nepoljoprivrednim djelatnostima.¹⁷⁰⁾

Razlog školovanja za nepoljoprivredno zanimanje kulturno je uvjetovan i relativno je novijeg datuma. Povećanje broja seoske djece uključene u osnovno školovanje, kao i broja onih koji završavaju osmi razred osnovne škole, doveo je do naglašene orientacije seoske omladine prema nastavljanju školovanja u školama drugoga stupnja.¹⁷¹⁾ Kako je njihova struktura gotovo u cijelosti usmjerena na obrazovanje za nepoljoprivredne djelatnosti, to nastavljanje školovanja poslije granica školske obaveze predstavlja oblik napuštanja poljoprivrede, a u ranijim je razdobljima u pravilu to bio i oblik napuštanja sela. U novije se vrijeme situacija izmjenila utoliko što se povećao broj seoskog stanovništva sa školom drugoga stupnja ili višeg, ali ne i kulturni obrazac po kojem osoba s "više od osnovne škole" treba po prirodi stvari raditi izvan individualne poljoprivrede.¹⁷²⁾

Veliko radno opterećenje u još uvijek nedovoljno mehaniziranoj individualnoj poljoprivredi kao razlog za zapošljavanje izvan gospodarstva spomenuo je svaki deseti anketirani seljak-radnik.

Ostali predviđeni razlozi se spominju rjeđe.

Razloge zašto se seoski stanovnici zapošljavaju izvan gospodarstva mogli bismo, na temelju rezultata našega istraživanja, podijeliti u četiri grupe:

1. *opće prednosti nepoljoprivrednog zanimanja*, u koje spadaju redovni osobni dohodak, određeno radno vrijeme, mirovinsko i zdravstveno osiguranje, te zanimljiviji posao u izvanpoljoprivrednim aktivnostima. Ako kao osnovicu uzmemmo ukupan broj razloga što su ih ispitanici naveli kao odgovor na pitanje, zašto su se redovito zaposlili izvan gospodarstva (4 126), tada na ovu grupu otpada najveći broj dobivenih odgovora (34,9%);

2. *opći nedostaci zanimanja poljoprivrednika*, koji u pravilu predstavljaju negativan ekvivalent prednostima nepoljoprivrednih zanimanja, ali koji u određenoj mjeri imaju i samostalno značenje. Ovdje smo grupirali razloge vezane uz opću nesigurnost poljoprivrede kao djelatnosti, naporan rad, disparitet rada i dohotka, nizak društveni ugled poljoprivrednika i psihološku nesklonost poljoprivrednom zanimanju. Od ukupnog broja navedenih razloga na ovu je grupu otpadalo 28,3%;

3. *problemi (vlastitog) individualnog posjeda*, koji se svode na nedostatan dohodak iz poljoprivredne proizvodnje na gospodarstvu, i to bi bilo da je on marge-

170)

U istraživanju seoske omladine u SR Hrvatskoj 1974. godine utvrđeno je da je glavni izvor nezadovoljstva mladih poljoprivrednika (15 do 29 godina) bio dug i naporan rad koji zahtjijava poljoprivredu, a istovremeno mala dobit, koju ona odbacuje (29,8%). Kod nepoljoprivrednog dijela omladine (zaposlena i školska omladina) ovaj motiv izbora nepoljoprivrednog zanimanja nalazio se na drugom mjestu (23,4%), odmah poslije razloga "Želim sam sigurniju budućnost od one u poljoprivredi"(26,7%). (Usp. Edhem Dilić (ur.): Seoska omladina danas – rezultati istraživanja u SK Hrvatskoj, Zagreb, Centar društveni djelatnosti SSO i Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1977., str. 128. i 129.

171)

Koefficijenti nastavljanja školovanja poslije obveznog školovanja zadnjih su školskih godina (1970./71. do 1975./76., iznosili između 90,13 i 91,14. (Usp. Statistički bilten SZS, br. 806, 937 i 977).

172)

Prema rezultatima popisa stanovništva 1971. godine u seoskim i mješovitim naseljima obitavalo je 797 136 osoba koje su imale završenu školu drugoga ili višeg stupnja, što čini 7,7% ukupnog stanovništva u dobi 10 i više godina u ovim naseljima (usp. Statistički bilten SZS, br. 864).

nalan, neparitetan ili da onemogućava zadovoljavanje sve više razine potreba seoskog stanovništva (29,9% svih spomenutih razloga);

4. *školovanje za nepoljoprivredno zanimanje* kao specifičan razlog zapošljavanja izvan gospodarstva, a koji je sve učestaliji kod mlađeg stanovništva u selu, a u vezi je sa sve višim stopama nastavljanja školovanja poslije granice školske obaveze, te skoro potpune usmjerenosti škola drugoga stupnja na obrazovanje nepoljoprivrednih kadrova. Na ovaj je razlog otpalo 6,9% svih navedenih razloga seljaka-radnika za zapošljavanje izvan gospodarstva.

U dalnjem prikazu rezultata istraživanja ukazat ćemo na neke osnovne odnose između pojedinačnih i grupiranih razloga za zapošljavanje izvan gospodarstva i određenih ličnih obilježja seljaka-radnika, kao i obilježja lokalne sredine.¹⁷³⁾

Razloge vezane uz opće prednosti nepoljoprivrednog zanimanja i nedostatke vezane uz poljoprivredno zanimanje češće spominju seljaci-radnici u Crnoj Gori (43,5 i 35,2% svih odgovora) i Makedoniji (42,8 i 37,5%). Nasuprot tome za seljake-radnike na području Slovenije (37,9%), uže Srbije (36,3%), Vojvodine (37,9%) i Kosova (48,9%) karakteristični razlozi za bavljenje nepoljoprivrednom aktivnošću vezani su uz probleme neparitetnog i nedostatnog dohotka s vlastitog gospodarstva.¹⁷⁴⁾

Završeno školovanje za neko nepoljoprivredno zanimanje kao razlog zapošljavanju izvan gospodarstva nešto je naglašeniji na području Vojvodine (13,3%) i Crne Gore (10,3%).

Određene razlike u odgovorima uočavaju se i kada je u pitanju obilježje poljoprivrednog rajona.

Nedostatnost dohotka iz poljoprivrede kao primarnog razloga dvojne aktivnosti posebno je naglašena u ravničkom rajonu, a u nešto manjoj mjeri to vrijedi i za brežuljkasto područje. Nasuprot tome u planinskom su području osnovni razlozi zapošljavanju izvan gospodarstva vezani uz opću sigurnost izvanpoljoprivredne aktivnosti te uz disparitet uloženog rada u gospodarstvo i ostvarenih prihoda.

Slijedeće obilježje lokalne sredine, za koje smo pretpostavili da bi moglo značajnije diferencirati ispitanike s obzirom na motive zapošljavanja izvan gospodarstva, jest funkcionalna povezanost naselja s gradskim gravitacijskim centrom. Naime, seljaci-radnici iz prigradskih naselja relativno češće spominju razloge vezane uz probleme neadekvatnog dohotka iz poljoprivredne proizvodnje (32,9 prema 26,8% u ispitanika iz ostalih naselja). Nasuprot tome, osobe s dvojom aktivnošću koje žive izvan prigradskih zona kao razloge svoga zapošljavanja češće spominju prednosti nepoljoprivrednog i nedostatke poljoprivrednog zanimanja (37,0 i 29,7 prema 32,9% i 26,9% u ispitanika iz prigradskih naselja).

Analiza razloga za zapošljavanje izvan gospodarstva prema stupnju društveno-ekonomске razvijenosti naselja pokazala je, uz određene manje iznimke, da razloge vezane uz opću atraktivnost nepoljoprivrednog zanimanja manje navode ispitanici iz razvijenijih naselja: za njih je karakterističnije navođenje problema vlastitog gospodarstva.

Školovanje za nepoljoprivredno zanimanje kao razlog zapošljavanju izvan gospodarstva povećava se usporedo sa stupnjem razvijenosti, tako da u naseljima –

173)

Kako u istraživanju nismo mogli usporedjivati obilježja domaćinstva i gospodarstva ispitanika prije i poslije njihova redovnog zapošljavanja izvan gospodarstva, u ovom odjeljku ne možemo koristiti podatke o karakteristikama gospodarstva i domaćinstva.

174)

U analizi rezultata istraživanja koje iznosimo u ovome dijelu rada treba posebno voditi računa da je broj seljaka-radnika i dobivenih odgovora u Crnoj Gori (51 ispitanik i 145 odgovora) i Kosovu (47 i 135) vrlo malen, tako da pri njihovu generaliziranju treba biti vrlo oprezan.

koja prema našem indeksu imaju viši stupanj društveno-ekonomskog razvijenosti, taj motiv dolazi čak na drugo mjesto među pojedinačnim motivima.

Od ličnih obilježja seljaka-radnika, koje smo dovodili u vezu s razlozima zapošljavanju izvan gospodarstva, odabrali smo samo tri osnovna: spol, dob i školsku spremu.

Kod pojedinih razloga zapošljavanju izvan gospodarstva veće razlike prema spolu javljaju se samo kod školovanja, napornog rada na gospodarstvu i psihološke nepriručnosti poljoprivredni kao zanimanju; te razloge ženski ispitanici spominju češće od muških.

Kada su u pitanju grupirani razlozi onda muški ispitanici češće spominju opće prednosti nepoljoprivrednog zanimanja (36,1 prema 30,8%) i probleme vlastitog gospodarstva (29,7 prema 25,0%). a žene češće spominju opće nedostatke zanimanja poljoprivrednika (32,6 prema 29,7%) i školovanje za nepoljoprivredno zanimanje.

Motivacija zapošljavanja izvan poljoprivrede razlikuje se i prema dobi seljaka-radnika: stariji su ispitanici skloniji da osnovne razloge zbog kojih su se odlučili zaposliti izvan gospodarstva pripisu općoj atraktivnosti (sigurnosti) zanimanja nepoljoprivrednika i problemima vlastitog gospodarstva; mlađi ispitanici češće ističu hendikepe i teškoće zanimanja poljoprivrednika, kao i svoje školovanje za nepoljoprivredno zanimanje.

Podaci o zastupljenosti pojedinačnih razloga i njihovih izvedenih rangova prema školskoj spremi seljaka-radnika indiciraju svega jednu, ali zato vrlo naglašenu razliku među ispitanicima. Naime, skoro svaki drugi ispitanik koji ima školsku spremu višu od osnovnoškolskog obrazovanja naveo je svoje školovanje za nepoljoprivredno zanimanje kao osnovni razlog zapošljavanju izvan gospodarstva.

Kada se radi o grupiranim razlozima za zapošljavanje izvan gospodarstva tada se odredene manje razlike primjećuju i kod razloga vezanih uz opće prednosti nepoljoprivrednog zanimanja (39,8% kod ispitanika s nezavršenim osnovnoškolskim obrazovanjem, 36,1% kod onih s osnovnom školom i 31,5% kod ispitanika sa "više od osnovne škole") te problema individualnog gospodarstva (32,5 i 32,6% prema 22,4% kod relativno najobrazovanijeg dijela seljaka-radnika).

Razlozi za zadržavanje posjeda

Kada je vanjska aktivnost već jednom usvojena, tada se susrećemo s drugim tipom motivacije vezane uz zadržavanje posjeda.

Na pitanje o osnovnim razlozima zbog kojih su unatoč redovnom zaposlenju izvan gospodarstva ipak zadržali zemljišni posjed, dobiveni su slijedeći odgovori 1 683 seljaka-radnika:

1. Zbog nižih životnih troškova (namirnice, stan)	58,1%
2. Ne želim napustiti očevinu	45,6%
3. Želim imati vlastite proizvode	23,4%
4. Ču se nađe za slučaj nezaposlenosti	20,5%
5. Posjed mi osigurava značajan prihod	20,3%
6. Da bih se imao čime baviti nakon redovnog posla	15,1%
7. Zato što je i otac bio seljak-radnik	7,0%
8. Zato što će jednog dana opet biti samo poljoprivrednik	5,5%

Daleko najzastupljeniji pojedinačni razlozi za zadržavanje posjeda vezani su uz manje životne troškove – jeftinije snabdijevanje vlastitim poljoprivrednim proizvodima i manji troškovi stanovanja, što upravo omogućava kombinacija poljoprivredne i nepoljoprivredne aktivnosti, te odvajanje mesta rada izvan gospodarstva i mjesta stanovanja.

Iako zemlja više nije jedina determinanta seljaka-radnika, kao što je to bila u slučaju tradicionalnog seljaka, ipak očuvanje obiteljskog patrimoniјa predstavlja značajnu motivaciju za skoro svakog drugog našeg ispitanika s dvojnom aktivnošću.¹⁷⁵⁾

Treći razlog po svojoj zastupljenosti da se zadrži posjed jest "želja za vlastitim proizvodima", ona sadrži (uz autokonsum) i jednu psihološku, sentimentalnu komponentu: "... ljudi žele imati 'vino iz svojih vinograda', 'jabuke iz svojih voćnjaka'... dakle, žele proizvod po mjeri – kojeg su ostvarili na posebnoj zemlji, njima poznatoj i od njih posjedovanoj".¹⁷⁶⁾

Motivaciju "sigurnost kroz čuvanje gospodarstva" i značajan dohodak koji se ostvaruje u poljoprivrednoj proizvodnji na gospodarstvu, nalazimo kod svakog petog anketiranog seljaka-radnika.

Slijedeći razlog – "da bih se imao čime baviti nakon nepoljoprivrednog posla", vezan je uz psihološku privrženost zemlji i poljoprivrednoj aktivnosti.

Preostala dva razloga – obiteljska tradicija, i namjera da se u budućnosti bavi isključivo poljoprivredom, relativno se rjeđe spominju.

Slično kao i kod razloga za zapošljavanje izvan gospodarstva, i ovdje smo izvršili grupiranje pojedinačnih razloga zadržavanju posjeda u četiri grupe:

1. *čuvanje očevine i tradicija alternacijske zaposlenosti*, na koju je u našem istraživanju otpalo 26,9% od navedenih 3 291 razloga za zadržavanje posjeda;

2. *ekonomski razlozi*, koji se odnose na niže životne troškove i još uvijek značajan dohodak iz poljoprivredne proizvodnje (40,1%);

3. *sigurnost i profesionalne namjere*, kad se posjed zadržava za slučaj gubitka nepoljoprivrednog posla, ili zbog namjere da se jednoga dana postane isključivi poljoprivrednik (13,3%);

4. *psihološki razlozi* – vezani uz želju za vlastitim proizvodima i bavljenjem poljoprivredom nakon redovnog posla (19,7%).

Ovako grupirani odgovori ukazuju da su ekonomski razlozi u daleko najvećem broju slučajeva osnovna motivacija zadržavanja posjeda nakon zapošljavanja izvan gospodarstva.

Razlozi vezani uz očuvanje očevine, kao i obiteljsku tradiciju alternacijske zaposlenosti, karakteristični su za područje Slovenije (38,3%); odmah nakon tih razloga slijede psihološki razlozi (31,7%).

Na području Kosova najčešće se spominju razlozi čuvanja posjeda za slučaj nezaposlenosti (65,2%), a među grupiranim razlozima na prvo mjesto dolaze razlozi psihološke prirode (39,7%).¹⁷⁷⁾ U ostalim republikama i SAP Vojvodini prevladavaju ekonomski razlozi zadržavanja posjeda, a nakon njih slijede razlozi vezani uz očuvanje imovine.

Podaci o razlozima zadržavanja posjeda prema poljoprivrednim rajonima ukazuju na razlike koje postoje između ravničkog područja s jedne, i ostalih područja s druge strane.

175)

Svega 8,1% seljaka-radnika u našem istraživanju izjavilo je da bi bili spremni, ukoliko im ne-tko ponudi povoljniju cijenu, u cijelosti prodati svoju zemlju.

176)

"Poljoprivrednici s djelomičnim vremenom ..." op.cit., str. 114.

177)

Za očekivati je bilo da će, s obzirom na opći stupanj društveno-ekonomske razvijenosti, na području Kosova dominirati ekonomski, a ne psihološki razlozi zadržavanja posjeda. No, mali broj anketiranih seljaka-radnika onemogućava sigurnije zaključivanje o tome da li se ovdje radi o vrlo specifičnoj motivaciji koja je inače karakteristična za razvijenija područja.

Kada smo prikazivali razloge za zapošljavanje izvan gospodarstva vidjeli smo da su ispitanici iz ravničkog područja kao osnovne razloge naveli one vezane uz nedovoljan dohodak s gospodarstva. Međutim, kada se radi o razlozima zadržavanja posjeda, tada značajan broj seljaka-radnika iz ovoga područja ističe da im posjed osigurava značajan prihod i smanjuje životne troškove (na ekonomске razloge zadržavanja posjeda otpadalo je čak 66,6% svih spomenutih razloga u ravničkom području).

Čini nam se da je ovo protivurjeće samo prividno, te da se iza njega krije vrlo specifična situacija mješovitih gospodarstava u ravničkom rajonu. Naime, kada se radi o određivanju dostatnog dohotka iz poljoprivrede referentni okvir za većinu seljaka-radnika ovoga područja jest isključivo poljoprivredno gospodarstvo, s relativno najrazvijenijom proizvodnom osnovom u odnosu na ostale poljoprivredne rajone. To je ujedno i područje s najvećim razlikama u proizvodnim kapacitetima između dvaju bazičnih tipova gospodarstava.

Zbog toga mislimo da rezultati istraživanja upućuju prvenstveno na to da je u ravničkom području kombinacija poljoprivredne i nepoljoprivredne aktivnosti strogo ekonomski determinirana, i da se u slučaju gospodarstava sa slabijom proizvodnom osnovom ona javlja kao skoro jedina mogućnost ostvarivanja adekvatnog dohotka.

Za mediteransko područje je karakterističan relativno visok udio razloga vezanih uz čuvanje očevine: na ovaj je tazlog, uz tradiciju, otpao isti broj odgovora kao i kod ekonomskih razloga (po 35,0%).

Ispitanici iz ostala dva rajona u osnovi su dali slične odgovore o razlozima zadržavanja posjeda, s tim da su u planinskom području nešto naglašeniji psihološki razlozi (18,1% svih spomenutih razloga).

S obzirom na lična obilježja ispitanika, uočene su manje razlike kod obilježja dobi seljaka-radnika: mladi ispitanici nešto naglašenije spominju razloge vezane uz čuvanje očevine i obiteljsku tradiciju alternacijske zaposlenosti, dok stariji seljaci-radnici spominju ostale tri grupe razloga za zadržavanje posjeda.

Kod obilježja školske spreme seljaka-radnika, razlike su nešto naglašenije. Naime, obrazovaniji seljaci-radnici u prvi plan stavljuju razloge vezane uz čuvanje očevine i tradiciju alternacijske zaposlenosti, kao i razloge psihološke prirode (vlastiti proizvodi i mogućnost bavljenja poljoprivredom nakon nepoljoprivrednog posla), dok manje obrazovani seljaci-radnici nešto češće ističu ekonomске razloge, kao i čuvanje posjeda za slučaj nezaposlenosti.

U daljnjoj smo analizi ukrštali pojedinačne razloge za zapošljavanje izvan gospodarstva s razlozima zadržavanja posjeda. Po njihovoј zastupljenosti na prvih su 10 mjestu došle slijedeće kombinacije:

1. Želio je sigurnu i redovitu plaću – niži životni troškovi	21,2%
2. Želio je mirovinsko i zdravstveno osiguranje – niži životni standard	20,5%
3.–4. Želio je sigurnu i redovitu plaću – želi imati vlastite proizvode i marginalan dohodak – niži životni troškovi	19,7%
5. Želio je mirovinsko i zdravstveno osiguranje – ne želi napustiti očevinu	18,8%
6. Nedostatan dohodak – niži životni troškovi	18,7%
7. Nedostatan dohodak – ne želi napustiti očevinu	13,8%
8. Disparitet uloženog rada u gospodarstvo i ostvarenih prihoda – niži životni troškovi	13,3%
9. Disparitet uloženog rada u gospodarstvo i ostvarenih prihoda – ne želi napustiti očevinu	13,2%
10. Želio je sigurniju budućnost od one u poljoprivredi – niži životni troškovi	12,3%

Opće prednosti nepoljoprivrednih zanimanja, njihova sigurnost kroz redoviti osobni dohodak i socijalnu zasićenost, kao i niži životni troškovi kroz jeftinije snabdijevanje namirnicama s vlastitog gospodarstva, te manji troškovi stanovanja, prema rezultatima našega istraživanja predstavljaju osnovne motive bavljenja dvojnom aktivnošću.

To je također vidljivo i iz Tabele 115 prema kojoj je, od ukupnog broja spomenutih razloga za zapošljavanje izvan gospodarstva i ostvareno zadržavanje posjeda i poljoprivredne aktivnosti, na opću atraktivnost nepoljoprivrednog zanimanja i ekonomske razloge zadržavanja posjeda otpalo 1 091 ili 13,1% razloga.

Od ostalih mogućih kombinacija motiva češće su se javljali razlozi vezani uz nedostatan dohodak iz poljoprivrede i ekonomski razlozi zadržavanja posjeda (11,2%), opći nedostaci poljoprivrednog zanimanja i ekonomski razlozi (10,7%), te opće prednosti nepoljoprivrednog zanimanja i želja da se sačuva obiteljski patrimonij, odnosno da se nastavi porodična tradicija dvojne aktivnosti (10,5%).

Razlozi zbog kojih sadašnji isključivi poljoprivrednici nisu seljaci-radnici

Analizu motivacija bavljenjem dvojnom aktivnošću završit ćemo prikazom odgovora sadašnjih isključivih poljoprivrednika koje smo dobili na pitanje: "Zbog čega ste se, kada ste odrasli, odlučili baviti samo poljoprivredom?"

Dobiveni nam odgovori omogućavaju da na indirektan način utvrđimo da li je odluka ispitnika da se bave samo poljoprivredom aktivnog karaktera ("poljoprivreda se bira kao zanimanje"), ili pasivnog ("u poljoprivredi se ostaje").

Faktori koji utječu na djecu poljoprivrednika da odaberu poljoprivredu kao zanimanje mogu se u osnovi podijeliti u tri grupe: a) pozitivne – koji im pomažu, posješuju jedan takav izbor; b) negativne – koji ih mogu odvratiti od razmišljanja o nekom drugom zanimanju; c) "nedostatak izbora", tj. nepostojanje uvjeta ili takve zapreke koja im onemogućava bilo kakvo ozbiljnije razmišljanje o promjeni zanimanja.¹⁷⁸⁾

Pojedinačni razlozi ostajanja u poljoprivredi bili su slijedeći:

1. Nemogućnost zapošljavanja izvan poljoprivrede	53,4%
2. Odluka roditelja	47,3%
3. Manjak radne snage na gospodarstvu	33,4%
4. I od poljoprivrede se može dobro živjeti	17,4%
5. Želio je živjeti u selu, a tamo se mogao baviti samo poljoprivredom	12,6%
6. Voli posao poljoprivrednika	12,4%
7. Tradicija	9,6%
8. Ni drugdje ne bi bilo bolje	7,2%
9. Život u prirodi, na svježem zraku i slično	1,1%

Dobiveni 1 771 odgovor jasno upućuje na to da su u slučaju individualnih poljoprivrednika, anketiranih u našem istraživanju, daleko najzastupljeniji bili faktori koje smo označili kao "nedostatak izbora". Nedostatak potrebne kvalifikacije, odluka ("zabrana") roditelja i potreba radne snage na gospodarstvu spominju se vrlo često i zauzimaju prva tri mesta među razlozima za bavljenje isključivom poljoprivredom.

S druge strane, poljoprivredno zanimanje ima određene specifične karakteristike i naslijednu atraktivnost, što podržava tendenciju njegova nastavljanja. Ovi pozitivni činioci (voli posao poljoprivrednika; i od poljoprivrede se može dobro živjeti; život u prirodi i sl.) u našem se istraživanju znatno rijedje spominju od

¹⁷⁸⁾

Usp. Edhem Dilić, "Društveni položaj ..." op.cit. str. 197–200.

Tabela 115

Grupirani razlozi za zapošljavanje izvan gospodarstva i zadržavanje posjeda *

Razlozi zapošljavanja izvan gospodarstva	Čuvanje očevine i tradicije	Razlozi za zadržavanje posjeda			Ukupno
		Ekonomski razlozi	Sigurnost i profesionala- ne namjere	Psihološki razlozi	
Opće prednosti i nepo- ljoprivrednog zanimanja	37,7	35,2	40,5	36,5	36,9
Optiči nedostaci poljo- privrednog zanimanja	29,8	28,7	20,6	633	3 073
Problemi individualnog posjeda	25,2	30,0	26,3	28,0	28,5
Školovanje	24,9	39,8	331	495	2 339
Ukupno	31,4	35,1	11,1	22,4	100,0
	27,7	37,3	100,0	1 735	8 329
				100,0	100,0

• N = broj spomenutih razloga

nepostojanja uvjeta za zapošljavanje izvan gospodarstva.¹⁷⁹⁾

Jedini negativan činilac – "ni drugdje ne bi bilo bolje", koji u sebi sadrži i nesigurnost vezanu uz prijelaz ili adaptaciju na novo zanimanje, spominje se relativno rijetko.

Psihološku privrženost poljoprivredi kao zanimanju kao osnovni razlog bavljenja isključivom poljoprivredom spominju samo ispitanici u Sloveniji (41,4%); u odnosu na ispitanike ostalih područja oni relativno najmanje spominju i problem radne snage na gospodarstvu (17,1%). Za ispitanike s užeg područja Srbije karakterističan je odgovor "odluke roditelja" (63,7%). Od ostalih razlika valja istaći onu na području Vojvodine, prema kojoj značajan broj ispitanika (38,3%) kao razlog za bavljenje čistom poljoprivredom navodi zadovoljavajući dohodak koji se ostvaruje na gospodarstvu.

Određene se razlike javljaju i prema poljoprivrednim rajonima. Tako na primjer ispitanici iz ravničkog područja u značajnijoj mjeri kao razlog za bavljenje isključivom poljoprivredom spominju zadovoljavajući dohodak s gospodarstva (32,4%); nasuprot njima broj takvih ispitanika relativno je najmanji na mediterranskom području (11,9%).

U analizi rezultata istraživanja nismo utvrdili značajniji utjecaj ličnih obilježja ispitanika (spol, dob i školska spremja) na razlike u osnovnim razlozima bavljenja isključivo poljoprivredom.

PRIORITET AKTIVNOSTI

Seljak-radnik može biti subjektom tenzija, ako ne i konflikata, koji često postoji između dviju aktivnosti.¹⁸⁰⁾ Ako takav konflikt postoji, postavlja se pitanje koja će od dviju aktivnosti imati prioritet?

U našem smo istraživanju osobama s dvojom aktivnošću postavili slijedeće pitanje: "Kada biste došli u situaciju da se morate odlučiti o tome da li napustiti poljoprivrednu ili nepoljoprivrednu aktivnost, koju biste napustili?"

Na ovo su pitanje dobiveni slijedeći odgovori (1 709 ispitanika):

– napustio bih poljoprivrednu aktivnosti	90,8%
– napustio bih nepoljoprivrednu aktivnosti	9,2%

Podaci pokazuju da bi se u slučaju konfliktta dviju aktivnosti skoro svi anketirani seljaci-radnici odlučili za napuštanje poljoprivredne aktivnosti.¹⁸¹⁾ U tom pravcu ne postoje značajne razlike s obzirom na republike i pokrajine, osim u slučaju Slovenije: naime, u Sloveniji bi se čak nešto preko jedne četvrtine seljaka-radnika odlučilo za napuštanje nepoljoprivredne aktivnosti. Objasnjenje ovoj razlici trebalo bi vjerojatno tražiti u specifičnosti motivacije za zadržavanje posjeda, a to je da podsjetimo – u daleko najbrojnijem slučaju čuvanje očevine, kao i inače naglašenijoj psihološkoj privrženosti poljoprivredi kao zanimanju.

179)

U definativnom prijepisu upitnika greškom je izostavljen jedan od predvidenih pozitivnih razloga za bavljenje poljoprivredom kao zanimanjem, a koji se inače često spominje – "poljoprivrednik je svoj gazda" (autonomija radnog i slobodnog vremena, sam određuje plan proizvodnje i etape realizacije, prihodi mu ovise isključivo od njegova rada i sl.)

180)

Usp. "Poljoprivrednici s djelomičnim vremenom...", op.cit., str. 115.

181)

Medu ekspertima vlada jedinstveno mišljenje da će u razdobljima pune uposlenosti alternativno zaposleni izabrati vanjsku aktivnost, a zanemariti zemljište (dati ga u zakup ili ga ostaviti neobradenog). Međutim, istovremeno se upozorava da kada bi osobe s dvojom aktivnošću imale potpunu slobodu da izaberu zanimanje koje preferiraju, one bi tada izabrale zanimanje poljoprivrednika ili eventualno neku drugu profesiju u kojoj bi imale veći stupanj slobode (isto, str. 115–116).

Odsutnost značajnijih korelacija utvrdili smo i u slučaju ostalih obilježja lokalne sredine, kao i u slučaju ličnih obilježja ispitanika, odnosnih karakteristika njegova obiteljskog položaja, sociodemografskih obilježja domaćinstva i obilježja standarda domaćinstva.

Nasuprot tome, značajnije su razlike utvrđene s obzirom na ekonomski obilježja gospodarstva. Tako smo utvrdili da se učešće seljaka-radnika koji bi u slučaju konflikta aktivnosti napustio nepoljoprivrednu aktivnost, pravolinijski povećava u višim posjedovnim kategorijama obradivog zemljišta (od 5,4% na posjedima manjim od 1 ha povećava se na 16,8% u posjedovnoj kategoriji preko 5 ha), zatim u gospodarstvima s većim stočnim fondom (od 4,3% u gospodarstvima koja imaju do 1 uvjetno grlo ovo se učešće povećava na 20,6% kod onih koja imaju 5 i više uvjetnih grla), te u gospodarstvima koja su bolje opremljena s vremenim sredstvima na mehanički pogon (od 6,7% u gospodarstvima koja nemaju takvih sredstava povećava se na 24,6% kod relativno najbolje ekipiranih gospodarstava).

PROFESIONALNE NAMJERE SELJAKA–RADNIKA

Dugo vremena u literaturi se skoro isključivo naglašavala funkcija mješovite poljoprivrede kao *prijelazne faze* u kretanju stanovništva u poljoprivredi i izvan poljoprivrede.

Tek se u novije vrijeme više govori o jednom novom tipu osoba s dvojnom akti-vnošću, koji i po broju i po funkciji postaje sve značajniji u suvremenoj strukturi mješovite poljoprivrede.¹⁸²⁾ Naime, riječ je o tzv. *perzistentnoj grupi* seljaka-radnika koju čine osobe koje svoj status dvojnog zaposlenja održavaju kroz dugo vremensko razdoblje.

Prema dosadašnjem su tumačenju grupu "perzistentnih" seljaka-radnika činili oni pojedinci koji nisu bili u mogućnosti ostvariti potpuni prijelaz bilo u poljoprivredu bilo iz poljoprivrede. Međutim, suvremenije tumačenje kaže da "perzistentna" grupa seljaka-radnika percipira prednost dvojne aktivnosti kao cilj *per se* i ona od samog početka namjerava ostati u statusu dvojne aktivnosti.

U ovom odjeljku, polazeći od koncepta profesionalnog očekivanja(namjere)¹⁸³⁾ pokušat ćemo utvrditi u kojoj mjeri seljaci-radnici u našoj zemlji predstavljaju stabilnu i "perzistentnu" kategoriju, odnosno u kojoj mjeri je status seljaka-radnika prijelazna faza u definitivnom izlasku ili ulasku u isključivu poljoprivredu.

Na pitanje čime se namjeravaju baviti u budućnosti, 1 766 seljaka-radnika je dalo slijedeće odgovore:

– namjeravam se baviti samo poljoprivredom	6,6%
– namjeravam zadržati status seljaka-radnika	71,5%
– namjeravam se baviti samo nepoljoprivrednom aktivnošću	21,9%

182)

Usp. opširnije Anthony M. Fuller, op.cit., str. 13–14.

183)

Koncept "profesionalnih očekivanja" (namjera, planova) treba razlikovati od srodnog koncepta "profesionalnih aspiracija". Aspiracija se obično odnosi na orientaciju pojedinaca prema profesionalnom cilju, s tim da je taj cilj uvek željan. Nasuprot tome očekivanja je manja ili više precizna procjena pojedinca o vjerojatnom ostvarenju određenog predmeta njegova očekivanja. U tom smislu, predmet očekivanja ne mora biti željan, pa dosljedno tome, ne mora biti ni cilj. (Usp. opširnije William P. Kuvlesky i Robert C. Bealer: "A Classification of the Concept Occupational Choice", Rural Sociology, 31/1966., no. 2, pp. 269).

Najveći broj seljaka-radnika namjerava i u budućnosti zadržati sadašnji status dvojne aktivnosti, a čak više nego četvrtina ispitanika status seljaka-radnika služi kao prijelazna faza za definitivno napuštanje poljoprivredne aktivnosti.

Daljnja je analiza pokazala da postoje značajne razlike u profesionalnim namjerama prema obilježju republike, odnosno pokrajinske pripadnosti ispitanika ($C = 0,369$; $p = 0,001$).

Socioprofesionalno najstabilniji seljaci-radnici jesu oni u Bosni i Hercegovini i Kosovu (83,3 i 74,5%). Nasuprot njima, namjeru promjene statusa dvojne aktivnosti izražavaju ispitanici u Makedoniji (čak preko polovine seljaka-radnika) i Crnoj Gori, i to u pravcu definitivnog napuštanja poljoprivredne aktivnosti.

Nešto značajniji udio onih koji namjeravaju prijeći u isključivo poljoprivrednu aktivnost nalazimo u užem području Srbije i Slovenije (15,4 i 13,1%).

Značajne razlike (ali u okviru niže korelacije nego kod republika i pokrajina) nalazimo i prema obilježju poljoprivrednog rajona ($C = 0,177$; $p = 0,001$).

Nešto naglašenija socioprofesionalna pokretljivost može se očekivati u ravničkom i mediteranskom području, i to u pravcu napuštanja poljoprivredne aktivnosti (31,9% i 30,2%).

Od ostalih kontroliranih obilježja lokalne zajednice relevantnim se pokazalo samo obilježje stupnja urbaniziranosti naselja ($C = 0,234$; $p = 0,001$): grupa "perzistentnih" seljaka-radnika karakteristična je za slabije urbanizirana naselja, dok je veći pomak ka napuštanju poljoprivredne aktivnosti naglašeniji u urbaniziranim naseljima.

S obzirom na sociodemografska obilježja domaćinstva utvrđene su određene pravilnosti (ali u okviru niske korelacije) kod slijedećih obilježja:

- a) broj aktivnih članova u domaćinstvu – što je broj aktivnih članova veći, to je naglašenija tendencija napuštanja poljoprivredne aktivnosti ($C = 0,203$; $p = 0,001$);
- b) omjer aktivnih u odnosu na ostale članove u domaćinstvu – što je broj aktivnih članova manji od uždržavanih i/ili osoba s ličnim prihodima, naglašenija je tendencija zadržavanja statusa dvojne aktivnosti ($C = 0,194$; $p = 0,001$);
- c) omjer osnovnih djelatnosti kod aktivnih članova: seljaci-radnici su najstabilniji u domaćinstvima s jednakim brojem aktivnih članova u poljoprivrednim i u nepoljoprivrednim djelatnostima naglašenija je sklonost definitivnom napuštanju poljoprivrede ($C = 0,228$; $p = 0,001$).

Na stabilizaciju u statusu dvojne aktivnosti u određenoj mjeri djeluje i bračno stanje ($C = 0,205$; $p = 0,001$): dok 75,4% oženjenih (udatih) ispitanika i dalje namjerava zadržati dvojnu aktivnost, dotle je takvih kod neoženjenih (neudatih) 57,4%; s druge strane udio neženjenih (neudatih) ispitanika koji namjeravaju definitivno napustiti poljoprivrednu aktivnost znatno je veći (36,8 prema 18,9%).

Analiza je također pokazala da stariji ispitanici u naglašenijoj mjeri planiraju svoj ostanak u statusu seljaka-radnika, dok mlađi planiraju napuštanje poljoprivredne aktivnosti.

Od svih kontroliranih ličnih obilježja seljaka-radnika najveće se razlike s obzirom na profesionalne planove javljaju kod obilježja školske spreme ($C = 0,344$; $p = 0,001$), i to u kategoriji ispitanika s "više od osnovne škole" (preko jedne trećine ispitanika namjerava prijeći u isključive nepoljoprivrednike).

S obzirom na obilježje zanimanja, najstabilniji seljaci-radnici su po zanimanju poljoprivredni radnici (77,3%) te rudari, industrijski i zanatski radnici (74,8%), zatim slijede radnici u uslugama (68,5%), te administrativni, finansijski i srođni radnici (59,8%).

Značajne razlike utvrđene su i s obzirom na obiteljski položaj seljaka-radnika. Seljaci-radnici koji su kućedomačni znatno češće namjeravaju zadržati dvojnu aktivnost (80,1 prema 61,4%), a to je slučaj i sa ispitanicima koji su osnovni nosioci radnog angažmana u poljskim poslovima i poslovima oko stoke (82,6%), u poslovima oko prerade poljoprivrednih proizvoda (85,8%), te poslova nabavke reprematerijala i prodaje poljoprivrednih proizvoda (81,1%).

Odredene razlike u profesionalnim namjerama ispitanika utvrđene su i prema obilježjima njihovih gospodarstava: sa porastom proizvodnog kapaciteta gospodarstva povećava se i udio seljaka-radnika koji namjeravaju napustiti nepoljoprivrednu aktivnost i u budućnosti se baviti samo poljoprivredom.

Međutim, kada je u pitanju zadržavanje statusa dvojne aktivnosti tendencije su suprotne: što je proizvodni kapacitet gospodarstva slabiji to je i sklonost ispitanika da zadrže status seljaka-radnika naglašenija.

Kod ispitanika koji namjeravaju napustiti status dvojne aktivnosti i baviti se samo nepoljoprivrednom aktivnošću nije utvrđen pravolinijski odnos kao kod prethodna dva pravca socioprofesionalne pokretljivosti seljaka-radnika, ali je i ovdje ipak naglašenije učešće ispitanika s gospodarstva sa slabijim proizvodnim kapacitetom.

Uz očekivanja seljaka-radnika, u istraživanju smo utvrđivali i profesionalne namjere 1 624 anketirana isključiva poljoprivrednika, te dobili slijedeće odnose:

— namjeravaju ostati isključivi poljoprivrednici	93,0%
— namjeravaju postati seljaci-radnici	5,5%
— namjeravaju se baviti samo nepoljoprivrednom djelatnošću	1,5%

Dobiveni rezultati pokazuju da skoro svi ispitanici namjeravaju i dalje ostati isključivim poljoprivrednicima. To se uostalom i moglo očekivati s obzirom na njihovu starost (70,7% ih je starijih od 45 godina), te činjenicu da ih je daleko najveći dio u statusu kućedomačina (84,8%).

* * *

Osnovne rezultate istraživanja o motivacijama bavljenja dvojnom aktivnošću, prioritetu aktivnosti i prvcima socioprofesionalne pokretljivosti mogli bismo remizirati slijedećim zaključcima:

1. osnovni motivi bavljenja dvojnom aktivnošću jesu opće prednosti nepoljoprivrednih zanimanja, a prije svega njihova sigurnost kroz redoviti osobni dohodak, mirovinsko i zdravstveno osiguranje, kao i niže životne troškove kroz jeftinije snabdijevanje namirnicama s vlastitog gospodarstva, te manje troškove stanovanja;

2. većina ispitanika, isključivih poljoprivrednika, prije je "ostala" u poljoprivredi nego što ju je sama "izabrala" kao zanimanje. Osnovni činioci ostajanja u poljoprivredi jesu: nepostojanje uvjeta za napuštanje poljoprivrede ili stjecanje statusa dvojne aktivnosti; u odnosu na ove činioce (koje smo u analizi označili kao "nedostatak izbora") pozitivni činioci izbora poljoprivrede kao zanimanja spominju se znatno rijedje;

3. daleko najveći dio seljaka-radnika, u situaciji kada bi morao odlučiti da napusti jednu od dvojnih aktivnosti, napustio bi poljoprivrednu aktivnost.

4. većina seljaka-radnika spada u kategoriju "perzistentnih" osoba s dvojnom aktivnošću: oko jedne četvrtine seljaka-radnika namjerava u budućnosti napustiti status dvojne aktivnosti, i to uglavnom napuštanjem poljoprivredne aktivnosti;

5. skoro svi anketirani poljoprivrednici i dalje namjeravaju ostati u statusu i-sklučivih poljoprivrednika: zbog svoje poodmakle dobi i preuzetih obiteljskih obaveza smatraju da je vrijeme za njihovu profesionalnu preorientaciju već prošlo.

IX – TIPOLOGIJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA I SELJAKA–RADNIKA

U dosadašnjim smo se izlaganjima u nekoliko navrata dotakli problema i načina klasificiranja "mješovitih gospodarstava-domaćinstava" i "seljaka-radnika".¹⁸⁴⁾

Kako konstrukcija i verifikacija njihove tipologije predstavlja jedan od specifičnih ciljeva našeg istraživanja, sada ćemo taj prikaz nastaviti.

S. Krašovec smatra "... da se pravilnoj marksističkoj klasifikaciji najviše približava njemačka klasifikacija koja poznaje:

1. "Vollerwerbsbetrieb" (engleski – "full-time farm", francuski – *l'exploitation à plein temps* ili "plein exercice", a u nas – "čisto poljoprivredno gospodarstvo"), koji – blagodareći svojoj veličini i kvalitetu – osiguravaju dovoljan dohodak porodicama koje na njima žive;
2. "Zuerwerbsbetrieb" (u Japanu – "part-time farm type I", a mi bismo možda rekli "gospodarstvo s vanjskom zaradom" ili "s dopunskom zaradom") – na kojima rade domaćinstva koja glavni dohodak ostvaruju s gospodarstva, ali samo obradivanje zemlje nije dovoljno da bi se osigurao potreban dohodak domaćinstvu;
3. "Nebemerbsbetrieb" (u Japanu "part-time farm type II", mi bismo možda rekli "dopunska" ili "sporedna poljoprivredna gospodarstva"; to je pravo "part-time farm" ili "*l'exploitation à temps partiel*" – na kojima dopunska zarada ostvaruju domaćinstva čija je glavna aktivnost izvan poljoprivrede).¹⁸⁵⁾

Podjela part-time farmera u Japanu na one tipa I (koji pretežno žive od svoga poljoprivrednog gospodarstva) i tipa II (koji pretežno žive od zarade izvan gospodarstva), odgovara prvoj i drugoj fazi napuštanja poljoprivrede.

Prema prijedlogu INSOR-a klasifikacija gospodarstava prema stupnju prisutnosti vanjskih radnih aktivnosti bila bi trovrsna:

1. isključiva gospodarstva – na kojima niti jedan član domaćinstva ne radi izvan gospodarstva;
2. parcijalna gospodarstva – na kojima je rad njihovih članova pretežno uložen u gospodarstvo;
3. nuzgredna – na kojima aktivnost u poljoprivredi ima često dopunski karakter u odnosu na druga zanimanja.¹⁸⁶⁾

184)

Prvi pokušaji tipologiskog pristupa mješovitim domaćinstvima i seljacima–radnicima prisluju se W.H.Metzleru, koji je 1958. godine upozorio na postojanje različitih tipova mješovite poljoprivrede i poljoprivrednika s djelomičnim vremenom. Usp. W.H.Metzler: "Discussions: Proposed Investigation of the Role of the Part-time Farmer in Agriculture", Clinical Session on Part-time Farming, Washington, Pullman, 1958. (navedeno prema Julius A. Mage, op.cit., str. 7–8.).

185)

Stane Krašovec: "Porast mješovitih domaćinstava...", op.cit., str. 13. Ovdje valja imati na umu da E.Zurek kao "Zuerwerbsbetrieb" definira i ona gospodarstva kojima je dodatna zarada neophodna, neovisno o tome da li ona uistinu i postoji. (Usp. E.Zurek: Materialen zur Landbewirtschaftung im Neben und Zuerwerb in der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, Forschungsstelle der Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsociologie e.V., 1970., str. 3.). Zurek, naime, uz popisne podatke u analizu uvodi i varijablu "dohodak dovoljan za punu poljoprivrednu egzistenciju" (a koji je paritetan onome u industriji), što mu omogućava da izvrši objektivniju kvantifikaciju pojedinih socioekonomskih tipova gospodarstava, a ujedno da izbjegne uvrštavanje onih gospodarstava, koja se obraduju kao glavno zanimanje u kategoriji "čistih poljoprivrednih gospodarstava", koja po svom kapacitetu (tj. osiguranju dovoljnog dohotka) to više nisu.

186)

Corrado Barberis: "Porijeklo ...", op. cit., str. 42 –43.

Sličnu podjelu susrećemo i u poljskoj literaturi u kojoj nalazimo slijedeću klasifikaciju poljoprivrednika s djelomičnim vremenom:

1. seljaci-radnici koji su vlasnici posjeda često većih od 2 hektara, i koji dohodak ostvaruju većinom s gospodarstva;
2. radnici-seljaci koji su vlasnici posjeda najčešće od 0,5 do 2 hektara, i kod kojih dominira nepoljoprivredni dohodak;
3. radnici s okućnicom čija je osnova egzistencije nepoljoprivredno zanimanje, dok je dohodak od zemlje od manje važnosti; površina okućnice obično ne premašuje pola hektara.¹⁸⁷⁾

Francuski autori obično razlikuju dvije kategorije mješovitih gospodarstava s obzirom na njihov nastanak: 1. mješovita gospodarstva-domačinstva nastala uslijed "izlaska" stanovnika koji na njima žive iz poljoprivrede u druge djelatnosti (flux), i 2. mješovita gospodarstva nastala uslijed "ulaska" iz nepoljoprivrednih djelatnosti u poljoprivredu (reflux).

Daljnja razlikovanja polaze od geografskog tipa poljoprivrede s djelomičnim vremenom te prisutnosti vanjske aktivnosti i stupnja uposlenosti na gospodarstvu voditelja i ostalih članova domaćinstva.¹⁸⁸⁾

I u anglosaksonskoj je literaturi učinjen niz napora na izradi tipologije radnika-seljaka.¹⁸⁹⁾

Kao što smo vidjeli u poglavljju "Motivacije za bavljenje dvojnom aktivnošću", G. A. Donohue, razlikuje tri vrste seljaka-radnika, polazeći pri tom, prvo, od njihova dugoročnog interesa za nepoljoprivredno zanimanje, i drugo, od ekonomskog odnosa njihove zaposlenosti izvan gospodarstva prema prosperitetu samoga gospodarstva (ekspanzivni poljoprivrednici, seljaci-radnici i poljoprivrednici-hobisti).¹⁹⁰⁾

R. Gassonova također razlikuje tri kategorije seljaka-radnika: 1. oni kojima je poljoprivreda komplementarna nekom drugom poslu; 2. seljaci-radnici kojima je zemljioposjed značajan zbog investiranja; 3. oni koji drže posjed prvenstveno kao dom ili mjesto rekreacije.¹⁹¹⁾

Zanimljiva je tipologija seljaka-radnika koju je konstruirao i empirijski provjerio G. V. Fuguit, polazeći od dinamičkog koncepta profesionalne karijere osoba s dvojnom aktivnošću.¹⁹²⁾ Kombinirajući punu uposlenost u poljoprivredi te dinamičnu i sezonsku zaposlenost izvan poljoprivrede s prosječnim godišnjim brojem radnih sati provedenih kako u svim nepoljoprivrednim poslovima tako i u glavnom nepoljoprivrednom zanimanju, Fuguit je na osnovi radnih sati u tjednu utvrdio podtipove "aktualnog" profesionalnog angažmana u nepoljoprivrednim zanimanjima. U daljinjoj elaboraciji svoje tipologije Fuguit je kriterij profesionalnog angažmana u času istraživanja dopunio s još dva: ranije zanimanje (isključivo u nepoljoprivrednim djelatnostima), i željeni profesionalni status u budućnosti (isključivi poljoprivrednik; seljak-radnik; isključivi nepoljoprivrednik).

187)

Dyzma Galaj: "Djelomični poljoprivrednici u Poljskoj", *Sociologija sela*, XII/1974., br. 4, str. 102.

188.

Za prikaz francuske literature usporedi opširnije: Vlado Puljiz: "Istraživanje poljoprivrede s djelomičnim vremenom u Francuskoj", *Sociologija sela*, XII/1974., br. 4., str. 137–141.

189)

Usp. opširnije: Ruža First-Dilić: "Istraživanje o 'seljacima-radnicima' u SAD i Velikoj Britaniji", *Sociologija sela*, XII/1974., br. 4., str. 130–133.

190)

G. A. Donohue, op.cit., str. 222–223.

191)

R. Gasson: "Some Economic Characteristic of Part-time Farming in Britain", *Journal of Agricultural Economics*, 1967., no. 1., pp. 112.

192)

G. V. Fuguit: "A Typology of Part-time Farmer", *Rural Sociology*, 1961., no. 1., pp. 42–43.

dnik).

Slijedeći pokušaj tipologije seljaka-radnika učinio je Antony M. Fuller. On razlikuje tri osnovne skupine poljoprivrednika s djelomičnim vremenom:

1. "odlazeći" – koje čine osobe koje su kao čisti poljoprivrednici ušle u status mješovitosti u posljednjih šest godina;
2. "perzistentni" – koji se u statusu mješovitosti kontinuirano nalaze najmanje šest godina;
3. "ulazeći" – koji su iz nepoljoprivrednog sektora ušli u status mješovitosti u posljednjih šest godina. ¹⁹³⁾

Iz ovoga kratkog pokušaja da se identificiraju i definiraju različiti tipovi mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika vidljivo je da se, unatoč tome što pojedini autori primjenjuju različite kriterije, oni ipak mogu svesti na dva osnova kriterija: značaj dohotka s gospodarstva i izvan gospodarstva, te prisutnost vanjskih radnih aktivnosti. Zbog toga smo i u izradi tipologije u našem istraživanju posli od osnovne nezavisne varijable – stupnja ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

TIPOLOGIJA MJEŠOVITIH DOMAĆINSTAVA

Osnove tipologije mješovitih domaćinstava

U slučaju tipologije mješovitih domaćinstava stupanj ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti mjeran je omjerom aktivnih članova čija je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu i onih čija je osnovna djelatnost rad izvan gospodarstva, a stupanj ovisnosti o poljoprivrednom dohotku mjeran je značajem što ga za konkretno domaćinstvo imaju dohodak iz poljoprivredne aktivnosti i izvan nje. ¹⁹⁴⁾

Kada je u pitanju prvi kriterij – *zavisnost o poljoprivrednoj aktivnosti*, dobivena je slijedeća osnovna distribucija:

– svi aktivni u poljoprivredi	8,5%
– pretežan dio aktivnih u poljoprivredi	23,1%
– jednak broj aktivnih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima	32,3%
– pretežan dio aktivnih u nepoljoprivrednim djelatnostima	14,1%
– svi aktivni u nepoljoprivrednim djelatnostima	22,0%

Najzastupljenija kategorija domaćinstava jest ona u kojoj svi, ili pretežan dio aktivnih članova radi u nepoljoprivrednim djelatnostima (36,1%). No, i ostale dvije kategorije domaćinstava su skoro podjednako značajno zastupljene. S jednakim brojem aktivnih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima bilo ih je 32,3%, a onih u kojih svi ili pretežan dio aktivnih radi na gospodarstvu bilo je 31,6%.

U slučaju drugog kriterija naše tipologije mješovitih domaćinstava – *značaj do-*

¹⁹³⁾

A.M.Fuller., op.cit., str. 13 i 14.

¹⁹⁴⁾

Oba primjenjena kriterija uz svoje dobre strane imaju i odredene nedostatke. Osnovni nedostatak kriterija omjera aktivnosti radioaktivnih članova, utvrđivan na temelju primarne djelatnosti, jest u tome što "izjednačava" sve radno aktivne članove domaćinstva, nezavisno o njihovoj starosti, zdravstvenom stanju, faktičnom radnom angažmanu na gospodarstvu i sl. Nedostatak drugog kriterija (ocjena važnosti dohotka sa gospodarstva i izvan gospodarstva) leži u njegovu "subjektivizmu". Ocjenu važnosti dvaju osnovnih izvora dohotka vršili su informatori (u pretežnom su dijelu bili kućedomačini), čiji nam elementi ocjene nisu poznati;. Informatorji su u toku anketiranja bili doduše upitani o tome zbog čega pripisuju veću važnost pojedinom dohotku, no do časa pisanja ovoga izvještaja "otvoreni" odgovori na to pitanje još nisu bili obradeni.

hotka iz poljoprivrede i izvan nje, dobivena je slijedeća osnovna distribucija:

– važniji dohodak s gospodarstva	16,7%
– podjednaka važnost dohotka s gospodarstva i izvan njega	8,2%
– važniji dohodak izvan gospodarstva	75,1%

Nasuprot skoro podjednakoj zastupljenosti domaćinstava s obzirom na omjer aktivnih članova u poljoprivrednoj i nepoljoprivrednoj aktivnosti, podaci o značaju dohotka pokazuju da je u daleko najvećem broju anketiranih domaćinstava važniji dohodak ostvaren radom izvan gospodarstva.

Kombiniranjem dvaju kriterija dobili smo 15 osnovnih tipova mješovitih domaćinstava (Tabela 116).

Tabela 116

Osnovni tipovi mješovitih domaćinstava

Osnovni tip	%
1 – nema aktivnih izvan poljoprivrede, važniji dohodak s gospodarstva	1,7
2 – nema aktivnih izvan poljoprivrede, jednakva važnost dohotka	1,9
3 – nema aktivnih izvan poljoprivrede, važniji dohodak izvan gospodarstva	4,9
4 – veći broj aktivnih u poljoprivredi, važniji dohodak s gospodarstva	5,3
5 – veći broj aktivnih u poljoprivredi, jednakva važnost dohotka	4,7
6 – veći broj aktivnih u poljoprivredi, važniji dohodak izvan gospodarstva	13,1
7 – jednak broj aktivnih u poljoprivredi i izvan poljoprivrede, važniji dohodak s gospodarstva	3,1
8 – jednak broj aktivnih u poljoprivredi i izvan poljoprivrede jednakva važnost dohotka	5,0
9 – jednak broj aktivnih u poljoprivredi i izvan poljoprivrede, važniji dohodak izvan gospodarstva	24,2
10 – veći broj aktivnih izvan poljoprivrede, važniji dohodak s gospodarstva	1,0
11 – veći broj aktivnih izvan poljoprivrede, jednakva važnost dohotka	1,0
12 – veći broj aktivnih izvan poljoprivrede, važniji dohodak izvan gospodarstva	12,1
13 – nema aktivnih u poljoprivredi, važniji dohodak s gospodarstva	0,6
14 – nema aktivnih u poljoprivredi, jednakva važnost dohotka	0,6
15 – nema aktivnih u poljoprivredi, važniji dohodak izvan poljoprivrede	20,8
Ukupno (N = 2 516)	100,0

Dobiveni podaci ukazuju na *vrlo naglašenu heterogenost mješovitih domaćinstava* s obzirom na stupanj ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Najzastupljeniji tip domaćinstva, (a čini ga blizu jedne četvrtine svih anketiranih domaćinstava) jest onaj u kojemu podjednak broj radnoaktivnih članova domaćinstva kao osnovnu djelatnost ima rad na gospodarstvu i izvan gospodarstva, s time da veći značaj ima dohodak ostvaren radom izvan gospodarstva.

Relativno je značajno zastupljen i tip domaćinstva u kome su svi članovi aktivni izvan gospodarstva, i u kome je značajniji nepoljoprivredni izvor dohotka; ovaj tip domaćinstva ujedno predstavlja i jedan od polova kontinuma ovisnosti domaćinstva o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku (čini ga jedna petina od ukupnog broja domaćinstva).

Na suprotnom polu kontinuma nalaze se ona domaćinstva koja su relativno najviše zavisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku, jer nemaju aktivnih čla-

nova zaposlenih izvan poljoprivrede, i u kojima je važniji dohodak iz poljoprivrede (tip 1); takvih je domaćinstava relativno malo (1,7%), a u osnovi ih čine domaćinstva umirovljenika.

Na sredini kontinuma nalazi se tip domaćinstva u kojemu je podjednak broj članova u poljoprivrednoj i u nepoljoprivrednim djelatnostima, s podjednakom važnošću dohotka s gospodarstva i izvan gospodarstva (predstavlja ga osnovni tip 8 na koji je otpadalo 5,0% ukupnog broja anketiranih gospodarstava).

Ostali osnovni tipovi predstavljaju prijelazne kategorije domaćinstava na empirijskom kontinumu zavisnosti o poljoprivrednom dohotku i aktivnosti.

Kako je tipologija s 15 osnovnih tipova mješovitih domaćinstava (od kojih su neki i relativno nisko frekventirani) preglomazna za analitičke potrebe, u fazi utvrđivanja njezinih korelata pregrupirali smo je u šest širih kategorija. Na taj smo način moralni, osim u jednom slučaju, odustati od analize "osnovnih tipova". No, unatoč tome, držimo da će i analiza "izvedenih tipova" mješovitih domaćinstava udovoljiti specifičnom cilju ovog odjeljka, jer se i ove šire kategorije domaćinstava temelje na osnovnoj ideji kontinuma ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Izvedene tipove čine slijedeći osnovni tipovi mješovitih domaćinstava:

I (osnovni tipovi 1, 2 i 4)	8,9%
II (3, 5 i 7)	12,7%
III (6, 8 i 10)	19,1%
IV (9, 11 i 13)	25,8%
V (12 i 14)	12,7%
VI (15)	20,8%

Karakteristike tih šest izvedenih tipova mješovitih domaćinstava analizirat ćemo pojedinačno.

Tip I predstavlja kategoriju mješovitih domaćinstava koja su u relativno najvećoj mjeri zavisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku s gospodarstva. Dominantan osnovni tip mješovitog domaćinstva u ovoj kategoriji jest onaj u kojemu pretežan broj aktivnih članova radi u poljoprivredi, i u kojemu je važniji dohodak s gospodarstva (59,4%). Ostala dva osnovna tipa koja su ušla u ovu kategoriju domaćinstva jesu ona u kojima su svi članovi aktivnih u poljoprivredi, s tim da je u jednom slučaju važniji dohodak s gospodarstva (19,2%), a u drugome je značajan dohodak s gospodarstva i izvan gospodarstva podjednak (21,4%).

Tip II čine heterogena domaćinstva kako s obzirom na omjer aktivnosti u osnovnim djelatnostima tako i s obzirom na značaj dohotka s gospodarstva i izvan njega. Dominantan osnovni tip ovdje su domaćinstva čiji svi aktivni članovi rade u poljoprivredi, ali u kojima je unatoč tome značajniji nepoljoprivredni dohodak (38,1%). Slijedeci osnovni tip u ovoj kategoriji čine domaćinstva u kojima pretežan broj aktivnih članova radi u poljoprivredi, s jednakom važnošću poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dohotka (37,2%). Na osnovni tip domaćinstava u kojima je jednak broj aktivnih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima, sa značajnjim dohotkom iz poljoprivrede, otpalo je 24,7% svih domaćinstava II tipa.

U okviru *tipa III* najzastupljenija je kategorija domaćinstava s pretežnim dijelom aktivnih u poljoprivredi, s tim da je važniji dohodak iz nepoljoprivrednih djelatnosti (68,4%). Kod ostalih dvaju tipova domaćinstava koja su ušla u ovu kategoriju značajniji je dohodak s gospodarstva, s tim da je u jednom slučaju jednak broj aktivnih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima (20,4%), a u drugome je pretežan dio zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima (5,2%).

Tip IV čine u osnovi domaćinstva u kojima je jednak broj članova aktivan u poljoprivredi i izvan poljoprivrede, s tim da je značajniji dohodak iz nepoljo-

privredne djelatnosti (93,8%). Ostala dva tipa domaćinstava koja su ušla u ovu kategoriju javljaju se iznimno (veći dio aktivnih u nepoljoprivrednim djelatnostima i podjednak značaj dohotka – 3,9%, i svi aktivni izvan poljoprivrede i važniji dohodak s gospodarstva – 2,3%).

Tip V čine skoro isključivo domaćinstva čiji je pretežan dio članova aktivan u nepoljoprivrednim djelatnostima i u kojima je značajniji dohodak ostvaren u tim djelatnostima (95,3%). Preostalih 4,7% domaćinstava iz ove kategorije bila su domaćinstva u kojima su svi članovi aktivni izvan poljoprivrede, uz jednaku važnost dohotka s gospodarstva i izvan njega.

Tip VI predstavlja jedini "čisti" tip iz osnovne tipologije, a čine ga domaćinstva čiji su svi aktivni članovi zaposleni izvan poljoprivrede, i u kojima je značajniji dohodak iz nepoljoprivrednih aktivnosti.

Podaci iz Tabele 117 pokazuju da postoje relativno značajne razlike u zastupljenosti pojedinih tipova mješovitih domaćinstava prema republikama i pokrajinama. No, u osnovi bi se moglo reći da su relativno najmanje ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku mješovita domaćinstva u Vojvodini (čak dvije petine gospodarstava spada u tip VII) i Hrvatskoj; nasuprot njima najveću ovisnost o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku pokazuju domaćinstva u užoj Srbiji, Makedoniji i Sloveniji.

Korelati tipologije mješovitih domaćinstava

U ovom ćemo odjeljku izvršiti analizu odnosa koji postoji između zastupljenosti pojedinih tipova mješovitih domaćinstava i određenih grupnih obilježja lokalne zajednice, domaćinstva i gospodarstva, te ličnih obilježja kućedomaćina.

Obilježja naselja. Od obilježja lokalne zajednice analizirali smo ona vezana uz opća obilježja (tip naselja, prostorni smještaj u odnosu na grad, te pripadnost poljoprivrednom rajonu), demografske karakteristike, infrastrukturnu ekipiranost i dostupnost institucija, kao i određena obilježja gravitacijskog centra naselja u kojima je provedeno istraživanje.

Od tri kontrolirana *opća obilježja naselja* najznačajniji utjecaj na rasprostranjenost pojedinih tipova mješovitih domaćinstava ima obilježje pripadnosti poljoprivrednom rajonu.

Tipovi mješovitih gospodarstava prema republicama i pokrajinama

Tip gospodarstva	B i H	Crna Gora	Hrvatská Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
I	2,8	15,7	7,1	15,6	15,7	16,1	4,4	4,8
II	10,4	14,5	12,7	3,4	14,2	19,8	11,9	2,4
III	20,1	8,4	15,7	31,3	18,6	22,3	13,0	30,1
IV	33,5	24,1	23,4	22,4	18,1	25,9	20,0	32,5
V	12,2	24,1	13,4	11,6	16,7	9,4	10,4	25,8
VI	21,0	13,3	27,6	15,6	16,7	6,5	40,4	18,1
							12,0	12,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	606	83	644	147	204	479	270	83
								2 516

Hi-kvadrat = 323,111; df = 35; p = 0,001; C = 0,369

Najveći stupanj ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku s gospodarstva nalazimo kod mješovitih domaćinstava u brežuljkastom i brdsko-planinskom raionu; inače je za ovo područje karakterističan tip domaćinstva s jednakim brojem.

Tabela 118

Tipovi mješovitih domaćinstava prema pripadnosti poljoprivrednom rajonu

	Tipovi mješovitih domaćinstava						Ukupno
	I	II	III	IV	V	VI	
Ravnički	10,3	13,8	9,8	13,9	13,2	30,0	16,0
Brežuljkasti	45,5	43,1	38,5	38,8	36,4	28,5	37,4
Planinski	29,0	26,9	37,8	33,0	30,4	18,4	29,4
Mediterski	15,2	16,3	13,9	14,3	20,1	23,1	17,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	224	320	481	649	319	523	2 516

$$\text{Hi-kvariat} = 159,282; \text{df} = 15; p = 0,001; C = 0,301$$

jem zaposlenih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima, i s većim značajem nepoljoprivrednog dohotka.

Mješovita domaćinstva u ravničkom i mediteranskom području pokazuju viši stupanj ovisnosti o nepoljoprivrednoj aktivnosti i dohotku izvan gospodarstva. Za ova područja karakterističan je tip domaćinstva u kojemu su svi aktivni članovi zaposleni u nepoljoprivrednim djelatnostima, i u kojima je značajniji nepoljoprivredni dohodak. Ako ovoj kategoriji pribrojimo i domaćinstva s pretežnim brojem aktivnih članova u nepoljoprivrednim djelatnostima u kojima je također značajniji nepoljoprivredni dohodak, tada ona čine polovinu ukupnog broja ispitanih mješovitih domaćinstava u ravničkom području.

Ostala obilježja – tip naselja i smještaj u odnosu na grad, ne pokazuju značajniji utjecaj na diferenciranje mješovitih domaćinstava s obzirom na stupanj zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Kod utjecaja *demografskih obilježja* naselja na distribuciju pojedinih tipova mješovitih domaćinstava (veličina naselja, indeks kretanja stanovništva 1971/1961. godina, udio doseljenoga stanovništva, te udio stanovništva s "višom od osnovne škole") uočili smo samo jednu, i to relativno nisku korelaciju. Naime, mješovita domaćinstva u naseljima s većim udjelom obrazovanijeg stanovništva manje su ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku od domaćinstva iz naselja u kojima je udio takvoga stanovništva niži ($\text{Gama} = 0,195; p = 0,001$).

Analiza je nadalje pokazala da se utjecaj pojedinih elemenata *infrastrukturne ekipiranosti i dostupnosti institucija* (prometna razvijenost, komunikacije, institucionalna opremljenost, opremljenost servisima i drugim uslugama, te komunalna opremljenost) relativno slabo odražava na raširenost pojedinih tipova mješovitih domaćinstava. Međutim, u svim slučajevima postoji empirijska pravilnost prema kojoj je udio domaćinstava koja su manje zavisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku naglašeniji u naseljima koja imaju razvijeniju infrastrukturu i koja su bolje opremljena institucijama, ili čijem su stanovništvu institucije dostupnije.

Vrlo slab utjecaj na rasprostranjenost tipova mješovitih gospodarstava imaju i obilježja gravitacijskog centra naselja u kojima je provedeno istraživanje (političko-teritorijalno značenje, veličina i udio zaposlenih u gravitacijskom centru, te udaljenost naselja u kome je provedeno istraživanje od njegovog gravitacijskog centra).

Obilježja domaćinstva. U okviru ove skupine obilježja analizirat ćemo ona vezana uz biosocijalne i socioekonomiske karakteristike domaćinstva, te uvjete nastanka domaćinstva, karakteristike kućedomaćina i osnovne elemente standarda domaćinstva.

Analiza rezultata istraživanja pokazala je da ne postoje neke izrazitije razlike između pojedinih tipova mješovitih domaćinstava s obzirom na kontrolirana biosocijalna i obrazovna obilježja domaćinstva. No, i ovdje se (uz određene iznimke) tip domaćinstva na kome poljoprivredna aktivnost i dohotak imaju sporedni karakter, dosta jasno razlikuje od ostalih kategorija. Za ovaj je tip domaćinstva karakteristično maleno domaćinstvo, koje se u pravilu sastoji od bračnog para bez djece ili "nuklearne" obitelji, i u kojima relativno značajan broj članova ima obrazovanje više od osnovne škole.

Razlike s obzirom na obrazovne karakteristike domaćinstava nešto su naglašenije kada je u pitanju broj članova bez školske spreme ($\chi^2 = 0,195$; $p = 0,001$). Tako od ukupnog broja domaćinstava koja su relativno najviše ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku (tip I), dvije trećine ih ima članove koji nisu poхаđali školu, a kod tipa VI to vrijedi za jednu trećinu domaćinstava.¹⁹⁵⁾

Znatno veće razlike u odnosu na biosocijalna obilježja uočili smo kod *socioekonomskih karakteristika* pojedinih kategorija mješovitih domaćinstava.

Domaćinstva koja su ovisnija o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku imaju znatno veći broj članova kojima osnovnu djelatnost predstavlja rad na individuálnom gospodarstvu, a općenito imaju i veći broj aktivnih članova, što je u krajnjoj liniji uvjetovano specifičnim biosocijalnim strukturama njihovih domaćinstava (brojnija domaćinstva i domaćinstva s više obitelji).

Ova osnovna razlika, uz neke manje iznimke, odnosi se i na odgovarajuće strukture radno aktivnih članova domaćinstva.

Domaćinstva koja su ovisnija o aktivnosti i dohotku iz poljoprivredne proizvodnje imaju relativno veći udio aktivnih u odnosu na ostale kategorije članova (uzdržavane i članove s ličnim prihodima), veći udio žena, te starijih i slabije obrazovanih radno aktivnih članova. Nasuprot tome za kategoriju domaćinstava sa sporednom (uzgrednom) poljoprivrednom aktivnošću i dohotkom karakteristično je da imaju manji broj aktivnih članova, da su ti članovi uglavnom muškarci, relativno mlađi i bolje obrazovani.

Kod domaćinstva koja su relativno manje ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku češće susrećemo obiteljsku alternacijsku zastupljenost.

Nasuprot tome, analiza je pokazala da ne postoje neke bitne razlike među domaćinstvima s obzirom na *okolnosti njihova nastanka*. Stanovite manje razlike uočavaju se s obzirom na vrijeme formiranja, odnosno preuzimanja upravljanja gospodarstvom i domaćinstvom od ranijeg kućedomaćina, kao i kod samog načina formiranja domaćinstava – gospodarstava koja u većoj mjeri ovise o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku (ona su nešto starija i najčešće se formiraju putem sukcesije).

Stanovite razlike među tipovima mješovitih domaćinstava postoje i s obzirom na broj članova koji su napustili domaćinstvo ($\text{Gama} = 0,147$; $p = 0,001$). Relativno je češće iseljavanje iz domaćinstva koja su ovisnija o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku. Broj domaćinstava koje je napustio jedan ili više potomaka iznosio 58,9% i 64,4% kod II i I tipa domaćinstava, a kod IV i VI tipa iznosio je 44,4% i 42,6%.

195)

Interesantno je, međutim, da ovih "bazičnih" razlika u razini školskog obrazovanja radno aktivnih članova nema kada je u pitanju školovanje potomka, bilo da se radi o školovanju u školama II stupnja ($\text{Gama} = 0,054$, $p = 0,25$), bilo da se radi o studentima ($\text{Gama} = 0,086$, $p = 0,05$).

U uskoj vezi s obiteljskom destrukcijom jest i problem socijalne reprodukcije pojedinih tipova domaćinstava.

Podaci o tipu nasljedivanja prema osnovnoj djelatnosti prvoga potencijalnog muškog nasljednika, kao i činjenica da li taj nasljednik živi u domaćinstvu ili izvan anketiranog domaćinstva, ukazuju na značajne razlike koje postoje među mješovitim domaćinstvima razvrstanima na kontinuum zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Tabela 119

Tipovi mješovitih domaćinstava prema tipu nasljedivanja

	Tip mješovitog domaćinstva						Ukupno
	I	II	III	IV	V	VI	
Poljoprivrednik u domaćinstvu	41,6	21,5	24,7	10,7	7,0	–	17,2
Nepoljoprivrednik u domaćinstvu	37,6	36,8	57,4	67,5	84,2	52,4	56,7
Izdržavane osobe u domaćinstvu	6,4	9,9	5,4	8,2	2,3	9,4	6,9
Nasljednik živi izvan domaćinstva	7,5	17,4	6,8	7,1	3,7	21,1	10,4
Nema potencijalnog muškog nasljednika	6,9	14,5	5,7	6,4	2,8	17,0	8,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	173	242	336	280	215	223	1 469

Hi-kvadrat = 301,341; df = 20; p = 0,001; C = 0,478

Dominantnu kategoriju prvi muški potencijalni nasljednici u domaćinstvima koja smo označili kao relativno najviše ovisna o poljoprivrednom dohotku i aktivnosti čine poljoprivrednici, što znači da će se u budućnosti ovaj tip gospodarstava uglavnom reproducirati ili kao isključivo ili kao pretežno poljoprivredna gospodarstva. Po ovoj karakteristici gospodarstava I tipa bitno se razlikuju od ostalih kategorija mješovitih domaćinstava – za koja je karakterističan nasljednik – nepoljoprivrednik.

Udio potencijalnih nasljednika – nepoljoprivrednika raste usporedo s manjom ovisnošću domaćinstva o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku. Jedinu iznimku od ove tendencije nalazimo kod domaćinstava VI tipa – zbog broja domaćinstava koja uopće nemaju muški potencijalni nasljednika, ili ti nasljednici žive izvan domaćinstva sadašnjeg kućedomaćina. Dobar dio ovih domaćinstava u budućnosti će se reproducirati kao mješovita, ali ne po osnovi aktivnosti izvan gospodarstva, nego po osnovi stalnog nepoljoprivrednog izvora dohotka (mirovina).

Pojedini tipovi mješovitih domaćinstava razlikuju se i prema *obilježjima svojih kućedomaćina*. U prvom redu to vrijedi za obilježe "zanimanje kućedomaćina" domaćinstava koja su relativno više ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku. Takva domaćinstva za kućedomaćine u pravilu imaju individualnog poljoprivrednika ili umirovljenika. Nasuprot tome kućedomaćini – aktivni nepoljoprivrednici dominiraju u domaćinstvima na kojima poljoprivredna aktivnost i dohodak imaju uzgredni karakter. Otuda proizlaze i slijedeće dvije značajnije

razlike prema dobi i školskoj spremi kućedomaćina: domaćinstva koja su manje ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku imaju mlade i bolje obrazovane kućedomaćine, i obratno.

Rezultati istraživanja o stambenim prilikama mješovitih domaćinstava pokazuju da se ona bitnije ne razlikuju s obzirom na stupanj zavisnosti o poljoprivrednom dohotku i aktivnosti, i to kako u slučaju uvjeta stanovanja tako i u slučaju namjera u pogledu izgradnje ili temeljitije rekonstrukcije odnosno adaptacije stambene zgrade.

Značajnije se razlike međutim, uočavaju kada su u pitanju određene instalacije i kućanski aparati; domaćinstva koja su manje zavisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku imaju višu razinu opremljenosti instalacijama i aparatom za domaćinstvo. Pri tome se razina saturacije instalacijama i aparatom povećava usporedo sa smanjivanjem značaja dohotka ostvarenoga radom na gospodarstvu i udjela članova domaćinstava kojima je osnovna djelatnost rad na gospodarstvu.

Određene razlike među pojedinim tipovima mješovitih domaćinstava postoje i u namjerama uvođenja ili nabavki kućanskih aparata. U osnovi, najveće promjene u ekipiranosti kućanskim aparatom i uvođenja instalacija u domaćinstvo mogu se očekivati u kategorijama domaćinstava koja zauzimaju "srednja" mesta na empirijskom kontinuumu zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku. Nasuprot tome u kategorijama koja najviše ovise o poljoprivredi, a koja su inače relativno najslabije ekipirana, neće doći do značajnijih investicija u opremu domaćinstva.

Analizu obilježja domaćinstva završit ćemo prikazom rezultata istraživanja o diferencijaciji pojedinih kategorija mješovitih domaćinstava prema standardu domaćinstva.

Domaćinstva koja su manje zavisna o aktivnosti i dohotku u poljoprivredi imaju nešto bolji standard, s tim da je utvrđena korelacija relativno niska.

Tabela 120

Tipovi mješovitih domaćinstava prema standardu domaćinstva

Standard domaćinstva	I	II	III	IV	V	VI	Ukupno
I	1,8	3,6	1,1	1,9	1,0	4,0	2,3
II	16,0	14,3	10,8	12,9	7,8	11,1	12,0
III	38,8	42,0	46,2	41,0	32,4	31,9	39,0
IV	18,3	20,8	19,9	22,0	26,5	22,2	21,7
V	25,1	19,2	22,0	22,1	32,4	30,8	25,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	219	307	463	619	306	496	2 410

Hi-kvadrat = 68,634; df = 20; p = 0,001; Gama = 0,103

Obilježja gospodarstva. U ovoj skupini obilježja analizirali smo ona vezana uz zemljišni posjed, stočni fond, opremljenost gospodarstva modernim sredstvima rada, biljnu proizvodnju, proizvodni kapacitet gospodarstva, investicije u gospodarstvo, te kooperaciju s društvenim privrednim organizacijama.

Kada su u pitanju obilježja zemljišnog posjeda, pojedini se tipovi mješovitih domaćinstava najviše diferenciraju s obzirom na veličinu obradivog zemljišta i broj parcela.

Domaćinstva koja karakterizira uzgredna poljoprivredna aktivnost i dohodak,

imaju znatno manji zemljišni posjed i broj parcela obradivog zemljišta od onih u kojih je pretežna ili isključiva poljoprivredna aktivnost i dohodak. Posebno to dolazi do izražaja u najmanjoj posjedovnoj kategoriji (do 1 hektar), u koju spada preko polovine svih domaćinstava VI tipa; jedna četvrtina gospodarstva ovog tipa ima obradivo zemljište u okviru jedne parcele.

Tabela 121

Tipovi mješovitih domaćinstava prema veličini zemljišnog posjeda

	Tip mješovitog domaćinstva						Ukupno
	I	II	III	IV	V	VI	
Do 1 ha	10,3	18,3	19,5	32,9	34,5	55,1	31,2
1,01–3	32,7	37,9	50,2	45,3	42,4	34,3	41,5
3,01–5	30,0	27,8	17,6	15,0	15,8	7,3	17,0
5,01–8	18,4	12,6	10,7	5,3	5,1	2,4	7,8
8,01 ha i više	8,5	3,5	2,1	1,6	2,2	1,0	2,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	223	317	478	645	316	510	2 489

Hi-kvadrat = 376,504; df = 20; p = 0,001; Gama = -0,384

S obzirom na *neobrađenost* odnosno *zaruštenost zemljišta* nema nekih bitnijih razlika među pojedinim tipovima gospodarstava. No, i ovdje se kao iznimka javljaju gospodarstva u kojima su svi članovi zaposleni izvan gospodarstva. Unatoč tome što imaju vrlo malen, i to u pravilu grupiran posjed, ipak jedna četvrtina ovih gospodarstava ne obrađuje dio svoga zemljišnog posjeda.

Značajnije razlike nisu utvrđene niti kod *uzimanja i davanja zemlje u zakup*, odnosno kod *povećavanja ili smanjivanja zemljišnog posjeda*.

U ovim grupama domaćinstava, osim onih koje smo označili kao relativno najvisnjima o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku, veće je učešće onih domaćinstava koja su u posljednjih pet godina smanjivale svoj zemljišni posjed.

Sudeći prema odgovorima o *namjerama promjene posjeda* ova će se tendencija smanjivanja zemljišnog fonda nastaviti u svim kategorijama mješovitih domaćinstava.

U uskoj vezi s veličinom i promjenama zemljišnog posjeda jest i diferenciranje domaćinstava *prema stanju i kretanju stočnog fonda*.

I ovdje domaćinstva koja su pretežno orijentirana na poljoprivrednu aktivnost i dohodak raspolažu većim brojem stoke. Također je veći udio domaćinstava koja su zadnjih godina smanjila svoj stočni fond u odnosu na ona u kojih je došlo do povećanja broja stoke. Razlika se međutim javlja i u namjerama povećanja odnosno smanjivanja stočnog fonda: broj domaćinstava koja namjeravaju povećati svoj stočni fond veći je od broja onih koji ga namjeravaju smanjiti; pri tome je ova tendencija naglašenija u domaćinstava koja su više orijentirana na rad i dohodak iz poljoprivrede.

Slijedeći element gospodarske osnove koji u određenoj mjeri diferencira pojedine tipove mješovitih domaćinstava jest *opremljenost gospodarstva proizvodnim sredstvima s mehaničkim pogonom*.

Najbolje su ekipirana domaćinstva koja su relativno najviše zavisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku. Ako je suditi po izjavama informatora u anketiranim domaćinstvima situacija se u doglednoj budućnosti neće u mnogome izmjeniti jer je vrlo malo gospodarstava koja namjeravaju nabaviti nova sredstva rada.

Tabela 122

Tipovi mješovitih domaćinstava prema broju uvjetnih grla stoke

	Tip mješovitog domaćinstva						Ukupno
	I	II	III	IV	V	VI	
Broj uvjetnih grla stoke							
Bez stoke	0,9	3,4	1,9	1,4	1,6	1,9	3,3
Do 1 uvjetnog grla	8,0	16,6	12,5	29,0	24,1	46,5	25,4
1,01–3	25,0	30,3	42,0	40,5	39,2	32,3	36,2
3,01–4	16,5	13,4	16,6	13,4	16,9	5,9	13,2
4,01–5	13,8	14,4	9,6	5,7	9,1	2,9	8,1
5,01–5	13,4	7,5	7,3	4,8	3,4	2,1	5,6
6,01–7	8,0	5,0	4,4	1,4	2,2	0,8	3,0
7,01–8	4,5	2,8	2,1	1,7	0,3	0,2	1,7
8,01 i više grla	9,8	6,6	3,7	2,2	3,1	0,4	3,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	224	320	481	649	319	523	2 516

Hi-kvadrat = 492,264; df = 40; p = 0,001; Gama = -0,376

Sličnu situaciju utvrdili smo i u slučaju *modernih gospodarskih zgrada*: njih nalazimo iznimno, i to uglavnom u domaćinstvima I i II tipa.

Sintetski pregled do sada analiziranih obilježja gospodarske osnove (zemljište, stoka, gospodarske zgrade i sredstva rada) prema tipovima mješovitih domaćinstava prikazujemo i tabelarno.

Tabela 123

Tipovi mješovitih domaćinstava prema proizvodnom kapacitetu gospodarstva

Proizvodni kapacitet gospodarstva	Tip mješovitog domaćinstva						Ukupno
	I	II	III	IV	V	VI	
I	12,6	20,8	21,8	39,2	36,4	60,4	9,0
II	28,7	36,9	45,8	38,1	38,3	28,4	12,7
III	22,9	20,5	16,3	14,1	14,6	6,7	19,2
IV	19,3	12,3	8,4	5,4	5,1	3,7	25,9
V	16,6	9,5	7,7	2,9	5,7	0,8	12,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	223	317	478	645	316	510	2 489

Hi-kvadrat = 388,048; df = 20; p = 0,001; Gama = -0,378

Iako utvrđeni odnosi nisu pravolinijski, podaci ipak ukazuju na jasno diferenciranje domaćinstava s obzirom na stupanj ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Domaćinstva koja su orientirana pretežno na rad i dohodak iz poljoprivrede imaju razvijeniju proizvodnu osnovu. S druge strane, domaćinstva u kojima je aktivnost i dohodak iz poljoprivrede parcijalan ili uzgredan raspolažu manjim

proizvodnim kapacitetima; posebno to vrijedi za gospodarstva VI tipa čija je proizvodna osnova marginalna u svim elementima.

Ove osnovne tendencije odražavaju se i u razlikama koje postoje između tipova mješovitih domaćinstava prema sjetvenim površinama. Domaćinstva koja su orijentirana na rad i dohodak u poljoprivredi zasijavaju veće površine i to kako u slučaju ukupnih površina tako i u slučaju površina pod osnovnim grupama ratarских kultura.

U strukturi sjetvenih površina, od glavnih su kultura u svim tipovima domaćinstava najzastupljenije površine pod žitaricama; nešto je naglašenije i učešće površina pod povrćem, i to u slučaju domaćinstava koja su relativno manje ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Pretežan dio domaćinstava (osim tipa I i V) u posljednje je tri godine smanjio površine zasijane glavnom kulturom. S druge strane, podaci o planiranim promjenama pokazuju da sve kategorije domaćinstava, osim onih u kojih je poljoprivredna proizvodnja i dohodak uzgredan, namjeravaju više povećati nego smanjiti površine pod glavnom ratarskom kulturom.

Podaci o obilježjima kooperacije ukazuju na postojanje stanovitih razlika među pojedinim tipovima mješovitih domaćinstava s obzirom na opseg i oblike kooperacije s društvenim privrednim organizacijama. Domaćinstva koja su pretežno orijentirana na poljoprivrednu aktivnost u značajnijoj mjeri od ostalih kooperaju s društvenim sektorom, i to pretežno u biljnjoj i stočarskoj proizvodnji. Na suprot njima domaćinstva na kojima poljoprivredna proizvodnja (a s tim u vezi i dio ostvarenog dohotka s gospodarstva) ima uzgredan karakter, zbog svoje niske opremljenosti mehanizacijom pretežno su orijentirani na strojne usluge društvenog sektora.

Određene razlike utvrđene su i s obzirom na izvršene investicije u gospodarstvo tokom 1974. i 1975. godine. U ovom su slučaju razlike najizrazitije u dva krajnjih tipa domaćinstva: dok je u tipu I investicije vršilo svako treće domaćinstvo, u tipu domaćinstava koja su relativno najmanje ovisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku, to je činilo svako šesto domaćinstvo.

Međutim, nisu utvrđene značajnije razlike s obzirom na osnovni pravac izvršenih investicija.

Broj domaćinstava koji je planirao investicije tokom 1976. godine bio je vrlo malen, tako da nisu utvrđene značajnije razlike među gospodarstvima s obzirom na stupanj njihove zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku.

Određene razlike u proizvodnim kapacitetima, odnosno u kretanju tih kapaciteta i proizvodnim investicijama, imaju utjecaj (doduze u okviru niske korelacije) i na diferenciranje pojedinih tipova mješovitih domaćinstava prema obilježju regresije odnosno progresije gospodarstva. Posebno to vrijedi za tip domaćinstava VI.

Tabela 124 Tipovi mješovitih domaćinstava prema obilježju progresije i regresije gospodarstva

	Tip mješovitog domaćinstva						Ukupno
	I	II	III	IV	V	IV	
Progresivna	33,2	24,8	23,0	19,2	24,4	15,0	21,7
Stagnantna	59,6	59,0	64,5	73,3	63,3	73,1	67,2
Regresivna	7,2	16,2	12,5	7,5	12,3	11,9	11,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	223	31-	471	636	316	506	2 467

$$= 39,729; df = 10; p = 0,001; \quad = 0,102$$

činstva koji je relativno najviše ovisan o poljoprivrednoj proizvodnji i dohotku, u kojem svako treće gospodarstvo spada u kategoriju progresivnih.

* * *

Rezultati provedene analize upućuju nas na slijedeće zaključke:

1. mješovita domaćinstva, ako ih razlikujemo prema stupnju zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku, predstavljaju vrlo heterogenu kategoriju. Osnovu diferencijacije među njima čine različiti omjeri aktivnosti radnoaktivnih članova na gospodarstvu i izvan gospodarstva, dok znatno manje razlike postoje kada je u pitanju kriterij važnosti poljoprivrednog dohotka za ukupan dohodak domaćinstva.

2. od obilježja lokalne sredine kao jedino relevantno za diferenciranje pojedinih tipova mješovitih gospodarstava pokazalo se obilježje pripadnosti poljoprivrednom rajonu. Poljoprivredna aktivnost i dohodak u mješovitim domaćinstvima brežuljkastog i brdsko-planinskog područja imaju pretežan, a u ravničkom i mediteranskom području uzgredan značaj;

3. kod obilježja domaćinstava značajnije su razlike utvrđene s obzirom na socio-ekonomske karakteristike i tendencije socijalne reprodukcije gospodarstava.

Za domaćinstva u kojima poljoprivredna aktivnost i dohodak imaju pretežan karakter, karakterističan je relativno veći udio aktivnih u odnosu na izdržavane članove i članove s ličnim prihodima, te veći udio žena, starijih i slabije obrazovanih članova, prisutnija je individualna nasuprot obiteljske alternacijske zaposlenosti, kao i tendencija socijalne reprodukcije kao isključivih ili pretežnih poljoprivrednih domaćinstava.

Odredene se razlike javljaju i kod obilježja kućedomaćina i nekih elemenata materijalnog standarda domaćinstva. Domaćinstva koja su više zavisna o poljoprivrednoj aktivnosti i dohotku imaju u pravilu za kućedomaćina individualnog poljoprivrednika ili umirovljenika, a u vezi s tim i starijeg i slabijeg obrazovanog kućedomaćina. Osim toga, u odnosu na domaćinstva na kojima je aktivnost i dohodak iz poljoprivrede uzgredan, ona su nešto slabije opremljena modernim aparatima i uređajima za domaćinstvo.

Nisu utvrđene značajnije razlike između pojedinih tipova mješovitih domaćinstava s obzirom na njihova biosocijalna obilježja, okolnosti nastanka, te stambene prilike domaćinstava;

4. najveće razlike (upravo prema očekivanju) utvrđene su kod obilježja gospodarstva, i to posebno kada su u pitanju proizvodni kapaciteti (zemljište, stoka i sredstva s mehaničkim pogonom), i sjetvene površine. U nešto slabijoj mjeri to vrijedi i za opseg radnih aktivnosti, posebno ukućana na gospodarstvu, kao i za opseg i oblike kooperacije s društvenim privrednim organizacijama.

Međutim, nisu utvrđene značajnije razlike s obzirom na promjene u proizvodnim kapacitetima i sjetvenim površinama, te investicijama.¹⁹⁶⁾

196)

Odsutnost razlika ovdje je vjerojatno posljedica malog vremenskog razdoblja u kojemu su praćene odgovarajuće promjene u gospodarstvu.

TIPOLOGIJA SELJAKA-RADNIKA

Osnove tipologije seljaka-radnika

U izradi tipologije seljaka-radnika pošli smo od djelomično izmijenjene Fuquitt-ove tipologije profesionalne karijere seljaka-radnika.¹⁹⁷⁾ Kao osnove tipologije koristili smo tri kriterija:

1. zanimanje u času ulaska u status seljaka-radnika. Osnovna distribucija 1 974 anketirana seljaka-radnika s obzirom na ovaj kriterij tipologije bila je slijedeća:

– zanimanje poljoprivrednik	69,7%
– nepoljoprivredno zanimanje	30,3%

Pretežan dio anketiranih seljaka-radnika u času ulaska u dvojnu aktivnost bili su individualni poljoprivrednici. No, relativno je značajan i broj onih koji su kroz redovno ili dopunsko školovanje stekli neko nepoljoprivredno zanimanje;

2. radni angažman na gospodarstvu, koji je bio ograničen na poslove oko stoke i obrade zemlje, a utvrđivan je na temelju vrste poslova i relativnog radnog do-prinosa anketiranog seljaka-radnika u odnosu na ostale aktivne članove mješo-vitog gospodarstva.

Osnovna distribucija radnog angažmana seljaka-radnika bila je slijedeća:

– isključivi angažman	20,6%
– pretežan	20,5%
povremen	21,1%
– potpomažući	25,0%
– ne učestvuje u radnim aktivnostima oko stoke i obrade zemlje	12,8%

Različiti stupnjevi radnog angažmana na gospodarstvu ravnomjerno su raspore-denii, osim u slučaju onih seljaka-radnika koji ne uzimaju značajnijeg učešća u poslovima oko stoke i obrade zemlje.¹⁹⁸⁾

3. socioprofesionalne namjere u budućnosti čija je distribucija bila:

– samo poljoprivredna aktivnost	5,5%
– dvojna aktivnost	72,9%
– samo nepoljoprivredna aktivnost	21,6%

Kombiniranjem triju primijenjenih kriterija dobivaju se neke vrste kontinuuma zavisnosti seljaka-radnika o poljoprivrednoj aktivnosti na gospodarstvu. Na jednom polu kontinuuma nalaze se oni seljaci-radnici koji su u relativno najvećoj mjeri zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti, odnosno koji su usmjereni na poljoprivredni aktivnost na gospodarstvu (to su oni koji su u status seljaka-radnika ušli kao poljoprivrednici, koji se javljaju kao isključivi nosioci poslova na gospodarstvu, i koji planiraju da se i u budućnosti bave isključivo inicijalnom, poljoprivrednom aktivnošću – a takvih je u uzorku bilo svega 0,5%). Na drugom polu kontinuuma nalaze se seljaci-radnici koji su u dvojnu aktivnost ušli kao nepoljoprivrednici, koji ne uzimaju značajnijeg udjela u poslovima na gospodarstvu i koji namjeravaju napustiti uzgrednu poljoprivrednu aktivnost (takvih je bilo

197)

Razlike u odnosu na Fuguitovu tipologiju su slijedeće: a) umjesto tri ranija zanimanja u našoj tipologiji imamo dva, b) umjesto vremenskog kriterija (radni sati u tjednu u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim djelatnostima) u obzir smo uzeli samo radni angažman u poslovima oko stoke i obrade zemlje; c) umjesto željenog (aspiriranog) budućeg profesionalnog statusa, opredjelili smo se za "očekivani", planirani status.

198)

Niz autora smatra da sve osobe koje žive u krugu seoske obitelji ne mogu a da barem donekle ne sudjeluju u poslovima na gospodarstvu, a posebno u sezoni velikih radova. Prema nekim procjenama prosječan radni doprinos ove "radne snage izvan gospodarstva" iznosi oko 15% u odnosu na ono koliko gospodarstvu radno doprinoše isključivi poljoprivrednici. (usp. Irena Fornari Dabrowska "Mješovita gospodarstva u Poljskoj", Zbornik..., op.cit., str. 326).

3,4%). Ostali tipovi seljaka-radnika predstavljaju različite prijelazne kategorije na kontinuumu zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti (Distribuciju osnovnih tipova seljaka-radnika dajemo u Tabeli 125).

Iz istih razloga kao i kod tipologije mješovitih gospodarstava i ovdje smo izvršili pregrupiranje "osnovnih" u "izvedene" tipove seljaka-radnika, zadržavajući ideju kontinuma njihove zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti.

"Izvedene" kategorije seljaka-radnika su slijedeće:

I (osnovni tipovi 1, 2 i 4)	29,5%
II (3, 5, 7 i 10)	16,6%
III (6, 8, 11 i 13)	26,6%
IV (9, 12, 14 i 16)	11,5%
V (15 i 17)	8,9%
VI (18)	6,9%

Tabela 125

Osnovni tipovi seljaka-radnika

Zanimanje u času u-laska u status seljaka	Radni angažman na gospodarstvu	Socioprofesionalno očekivanje	%
1. Poljoprivrednik	isključivo ili pretežno povremeno	samo poljoprivredna aktivnost	1,1
2. Poljoprivrednik	potpomažući ili ne radi	samo poljoprivredna aktivnost	1,3
3. Poljoprivrednik	isključivo ili pretežno	samo poljoprivredna aktivnost	1,4
4. Poljoprivrednik	povremeno	dvojna aktivnost	27,1
5. Poljoprivrednik	potpomažući ili ne radi	dvojna aktivnost	11,1
6. Poljoprivrednik	isključivo ili pretežno	dvojna aktivnost	16,9
7. Poljoprivrednik	povremeno	samo nepoljoprivredna aktivnost	3,5
8. Poljoprivrednik	potpomažući ili ne radi	samo nepoljoprivredna aktivnost	2,5
9. Poljoprivrednik	isključivo ili pretežno	samo nepoljoprivredna aktivnost	4,8
10. Nepoljoprivrednik	povremeno	samo poljoprivredna aktivnost	0,5
11. Nepoljoprivrednik	potpomažući ili ne radi	samo poljoprivredna aktivnost	0,6
12. Nepoljoprivrednik	isključivo ili pretežno	samo poljoprivredna aktivnost	0,6
13. Nepoljoprivrednik	povremeno	dvojna aktivnost	6,7
14. Nepoljoprivrednik	potpomažući ili ne radi	dvojna aktivnost	3,9
15. Nepoljoprivrednik	isključivo ili pretežno	dvojna aktivnost	7,2
16. Nepoljoprivrednik	povremeno	samo nepoljoprivredna aktivnost	2,2
17. Nepoljoprivrednik	potpomažući ili ne radi	samo nepoljoprivredna aktivnost	1,7
18. Nepoljoprivrednik	isključivo ili pretežno	samo nepoljoprivredna aktivnost	6,9
Ukupno (N = 1 744)			100,0

Osnovne karakteristike seljaka-radnika / tipa jesu da su svi (100%) ušli u dvojnu aktivnost kao nekvalificirana radna snaga, te da u pravilu isključivo ili pretežno obavljaju poslove na gospodarstvu (95%) i očekuju da će i u budućnosti ostati u dvojnoj aktivnosti (92%).

Opća karakteristika seljaka-radnika // tipa jest ta da im je inicijalno poljoprivredno zanimanje (97%), da su u povremenom i potpomažućem radnom angažmanu (76%) te da su usmjereni na dvojnu aktivnost (67%). U okviru ove kategorije dominantan je osnovni tip seljaka-radnika – poljoprivrednik – povremenim angažmanom na gospodarstvu – seljak-radnik (67%).

Kod seljaka-radnika /// tipa već se u naglašenoj mjeri kao inicijalno javlja i ne-poljoprivredno zanimanje (27%). U ovoj je grupi potpomažući dominantan tip radne aktivnosti (64%), a profesionalne namjere se vezuju uz zadržavanje dvojne aktivnosti (89%). Od osnovnih je tipova ovde najzastupljeniji seljak-radnik s inicijalnim poljoprivrednim zanimanjem i potpomažućim radnim angažmanom, koji i u budućnosti namjerava ostati u sadašnjem statusu (64%).

U okviru kategorije seljaka-radnika /V tipa ulasku u dvojnu aktivnost prethodila je poljoprivredna aktivnost u 42%. u 58% je to bilo nepoljoprivredno zanimanje, a najčešće je tome prethodio potpomažući radni angažman – u 47% slučajeva. Zadržavanje dvojne aktivnosti i nadalje planira 34% ispitanika, a prelazak u status nepoljoprivrednika planira 60% anketiranih seljaka-radnika ovoga stupnja ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti.

Opća karakteristika seljaka-radnika V tipa jest nepoljoprivredno inicijalno zanimanje (100%), potpomažući radni angažman i namjera zadržavanja dvojne aktivnosti (81%).

I konačno, svi seljaci-radnici VI tipa imali su nepoljoprivredno zanimanje,javljali su se kao potpomažuća radna snaga na gospodarstvu, i svi se u budućnosti namjeravaju baviti samo nepoljoprivrednom djelatnošću.

Podaci iz Tabele 126 pokazuju da postoje određene razlike u rasprostranjenosti pojedinih tipova seljaka-radnika prema republikama odnosno pokrajinama, ali u okviru relativno niske korelacije.

Relativno najviši stupanj ovisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti odnosno usmjerenosti na tu aktivnost pokazuju seljaci-radnici u Bosni i Hercegovini te Sloveniji; za ova je dva područja karakterističan relativno značajan radni angažman anketiranih seljaka-radnika na gospodarstvu (u Bosni i Hercegovini ih 47,5% isključivo ili pretežno obavlja poslove oko stoke i na zemlji, a u Sloveniji je takvih 46,7%), te usmjerenost na zadržavanje dvojne aktivnosti (83,3% u Bosni i Hercegovini te 72,8% u Sloveniji).

Najniži stupanj zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti pokazuju seljaci-radnici u Crnoj Gori i Hrvatskoj, i to prvenstveno zbog relativno slabijeg angažmana u radovima na gospodarstvu (42,9% anketiranih u Hrvatskoj i 36,4% u Crnoj Gori angažirano je u radovima na gospodarstvu samo u obliku pomoći, i to u sezoni glavnih poljoprivrednih radova, ili uopće ne učestvuje u obavljanju osnovnih radova u stočnoj i biljojnoj proizvodnji).

Korelati tipologije seljaka-radnika

Od korelata tipologije seljaka-radnika analizirat ćemo one vezane uz lična obilježja alternacijski zaposlenih, obilježja vanjske aktivnosti, te obilježja njihovih domaćinstava – gospodarstava i lokalnih sredina u kojima borave. Uz to ćemo ukazati i na neke karakteristike društvenih aktivnosti pojedinih tipova seljaka-radnika, kao i stavova i mišljenja o individualnoj i mješovitoj poljoprivredi.

Tabela 126

Tipovi seljaka-radnika prema republikama i pokrajinama

	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Ukupno
I	38,4	20,4	23,5	22,0	32,7	28,2	31,4	17,4	29,5
II	14,8	13,0	15,9	23,9	20,2	18,2	15,7	10,9	16,6
III	27,6	20,4	19,2	22,9	19,2	29,3	19,2	43,5	26,6
IV	7,5	13,0	11,0	19,3	12,5	10,9	16,2	15,2	11,5
V	6,4	13,0	12,5	3,7	10,6	8,8	7,9	10,9	8,9
VI	5,3	20,4	7,8	8,3	4,8	4,7	9,6	2,2	6,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	453	54	408	109	104	341	229	46	1 744

Hi-kvadrat = 101,579; df = 35; p = 0,001; C = 0,256

U analizi je utvrđeno da postoje relativno značajne razlike u stupnju zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti s obzirom na *biosocijalna obilježja* seljaka-radnika.

Muškarci, ispitanici u braku i stariji seljaci-radnici u značajnijoj su mjeri ovisni o poljoprivrednoj aktivnosti na gospodarstvu te usmjereni na održavanje statusa dvojne aktivnosti; ova je rendencija posebno naglašena kod seljaka-radnika I tipa.

Nasuprot tome, od ukupnog broja seljaka-radnika VI tipa (koji su uz poljoprivrednu aktivnost vezani tek potpomažućim radnim angažmanom) čak blizu polovine ih nije sklopilo brak, a nešto preko dvije trećine ih spada u najmladu kategoriju ispitanika (do 29 godina).

Iako su utvrđene razlike prema *školskoj spremi* prvenstveno uvjetovane primjenom kriterija inicijalnog zanimanja, ipak razdioba nepotpunoga i potpunog osnovnog školovanja među seljacima radnicima koji su u dvojnu aktivnost ušli kao isključivi poljoprivrednici, ukazuje na bolju obrazovanost onih ispitanika koji su manje ovisni o poljoprivrednoj aktivnosti na gospodarstvu.

Određene razlike među pojedinim tipovima seljaka-radnika javljaju se i u slučaju karakteristika *vanjske aktivnosti*. Seljaci-radnici koji su ovisniji o poljoprivrednoj aktivnosti relativno se češće javljaju kao industrijski radnici i radnici u saobraćaju i vezama, i općenito su se zapošljavali ranije od ostalih kategorija osoba s dvojnom aktivnošću.

S druge strane, za seljake-radnike koji su manje zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti na gospodarstvu, a ranije smo vidjeli da su to relativno mlađi i obrazovаниjii ispitanici, karakteristična je veća zastupljenost djelatnosti tercijarnog sektora, s dosta značajnim udjelom neprivrednih djelatnosti, te kasnije zapošljavanje i manji broj mijenjanja radnih mjeseta.

Uz ove osnovne razlike u biosocijalnim obilježjima, kao i karakteristikama same vanjske aktivnosti, nadovezuju se i razlike prema *biosocijalnim i socioekonomskim obilježjima domaćinstava* u kojima žive seljaci-radnici.

Tipovi seljaka-radnika koji su u naglašenijoj mjeri vezani uz poljoprivrednu aktivnost i zadržavanje statusa dvojne aktivnosti relativno se češće javljaju u domaćinstvima koja čine bračni par bez djece, ili u jednoobiteljskim domaćinstvima, zatim u domaćinstvima čiji članovi imaju niže obrazovanje, u kojima je anketirani seljak-radnik preuzeo dužnost voditelja domaćinstva, te u kojima ima manji broj osoba s dvojnom aktivnošću.

Za domaćinstva ovoga tipa seljaka-radnika karakteristično je da imaju i manji broj aktivnih članova (kako apsolutno tako i u odnosu na izdržavane članove i osobe s ličnim prihodima), te manji broj članova kojima je rad na gospodarstvu osnovna djelatnost.

Uz razlike o biosocijalnim i socioekonomskim obilježjima domaćinstva, pojedini tipovi seljaka-radnika se u određenoj mjeri razlikuju i po *elementima materijalnog standarda domaćinstva*.

Domaćinstva seljaka-radnika koji su ovisniji o poljoprivrednoj aktivnosti imaju nepovoljnije stambene prilike i slabije su ekipirana modernim instalacijama i kućanskim aparatom od domaćinstva seljaka-radnika koji su manje radno angažirani na gospodarstvu i koji su u većoj mjeri usmjereni na napuštanje dvojne aktivnosti i prelazak u samo nepoljoprivredne djelatnosti.

Kontrolirana *obilježja gospodarstva* ne diferenciraju u značajnijoj mjeri seljake-radnike prema stupnju zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti; posebno to vrijedi za proizvodne kapacitete gospodarstva.

Određene razlike (u okviru niske korelacije) postoje i u slučaju promjene zemljišnog posjeda u zadnjih pet godina, kao i u pogledu namjeravanog povećavanja

ili smanjivanja zemljišta. Gospodarstva u kojima su anketirani seljaci-radnici manje zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti u nešto su naglašenijoj mjeri smanjivali svoj zemljišni posjed, a to namjeravaju činiti i u budućnosti.

Značajnije razlike nisu utvrđene ni prema obilježju progresije, odnosno regresije gospodarstva.

Obilježje naselja i njegova gravitacijskog centra također značajnije utječe na rasprostranjenost pojedinih tipova seljaka-radnika.

Jedina je razlika (i to u okviru niske korelacije) utvrđena kod obilježja pripadnosti poljoprivrednom rajonu. Seljaci-radnici koji su u većoj mjeri zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti nešto se češće javljaju u brdsko-planinskom nego u ravničkom i mediteranskom području.

Bitnije razlike nisu utvrđene niti u slučaju sintetskog pokazatelja društveno-ekonomске razvijenosti naselja.

U dosadašnjoj analizi pokušali smo utvrditi korelate primijenjene tipologije seljaka-radnika vezane uz obilježje lokalne sredine, domaćinstva i gospodarstva, te lične karakteristike anketiranih osoba s dvojnom aktivnošću.

Svoju daljnju analizu usmjerit ćemo na utvrđivanje razlika odnosno sličnosti pojedinih tipova seljaka-radnika s obzirom na određene elemente društvene aktivnosti, načine informiranja o novostima u vezi poljoprivredne proizvodnje, vrednovanja pojedinih elemenata proizvodnje, odnose prema mješovitoj poljoprivredi, mišljenja o budućnosti individualne poljoprivrede, i akcije oko udruživanja poljoprivrednika, te motive za zapošljavanje izvan gospodarstva i za izbor dvojne aktivnosti.

Rezultati istraživanja su pokazali da ne postoje značajnije globalne razlike prema stupnju participacije u lokalnoj zajednici, i to kako neformalne tako i formalne. Razlike, međutim, u određenoj mjeri postaju vidljivije ukoliko promatramo samo krajnje kategorije seljaka-radnika na kontinuumu zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti.

Seljaci-radnici koji su u relativno najvećoj mjeri zavisno o poljoprivrednoj aktivnosti i usmjereni na održanje statusa dvojne aktivnosti češće participiraju u oblicima društvene aktivnosti vezane uz rješavanje problema i teškoća naselja. Nasuprot njima, seljaci-radnici koji su po inicijalnom nepoljoprivrednom zanimanju, radnom angažmanu na gospodarstvu i namjeri da napuste dvojnu aktivnost i u budućnosti budu isključivi nepoljoprivrednici, i koji su relativno najmanje zavisno o poljoprivrednoj aktivnosti, češće su članovi društveno-političkih i društvenih organizacija te organa samoupravljanja, ali i rijede razgovaraju o mogućnostima i problemima razvoja vlastitog naselja i rijede prisustvuju sastancima društveno-političkih organizacija ili zajednica na kojima se raspravlja o problemima naselja.

Pojedine se kategorije seljaka-radnika ne razlikuju bitnije niti s obzirom na stupanj informiranosti o proizvodnim inovacijama u poljoprivredi (ukupan broj načina i vrsta informiranja), niti po vrednovanju pojedinih elemenata poljoprivredne proizvodnje i opće ocjene mješovite poljoprivrede i seljaka-radnika. Međutim, određene manje razlike javljaju se kod mišljenja o budućnosti mješovite poljoprivrede. Tako seljaci-radnici koji su relativno najviše ovisni o poljoprivrednoj aktivnosti ocjenjuju da će individualna poljoprivreda "ostati kakva je bila do sada" dok seljaci-radnici koji se nalaze na suprotnom polu kontinuma zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti vjeruju da će u poljoprivredi prevladati društveni sektor. Kada je u pitanju koncept udružene poljoprivrede, onda nema značajnijih razlika u mišljenjima pojedinih kategorija anketiranih seljaka-radnika. To isto vrijedi i za mišljenja o teškoćama provedbe sadašnje akcije oko udruživanja poljoprivrednika.

Analizu korelata tipologije seljaka-radnika završit ćemo analizom osnovnih razloga za zapošljavanje izvan gospodarstva i zadržavanje posjeda, odnosno ostanjanje na posjedu pojedinih kategorija osoba s dvojnom aktivnošću.

Između pojedinih kategorija seljaka-radnika postoje relativno naglašene razlike s obzirom na pojedinačne i s obzirom na grupirane razloge zapošljavanja izvan gospodarstva.

Seljaci-radnici koji su u većoj mjeri zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti, kao razloge zapošljavanja izvan gospodarstva češće spominju opće prednosti nepoljoprivrednih zanimanja, prije svega socijalnu i dohodovnu sigurnost, kao i probleme vezane uz nedovoljan dohodak s vlastitog gospodarstva. Nasuprot njima, ispitanici koji su manje zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti u prvi plan ističu opće nedostatke poljoprivrednog zanimanja i svoje školovanje za nepoljoprivredno zanimanje. U motivacijskom sklopu ove kategorije seljaka-radnika problemi neadekvatnog dohotka iz poljoprivredne proizvodnje s vlastitog gospodarstva nemaju neku značajniju ulogu.

Kod razloga za zadržavanje gospodarstva razlike prema pojedinim kategorijama seljaka-radnika nisu tako naglašene kao u slučaju motiva za zapošljavanje izvan gospodarstva. Seljaci-radnici koji su zavisniji o poljoprivrednoj aktivnosti u nešto naglašenijoj mjeri spominju ekonomske razloge zadržavanja posjeda, a kod ostalih se kategorija ispitanika relativno češće susreću i motivi vezani uz očuvanje patrimonia i obiteljsku tradiciju alternacijske zaposlenosti.

Rezultati provedene analize o osnovama i korelatima tipologije seljaka-radnika upućuju nas na određene zaključke.

1. Seljaci-radnici, ako ih razlikujemo prema profesionalnoj karijeri i radnom angažmanu na gospodarstvu, predstavljaju relativno heterogenu kategoriju seoskog stanovništva. Osnovu diferencijacije čini prije svega različiti radni angažman na gospodarstvu, ali sve više i inicijalno (poljoprivredno) zanimanje. Treći primjenjeni kriterij (socioprofesionalne namjere o budućnosti), zbog vrlo naglašene usmjerenoosti na održavanje statusa dvojne aktivnosti, ima relativno manji značaj.

2. Analiza utjecaja obilježja lokalne sredine domaćinstva, gospodarstva i ličnih karakteristika na razdoblju pojedinih tipova seljaka-radnika na kontinuumu zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti pokazala je da su se, kao relevantna, najviše pokazala obilježja domaćinstva i lične karakteristike osoba s dvojnom aktivnošću, a u vezi s njima i obilježja vanjske aktivnosti.

Mlađi i obrazovаниji seljaci-radnici, koji još nisu zasnovali vlastitu obitelj i koji žive u proširenim obiteljskim grupama s većim brojem aktivnih članova, manje su zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti na gospodarstvu. Prema nizu obilježja ova kategorija seljaka-radnika pokazuje karakteristiku tek rezidencijalne seoske pripadnosti.¹⁹⁹

Nasuprot njima stoji brojnija kategorija seljaka-radnika koji su u status osoba s dvojnom aktivnošću ušli sa inicijalnom poljoprivrednom aktivnošću, koji su zasnovali vlastitu obitelj, preuzeli radne obaveze na gospodarstvu, i koji su u pravilu usmjereni na zadržavanje statusa seljaka-radnika. U tom pravcu njihova je seoska pripadnost integralnija.

3. Ove se dvije kategorije seljaka-radnika, uz razlike u biosocijalnim i sociodemografskim obilježjima, diferenciraju i prema nekim karakteristikama vanjske aktivnosti, kao i motivima za zapošljavanje izvan gospodarstva.

Seljaci-radnici koji su manje zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti relativno su češće zaposleni u tercijarnom sektoru djelatnosti, sa značajnim udjelom neprivre-

¹⁹⁹ Osnovni oblici seoske pripadnosti uz rezidenciju jesu: ekonomske veze, socijalna participacija, kulturna integracija te psihološka povezanost. (usp. Giovanni Hoyois: Sociologie Kurale, Paris, Editions Universitaires, 1968., p.p. 58-64.).

dnih djelatnosti, a njihovi osnovni motivi za zapošljavanje izvan gospodarstva vezani su uz opće nedostatke poljoprivrede kao zanimanja te uz školovanje za nepoljoprivredne djelatnosti.

Seljaci-radnici koji su u većoj mjeri zavisni o poljoprivrednoj aktivnosti uglavnom su zaposleni u sekundarnom sektoru djelatnosti, a kao razloge za zapošljavanje izvan gospodarstva češće spominju socijalnu i dohodovnu sigurnost nepoljoprivrednih zanimanja, i nedovoljan dohodak s vlastitog gospodarstva.

4. Ostala kontrolirana obilježja – lokalna sredina te standard domaćinstva i gospodarstva, ne diferenciraju u značajnoj mjeri seljake-radnike prema stupnju zavisnosti o poljoprivrednoj aktivnosti. To isto vrijedi i za određene elemente društvene aktivnosti u lokalnoj zajednici, načine informiranja o proizvodnim inovacijama, vrednovanje elemenata proizvodnje, kao i za odnos prema mješovitoj poljoprivredi i seljacima-radnicima, te mišljenje o budućnosti individualne poljoprivrede i akcije oko udruživanja poljoprivrednika.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Na kraju, ukratko ćemo se osvrnuti na neke rezultate našeg istraživanja, relevantne za ocjenu budućnosti mješovite poljoprivrede, odnosno za okolnosti koje će djelovati na njen održanje i širenje, kao i za ocjenu značenja mješovite poljoprivrede u suvremenom društveno-ekonomskom razvoju.

1) O budućnosti mješovite poljoprivrede

Prvo na što želimo обратити pažnju jeste struktura seljaka radnika s obzirom na njihovo nepoljoprivredno zanimanje.

Prema našem istraživanju među seljacima-radnicima još uvijek pretežu zanimanja vezana za industriju i zanatstvo (59,5%), što je karakteristično za početnu fazu razvoja mješovitih domaćinstava. Ipak, sudeći prema ostalim zanimanjima (15,0% u trgovini i ugostiteljstvu, 6,2% u administraciji, 6,2% u društvenom sektoru poljoprivrede, a 2,8% u ostalim zanimanjima), sve je očitije da se poljoprivreda može kombinirati s gotovo svim zanimanjima koja se danas javljaju. Složene kombinacije poljoprivrede i drugih zanimanja javljaju se kada više osoba iz seoskog domaćinstva radi izvan gospodarstva. O novim oblicima "mješovitosti" treba svakako voditi računa prilikom sagledavanja buduće evolucije mješovitih domaćinstava odnosno poljoprivredno-nepoljoprivredne ekonomije, jer iskustva drugih razvijenih zemalja pokazuju da se osobe iz poljoprivrednih domaćinstava sve češće zapošljavaju izvan sekundarnog sektora privrede. Utopliko i sam naziv seljak-radnik sve manje odgovara i to u svoja oba dijela.

Postavlja se pitanje: kakav je odnos seljaka-radnika prema svom statusu i da li ga namjeravaju mijenjati?

Naše je istraživanje pokazalo da 71,5% ispitanih seljaka-radnika misli zadržati taj status. Može se također pretpostaviti da će se "mješovitost" održati kod mnogih sadašnjih nepoljoprivrednih gospodarstava, tj. onih u kojima su svi zaposleni izvan posjeda, ali na njemu žive i obraduju ga, te da će zahvatiti i mnoga "čista" poljoprivredna gospodarstva. Zbog toga je realno očekivati da će se mješovita poljoprivreda u budućnosti ne samo održati, nego i širiti. Na takav zaključak uostalom upućuje i dosadašnje iskustvo, a ponajvećma niz novih okolnosti, kako izvan poljoprivrede, tako i unutar nje, koje sa sobom donosi ekonomski razvoj, o čemu smo govorili u uvodnom poglavljiju ovog rada. Kada ovo tvrdimo mislimo i na to da pored tzv. stalnog zaposlenja "mješovitost" proizlazi i iz raznih oruđih oblika zapošljavanja članova seoskog domaćinstva, među koje npr. spada kućna radinost, usluge u turizmu, zapošljavanje u inozemstvu i sl., kao i iz raznih drugih mogućnosti stjecanja dohotka, kao što su npr. mirovinе, prihodi od iznajmljivanja, vrednosnih papira, štednih uloga, ulaganja i sl. Kada su naši ispitanići rangirali prvi po značenju izvor prihoda, onda je njih 66,1% na prvo mjesto stavilo stalnu zaposlenost, 10,6% mirovinu, 8,8% rad u inozemstvu, a 4,6% samostalnu djelatnost i kućnu radinost. Tendencija je znači da se širi kako broj različitih nepoljoprivrednih zanimanja tako i raznih drugih mogućnosti stjecanja dohotka izvan gospodarstva.

Dohodak izvan gospodarstva, pored toga što značajno povećava standard seoskog domaćinstva, ima i drugih prednosti pred dohotkom s gospodarstva. Taj je dohodak novčan i pristiže kontinuirano, pa je zato prilagođen načinu trošenja u seoskom domaćinstvu. Taj dohodak donosi kreditnu sposobnost. Nadalje, uz stalno zapošljavanje u društvenom sektoru vezana je socijalna sigurnost, odnosno zdravstveno i mirovinsko osiguranje. Sve to značajno povećava privlačnost zapošljavanja izvan gospodarstva i vanjskog dohotka, što će i u budućnosti dolaziti do izražaja kao faktori održavanja i širenja "mješovitosti" u poljoprivredi. To su potvrdili i rezultati našeg istraživanja. Na pitanje koji dohodak ocjenjuju

kao važniji, ispitanici iz mješovitih domaćinstava su se samo u 16,7% slučajeva izjasnili za dohodak s gospodarstva, 8,2% smatra da su podjednako važna oba dohotka, dok 75,1% smatra važnijim dohodak izvan gospodarstva. Nadalje, kada smo pitali seljake-radnike koju bi aktivnost u slučaju nužde prije napustili, ogromna ih se većina (90,8%) izjasnila za napuštanje poljoprivrede, a tek 9,2% bi napustilo nepoljoprivrednu aktivnost.

Tendencije urbanizacije seoskih naselja veoma su značajne za održavanje i dalju ekspanziju "mješovitosti" u našoj zemlji. Možemo razlikovati tri velika urbana infrastrukturna sistema koja prodiru u naše selo i putem kojih u njega dopiru elementi gradskog načina života: (1) elektrifikacija, (2) moderne saobraćajnice i (3) vodovodna i kanalska mreža. Elektrifikacija je uglavnom pokrila sva naša seoska naselja. Naše je ispitivanje pokazalo da je bez električne struje bilo tek 9,3% poljoprivrednih i 3,7% mješovitih gospodarstava. Sada je u punom zamahu izgradnja asfaltne cestovne mreže, što skraćuje do jučer znatne distance na sat do dva udobne vožnje nekim modernim prijevoznim sredstvom. U selu se šire vodovodne i kanalske instalacije, bilo grupne ili pojedinačne. Naše je ispitivanje pokazalo da 19,5% poljoprivrednih i 33,4% mješovitih domaćinstava ima vodovodne instalacije u svojim kućama, što je veoma značajan napredak u postizanju standarda našeg sela. Ruralno-urbane razlike, odnosno uvjeti života u selu i gradu, tako se sve više smanjuju.²⁰⁰⁾

Na širenje mješovitosti na posredan će način utjecati i proces podruštvljavanja poljoprivrede – širenje društvenog sektora, razvoj kooperacije i udruživanja poljoprivrednika. Taj proces, u cjelini gledano, postupno potiskuje preostala individualna gospodarstva na manje zemljische površine. Istovremeno, društveno organiziranje individualne proizvodnje (kooperacija, udruživanje) olakšava rad na posjedu, pa tako i kombiniranje poljoprivredne i nepoljoprivredne aktivnosti. Nije stoga iznenadujući podatak iz našeg istraživanja da su kućedomaćini mješovitih češće od kućedomaćina poljoprivrednih domaćinstava iznijeli mišljenje da je udruživanje korisno.

Treba računati da će u narednom razdoblju u sve više slučajeva nepoljoprivrednici "ulaziti" u status "mješovitosti", odnosno zasnovati mješovito gospodarstvo u poljoprivredi. Oni su nova, narastajuća kategorija unutar sloja seljaka-radnika, koja mu daje drugačiju obilježja. Naše je istraživanje pokazalo da je u dvojni status iz zanimanja "poljoprivrednik" "ušlo" 69,7% ispitivanih seljaka-radnika, a 30,3% ih je "ušlo" iz zanimanja "nepoljoprivrednik" (što znači da su se kvalificirali za nepoljoprivredno zanimanje, ali se uz njega bave i poljoprivredom). I podatak o obrazovnom nivou seljaka-radnika, pokazuje da je među njima najzastupljenija kategorija onih s "više od osnovne škole" (37%), što potvrđuje tendencije sve češćeg ulaženja u status dvojne aktivnosti iz nepoljoprivrednog zanimanja. Kod ove kategorije seljaka-radnika, pored kompletiranja dohotka radom na posjedu, značajnu ulogu igraju druge motivacije zadržavanja ili stjecanja zemljischenog posjeda. Naše je ispitivanje pokazalo da te nove motivacije mogu biti: čuvanje očevine, održanje rezerve za slučaj nezaposlenosti, želja za aktivnošću u slobodnom vremenu, želja za vlastitim proizvodima, želja za rekreativnim seoskim boravištem i slično. Može se pretpostaviti da će ovi razlozi održanja u statusu "mješovitosti", baš kao i ova grupa mješovitih gospodarstava, u budućnosti rasti. Pri tome posebno upozoravamo

200)

Kako se u posljednje vrijeme u nas izmjenjilo vrednovanje sela kao mjesta življenja pokazuju podaci dvaju istraživanja. Godine 1965. prilikom anketiranja seoske omladine kojeg su obavili istraživači Agrarnog instituta u Zagrebu, jedino je u Sloveniji relativno većina anketiranih izjavila da je bolje i ljepeš živjeti u selu (S. Čuvar, Između zaseoka i megalopolisa, op. cit. str. 77.).

Slična anketka provedena među seoskom omladinom SR Hrvatske 1975. godine pokazala je značajan obrat u raspoloženju mlađadi kada je u pitanju mjesto stanovanja. Naime, većina anketiranih dala je prednost životu u selu. (E. Dilic: "Migracijske tendencije seoske omladine", Sociologija sela, 49–50/1975. str. 64.).

na dvije činjenice: (1) da se mlada seoska populacija školuje, i da mnogi mlađi sa sela nakon zapošljavanja ostaju na posjedu i (2) da sve više umirovljenika živi na individualnim posjedima, jer se to pojavljuje kao vrlo povoljna alternativa za provođenje starosti.

2) O značaju mješovite poljoprivrede

Ključno pitanje na koje treba odgovoriti jeste kakvo je sadašnje i kakvo će biti buduće značenje mješovite poljoprivrede u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji zemlje.

Strana istraživanja uglavnom pokazuju da značenje mješovitih gospodarstava u poljoprivrednoj proizvodnji danas nije veliko.²⁰¹⁾ U razvijenim je zemljama učešće "part-time" gospodarstava u ukupnoj poljoprivrednoj površini relativno nezнатно. U nas, međutim, mješovita gospodarstva s obzirom na površine koje posjeduju mnogo ne zaostaju za poljoprivrednim. Tako je jedno prosječno mješovito gospodarstvo imalo oko 3/4 od poljoprivrednih površina čistog poljoprivrednog gospodarstva. S obzirom na broj mješovitih gospodarstava, koji proizlazi iz nešto šire definicije nego što je daje naša službena statistika, a koju smo mi koristili u našem israživanju, moglo bi se otralike ocijeniti da mješovita gospodarstva sada u nas drže oko 50% poljoprivrednih površina. Teško je, međutim, pouzdano ocijeniti kolika je vrijednost proizvodnje mješovitih gospodarstava. Mi smatramo da se proizvodnja mješovitih gospodarstava kreće između 40 i 45% vrijednosti sve individualne poljoprivredne proizvodnje.

Pokazalo se da mješovito gospodarstvo u pravilu manje proizvodi nego poljoprivredno; pokazale su se i neke razlike u strukturi proizvodnje. Ostalo je, dođuše, dosta skrivenih ekonomskih pokazatelja za pouzdaniju analizu, ali ipak se može reći da usporedba pokazatelja u proizvodnji poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava iste veličine nije dala osetne prednosti poljoprivrednim gospodarstvima. Slično se može reći za pokazatelje o opremljenosti gospodarstava. Mješovita su gospodarstva, pod jednakim uvjetima, bila u prednosti pred poljoprivrednim u Kosovu i Sloveniji. U prvom slučaju vjerovatno se radi o prednostima koje je seoskom gospodarstvu donio stalni nepoljoprivredni dohodak u situaciji relativne oskudice finansijskih sredstava, a u drugom riječ je o postignutoj ekonomskoj ravnoteži unutar mješovitog gospodarstva na višem stupnju, kada se nepoljoprivredni dohodak djelotvorno odražava i na ekspanziju poljoprivredne proizvodnje.

Ako pak prihvatiemo ovu našu tezu o relativnoj proizvodnoj ujednačenosti dviju osnovnih kategorija individualnih gospodarstava, onda ona u agrarnoj politici zaslužuju podjednaku pažnju. To proizlazi i iz danas prisutne tendencije "opadanja" gotovo svih naših individualnih gospodarstava ispod marginalne veličine, iz ranije izvedenog zaključka o ekspanziji mješovitosti u našoj individualnoj poljoprivredi.

Pri sagledavanju budućeg značenja mješovite poljoprivrede potrebno je poći od predviđanja razvoja naše ukupne poljoprivrede. Pojednostavljeno rečeno, preduvđamo da ćemo u poljoprivredi, kao i sada, imati tri sektora proizvodnje koji bi se međusobno upotpunjavali: 1. društveni, 2. udruženi i 3. individualni. Proizvodno značenje prva dva sektora će rasti uporedo s ekonomskim razvojem i industrijalizacijom poljoprivrede, a značenje trećeg će se smanjivati. Ovakva slika buduće poljoprivrede s umanjenim značenjem individualnog sektora dosta je prisutna u svijesti seoskog stanovništva, naročito onog u prvom poljoprivrednom.

201)

Citirajmo primjer nama bliske Italije, gdje se udio mješovite poljoprivrede u ukupnoj vrijednosti poljoprivredne proizvodnje kreće, ovisno o različitim definicijama i obuhvatu mješovitosti gospodarstava, između 10 i 20%. (Zbornik... prilog C.Barberisa, str. 278.).

dnom rajonu. Naše je istraživanje pokazalo da individualni proizvođači postaju svjesni toga da se utrka s tehničkim progresom ne može voditi unutar malog individualnog gospodarstva, da ga moderna tehnologija prevladava, ekonomski marginalizira.²⁰²⁾

Ključnu ulogu u snabdijevanju stanovništva hranom u budućnosti će preuzeti krupne društvene proizvodne jedinice, na kojima se stalno može racionalizirati proizvodnja putem uvodenja novih proizvodnih rješenja. Takve krupne proizvodne jedinice već postoje, a bit će ih još više. Njihov ponder u poljoprivredi narastat će kako širenjem postojećih društvenih gospodarstava tako i ujedinjavanjem zemljišnih parcela individualnih poljoprivrednika kroz razne forme udruživanja. To će dovesti do toga da će glavna masa poljoprivrednih proizvoda biti proizvedena u visokoproduktivnoj, industrijskoj poljoprivredi, a da individualna, sitna proizvodnja, koju će sve više davati mješovita gospodarstva, dobije komplementarno, marginalno značenje, baš kao što poljoprivreda ima marginalno značenje unutar mješovitog gospodarstva.

Jasno je da će ovaj proces prestrukturiranja u korist industrijskog sektora poljoprivrede teći relativno sporo i da će se veliko značenje individualnog sektora još dugo održati. Također, u mnogim će zonama individualna, posebno mješovita gospodarstva ostati relativno brojna, ne toliko uslijed važnosti svoje poljoprivredne proizvodnje, koliko radi svojih drugih funkcija neproizvodne naravi.

Naime, pokazalo se da mješovita poljoprivreda može biti efikasno sredstvo za neutralizaciju negativnih posljedica depopulacije. U zonama zahvaćenim depopulacijom, kao što su u nas planinska, kraška i otočka područja, jedina mogućnost zadržavanja stanovništva jeste u kombiniranju poljoprivredne i drugih aktivnosti. Tako se čuva prisustvo čovjeka u onim prostorima koji bi inače bili napušteni. Ako znamo da populacionu eroziju slijedi prirodna erozija, onda smo dovoljno istakli značenje tog prisustva čovjeka. Uostalom, u današnjem prenapučenom svijetu prostor postaje vrijedan resurs, kojeg treba čuvati. Značaj mješovite poljoprivrede u ovom smislu već je potvrđen u ekonomski razvijenim zemljama, u kojima se u okviru agrarne politike za ove svrhe kreiraju i sprovode posebne agroekonomске, socijalne i druge mjere.

Nadalje, uvođenje industrije i nepoljoprivrednih djelatnosti u seoska područja ima pozitivne efekte na cijelu ekonomiju, jer se tako smanjuju troškovi industrijalizacije i urbanizacije, razvija industrijski i urbani mentalitet stanovništva, vrši integracija dvaju dijelova ekonomije i društva. Tako se mješovita poljoprivreda pojavljuje kao onaj most kojim se prevladava jaz između sela i grada.

Recimo i to da suvremena kriza gradskog načina života (moglo bi se sada govoriti o "idiotizmu gradskog načina života") favorizira život na zemljišnom posjedu kao rašireni kulturni model, kao mogućnost kombiniranja prednosti gradskog i seoskog načina života. Zar o tome ilustrativno ne govori naglo širenje tzv. "hobističke" ili rekreativne poljoprivrede u svim zemljama, pa i u nas. Mnoga tzv. vikend boravišta su u stvari male poljoprivredne ekonomije – vinogradarske, voćarske, povrtlarske, cvjećarske, pčelarske i dr.

U ovisnosti o navedenim i ostalim funkcijama mješovite poljoprivrede treba planirati i mijere ekonomске, odnosno agrarne politike.

Prvo o čemu pri tome treba voditi računa jeste raznolikost regionalnih situacija u kojima nalazimo mješovita gospodarstva. Negdje će mješovita gospodarstva

202)

Čini se da je u individualnih poljoprivrednika u prvom poljoprivrednom rajonu pomalo uz maknula "tehničku iluziju", prema kojoj traktor i drugi strojevi rješavaju problemne malog gospodarstva. Pokazalo se da npr. samo traktor s priključcima godišnje za svoje održanje i amortizaciju troši nekoliko milijuna starih dinara. A to mali posjed ne može izdržati, on mora tražiti metode racionalizacije izvan sebe.

biti jedina mogućnost održanja poljoprivredne proizvodnje i prisustva čovjeka, a negdje će biti malo značajna po površinama i proizvodnji. Negdje će, opet, uz čista poljoprivredna, mješovita gospodarstva biti relativno značajni proizvođači. Mi smo u našoj analizi utvrdili postojanje najmanje pet različitih regionalnih situacija. Njima treba pridodati i mnoge mikro-situacije koje postoje unutar pojedinih regija.

Druge o čemu treba voditi računa jeste heterogenost mješovitih gospodarstava, postojanje njihovih različitih tipova. O tome smo naprijed dosta govorili. Postoji jedan kontinuum mješovitosti koji se može definirati kroz odnos te kategorije gospodarstava prema poljoprivrednoj proizvodnji i zemljišnom posjedu. O tom odnosu prema zemljišnom posjedu ovisi i perspektiva održanja mješovitog gospodarstva i buduće korištenje zemljišnih kapaciteta koje sadrži.

Treće što je važno istaknuti jeste izvjesna orijentacija mješovitih gospodarstava na neke vrste proizvodnje, njihova određena specijalizacija, što im daje posebno mjesto u ukupnoj poljoprivredi. Uglavnom se radi o proizvodnji koja traži manje zemlje, manje ljudskog rada, koja je sezonska i može se kontrolirati. Visokoproduktivna, industrijska proizvodnja ne može se očekivati od mješovitih gospodarstava.

Što se tiče područljivanja poljoprivrede, smatramo da mu mješovita gospodarstva ne predstavljaju posebnu prepreku unutar individualne poljoprivrede. Naše je istraživanje, štoviše, pokazalo da su ona nešto sklonija udruživanju i da više naglašavaju društvene perspektive poljoprivrede. Mi mislimo da bi ona lakše od poljoprivrednih gospodarstava ustupala marginalno zemljište, da bi svoje parcele, pogotovo one koje nemaju okućničko značenje, udruživala i prepuštala zajedničkoj obradi i tako se povlačila na periferiju seoskog atara, gdje će se mješovita poljoprivreda vjerovatno trajno održati. Ovaj stav prema područljivanju i udruživanju može se objasniti time da su mješovita gospodarstva manje egzistencijalno vezana za zemljišni posjed i da ga nastoje prilagoditi svojim potrebama i radnim mogućnostima. Utoliko mješovita gospodarstva treba uključiti us sve akcije područljivanja, koje vode zajedničkom i racionalnijem iskorištanju proizvodnih kapaciteta. Njihovo će učešće biti manje kada je riječ o proizvodnoj suradnji značajnijih razmjera, za koju je potreban veći angažman sredstava i rada. No i tu može biti iznimka, kako to primjer iz Slovenije pokazuje.

Ostaje još jednom da se naglasi uloga mješovitih gospodarstava u prostornom planiranju. Radi pravilnog iskorištanja prostora svakako je potrebno promovirati politiku disperzije industrije i drugih djelatnosti u depopulacione zone. A kada je riječ o prodoru "hobističke" poljoprivrede, onda bi svakako trebalo ograničiti zone u kojima se ona javlja i to tako da to budu proizvodno manje značajna i nepodobnija zemljišta, kako ne bi došlo do "prostornog sukoba" između rekreativne i visokoproduktivne poljoprivrede. Ukratko, mješovita poljoprivreda nameće potrebu prostornog planiranja, koje bi bilo uskladeno s njenim različitim funkcijama.

SUMMARY

PART-TIME FARM HOUSEHOLDS AND PEASANT-WORKERS IN YUGOSLAVIA

This book presents the results of a 1976 research project into part-time farms (households) and village inhabitants conducted by research workers from the Group for Rural Sociology of the Institute for Social Research, Zagreb University.

Research was carried out in 151 villages in the whole of Yugoslavia, and included 4 339 farms (households)*¹, 59,1% of them from the category of part-time farm households, and 40,9% from the category of agricultural households.

During the project 1 739 peasant-workers and 1 721 farmers, who lived on the farms included in the study, were interviewed.

That enabled a comparative analysis of the characteristics of the two categories of households and the characteristics and attitudes of the two categories of rural inhabitants. Part-time farm households and part-time workers were nevertheless in the foreground of research.

For the purposes of this study the part-time farm household is defined in the following manner: it is every household in which at least one member is permanently employed outside the farm, or has some other permanent outside source of income, and at the same time at least one of the household members employed outside the farm works on or runs the farm.

The introduction to the book shows how widespread and important part-time farms are in Yugoslav agriculture. According to data from the 1969 agricultural census in Yugoslavia, 42% of the total number of private farms were part-time. Since then their number has grown significantly. If we extend the definition of the part-time farm, as has been done here, we may conclude that about 60% of the total number of private farms is part-time. Part-time farms own about 50% of all the privately owned cultivable land, and their participation in private agricultural production is between 40 and 45%.

The book goes on to describe the basic characteristics of part-time farm households. On an average they have a larger number of members (part-time farm households have 5,0, and agricultural households 4,2 members), their members are relatively younger and more educated than are the members of agricultural households.

As was expected, part-time farms have less, land, less head of livestock and less equipment. Synthetic indicators of the economic potential of the farms studied clearly show that lag of part-time farms behind agricultural farms. However, part-time farm households compensate for it through the outside income earned by their members: 64% of all the income of part-time farm households comes from outside sources, in the first place from permanent employment, old-age pensions and the work of their members abroad, and only 36% from agricultural production on their own land. It is interesting of their total income (29%) from activities outside their farm (seasonal work, tourism etc.), which shows that some "part-time" elements can be found in them also. Comparing the importance of income from the farm and outside the farm, 76% respondents from

*¹)Here the term "household" refers to a community of persons living on a farm, and the term "farm" to the economic production unit of the rural household. Sometimes differentiation is rather difficult, which makes the use of these terms rather arbitrary.

part-time farm households consider the income earned outside the farm more important, 11% consider the income from the farm more important, and 13% consider both incomes equally important.

The outside, non-agricultural income effects the standard of living of part-time farm households, which is much higher than that of agricultural ones. It can even be said that it was part-time farm households, thanks primarily to their non-agricultural income, that brought many of the technological achievements of urban life into the Yugoslav village and raised its level of civilization.

Respondents from part-time and agricultural households answered several question concerning general problems of private farm, the perspectives of them keeping their farms, the future of private agriculture, the possibilities of socialization etc. There was no great difference between the answers of the two groups. However, the results of this project enable us to draw the general conclusion that most of Yugoslavia's rural population considers the small farm (an average of about 3,0 hectares of cultivable land) too narrow as a production framework for the development of agricultural production or as existence basis existence of the rural family. The respondents consider that the farm must have an average of 8 hectares of land if in order to have a satisfactory standard of living in present conditions.

Data obtained in interviews of peasant-workers on their reasons for carrying out a double activity are interesting. The largest group of reasons for employment outside the farm is linked with the general advantages of non-agricultural occupations, like: a regular income, fixed working hours, social security etc. Among reasons for retaining the land those of an economic nature are predominant (lower costs of living on the farm, and an income from agriculture that is still significant).

Furthermore, research showed that if they had to chose, 91% of the part-time workers interviewed would decide on giving up agricultural activities, and only 9% would give up their outside employment.

At the end of the book the authors explain the typology of part-time farm households and peasant-workers they constructed on the basis of the results of this project. The criterion used to formulate the basic types of part-time households was the intensity in which their members are occupied in non-agricultural and agricultural activities, i.e. the importance of the non-agricultural and agricultural income in the total income of the part-time farm household. On one end of the scale of six types households are those part-time farm household which depend predominantly on agricultural production. On its other end are households in which the land and agricultural production on it are of only second-hand importance. More of the households studied belonged to that second pole, i.e. a greater number of part-time farm households were more closely linked to non-agricultural activities and income.

Peasant-workers make up a very important part of the book. Of all the interviewed peasant-workers 70% had been farmers before they gained that double status, and 30% had acquired through vocational training a non-agricultural occupation before that. Furthermore, a great majority of peasant workers (72,8%) want to retain that status, just over one fifth (21,6%) want to retain only their non-agricultural activity, and those who want to "return" to agriculture (5,5%) are exceptions. Making use of these data and those on the participation of peasant-workers in work on the farm, the authors constructed a typology of peasant-workers. The continuum of types starts with peasant-workers who are closely linked with agricultural activities, and ends with those whose links with agriculture are very weak, almost formal.

This book also contains many other data and remarks about part-time and

agricultural households. Data are as a rule grouped and analyzed according to republics-provinces (there are eight of them), according to main agricultural regions (there are four of them), according to the type of settlements and their level of development, according to category of household with regard to size, economic potential, standard of living, social and economic reproduction etc.

The first important information we gain from the results of this project is that part-time farm households are spreading quickly in the Yugoslav rural areas.

The forecast that almost all private farms in Yugoslavia will be more or less "part-time" in the near future either in the occupation of their members or in source of income is not unfounded. It has been shown that for the rural family the acquirement of an outside source of income is an appropriate manner of overcoming the economic weaknesses of the private farming, but that remaining on the farm and working in agriculture is a good way for it to side-step the drawbacks met by the urban household (the problem of a flat, the supply of food etc.). Besides economic reasons for the development and survival of part-time farm households, there are other reasons also: a preference of living in the village, psychological links with the heritage and native village, recreative activities on the farm, the possibility of acquiring an urban standard of living in the village, etc. All this makes part-time farm households very heterogeneous in character.

The second important information that stems from the results of this project is that part-time farm households are moving the focus of their economic activities towards non-agricultural activities, that the land is losing its economic importance for them, but that it is obtaining some other functions that are of a socio-psychological nature.

The third important information is that part-time farm households are increasingly adapting their farm work and production to meet their non-agricultural activities and way of life, in which urban values are coming to expression.

IZASLO U HIBI

UZROCI SELA

Stipe Šuvak (nem. rasprodano); **Grupa autora:** Tipično
lokalno (nem. rasprodano); **Grupa autora:** Društvene prô-
mjene (nem. rasprodano); **Peter Marković**: Migracije i promene agrarne stru-
kture; **Vlado Palić**: Upravljanje sredstvima. **U pripremi:** Ruža First: Primarne
grupe - 1980.

Narudžbe slati na adresu:

FUT ZADRŽATI VJEĆE IZDRAŽIVANJA

ČITIŠTA U ZAGREBU

(4) ZAGREB, Amuruševa 8/III